МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

26

НОВИ САД * 1960

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА СРПСКА

PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

26

Уредништво

Д-р Рајко Веселиновић
Д-р Славко Гавриловић
Д-р Арпад Лебл
Светислав Марић
Рајко Николић

Одговорни уредник
РАЈКО НИКОЛИЋ

Зборник за друштвене науке издаје Научно одељење Матице српске
Излази трипут годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске број 1
Телефон број 46-09

Proceedings for Social Sciences published by the Scientific Section of the Matica Srpska

Published three times a year

Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice srpske 1
Tel. 46—09

Штампа: Штампарија Издавачког предузећа »Минерва«, Суботица, 10 61

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА СРПСКА

PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

26

Уредништво

Д-р Рајко Веселиновић
Д-р Славко Гавриловић
Д-р Арпад Лебл
Светислав Марић
Рајко Николић

Одговорни уредник
РАЈКО НИКОЛИЋ

Зборник за друштвене науке издаје Научно одељење Матице српске
Излази трипут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске број 1
Телефон број 46-09

Proceedings for Social Sciences published by the Scientific Section of the Matica Srpska

Published three times a year

Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice srpske 1
Tel. 46—09

Штампа: Штампарија Издавачког предузећа »Минерва«, Суботица, 10 61

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

26

НОВИ САД
1960

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Страна

Др Јосип Корошец, Око питања значења статуета са двема главама 5

Никола Гавриловић, Велика француска револуција и Срби у јужној Угарској — — — — — — — — — — — — — 18

Др Славко Гавриловић, Јавни терети и невоље сремског становништва средином XVIII столећа — — — — — — — — — 40

Трива Крстоношић, Допринос српских земљорадничких задруга борби за опстанак нашег народа у Угарској до 1918. године — — 68

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Боривоје Маринковић, Дневник Јустина Михаиловића (1831—1844) 103

Др Милан П. Костић, Сава Шумановић и Срем 129

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

Др Андрија Раденић, Арањоши Магда: Франкел Лео / 133 — Никола Гаћеша, М. Ерић: Аграрна реформа у Југославији 1918—1941 / 138 — Никола Гаћеша, Ф. Чулиновић: Слом старе Југославије / 139 — Др Коста Милутиновић, Др Хамдија Капидић: Аустроугарска политика у Босни и Херцеговини и југословенско питање за вријеме I светског рата / 140 — Никола Гаћеша, Архивски вјесник, I / 142 — Данило Кецић, Андрија Раденић: Положај и борба сељаштва у Срему од краја XIX века до 1914. године / 144 — Данило Кецић, 40 година борбе за социјализам / 146.

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Свеска 26 — 1960

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Др Јосип Корошец

ОКО ПИТАЊА ЗНАЧЕЊА СТАТУЕТА СА ДВЕМА ГЛАВАМА

Међу занимљива питања у преисторијској пластици спада свакако и питање какво значење имају и што у ствари представљају статуете које су представљене двема главама. Код нас се око тога питања први позабавио Васић.[1] У новије време то исто питање ступило је у нову фазу, услед другојачијег тумачења тих представа, него што га је покушавао Васић. Занимљиво је да су готово до истих резултата која су контрадикторна Васићевом мишљењу дошла два научника Vl. Dimitrescu[2] и J. Neustupný[3] обрађујући са разних тачака у ствари исту тему у оквиру других проблема.

Мада су статуете са две главе у ствари доста ретке, ипак их у појединим областима налазимо, но само у појединачним примерцима, а врло ретко у нешто већем броју. Тако су покрајине у којима на статуети с једним трупом налазимо понекад две или чак и три главе Мала Азија, Месопотамија, Кипар, Тесалија и Подунавље. Потребно је међутим напоменути да су статуете са више од две главе карактеристика Азије, док их ни у Тесалији[4] ни у Подунављу засада немамо.

Васић је статуете са представљеним двема главама тумачио да представљају мајку са дететом, односно да су то куротрофне статуете. Као такве је сматрао све такве врсте, без обзира на сам начин представе.[5] Васићево тумачење таквих статуета преузели су и неки други стручњаци.[6] Поред Васића, па и пре њега, и други страни стручњаци заступали су гледиште да у случајевима где имају фигуре представљене са две главе, представљају мајку са дететом. Такав је био нпр. Hoernes,[7] па и неки други.

Са налазом фрагментиране статуете са две главе из Раста у Румунији[8] Dumitrescu је упоређујући разне статуете са Кипра, из Кападокије па и из Винче дошао до закључка да статуета из Раста као и неке из Винче које он сам наводи[9] представљају у ствари божански пар (le couple divine).[10] Као друштвено развојни доказ види Dumitrescu за своју тврдњу у прелазу матријархалног стадија у стадиј патријархата који би се по њему извршио у другој половини III миленијума пре н. е. Тај случај представљале би у пластици и фигуре са мушким ознакама поред великог броја фигура са женским ознакама. Нема услед тога сумње, како он каже, да су се промениле и религиозне концепције, па се поред женског божанства почело поштовати и мушко божанство, које је од сада даље имало одлучујућу улогу.[11] Другим речима би у предстојећим фигурама са двема главама било потребно гледати не удвојено божанство него божански пар тј. женско и мушко божанство представљено уједно. Што се тиче троглавих статуета на истоку поготово оних из Kültepe, представљале би два женска божанства са мушким божанством у средини. Dumitrescu дозвољава и могућност чисто декоративне симетричке представе код троглавих статуета, мишљење које је изнео и G. Contenau.[12]

Обрађујући енеолитску пластику дотакнуо се питања вишеглавих статуета и J. Neustupný. И он је исто тако дошао до закључка да винчанске двоглаве статуете треба противно Васићевом гледишту сматрати као представу двеју разних култних фигура, док би се Васићево тумачење мајке са дететом односило само на дотичне примере где је дете представљено на мајчиним рукама.[13] Занимљиво је и мишљење Неуступног, који сумња да би такве двоглаве статуете могле настати независно од источносредоземних прототипа, одакле је по свој прилици, како он каже, сама идеја доспела и у средњу Европу.[14] Да је такав начин представе настао под упливом Југоистока, мишљења је и Dumitrescu.[15]

Па ни мишљење да треба у таквим двоглавим статуетама гледати било удвојено исто божанство или два разна божанства односно култне фигуре с обзиром на такву омиљену представу у малоазијско-сиријском кругу, где често долази и до утростручавања није ново. Међу осталим стручњацима то је мишљење заступао и V. Müller.[16] Примере које наводи са Кипра морали би по његовом мишљењу имати, ако би представљали мајку са дететом једну главу мању од друге, што међутим тамо то није случај. Међутим већ је Васић истакао на једном месту да се таквом тумачењу противе теракоте из Винче.[17]

Привидно изгледа цело питање релативно доста сложено. Разлог томе лежи углавном у различитом повезивању са удаљеним аналогијама као и у издвајању појединих примерака из оквира целине. Ако издвојимо међутим азијске и кипарске примере, који са Подунављем немају ни територијалне ни временске везе, остаје у ствари само неколико примера двоглавих статуета на подручју Југославије или боље у винчанској културној групи и сада нађена статуета у Расту у Румунији. Баш услед тога је то питање у ствари питање које мора интересирати и југословенске стручњаке. Свакако је сваки нов допринос по том питању и изван нашег круга драгоцен. Тако су драгоцена и нова разматрања како Dumitresca тако и Неуступног, без обзира какав је став према њиховом мишљењу могуће заузети.

Мада Neustupný сматра да не постоје велике хронолошке разлике[18] између двоглавих статуета у Подунављу и оних на Истоку ипак то гледиште не заступа и Dumitrescu.[19] Пре свега досадашње датирање разних таквих налаза са Кипра и из Азије (Kültepe) почива углавном на појединим индицијама без директних доказа.[20] Поред тога постоји још и огромна територијална празнина на темељу које је данас немогуће тражити прототипе на југоистоку како би то желео Neustupný. У том погледу је мишљење Dumitresca, који види само неку духовну повезаност између Средоземља и винчанског комплекса у тој представи много обазривије.

Пре него што пређемо на наше статуете потребно је да се зауставимо и на фрагментима камених статуета нађених у Остоповцима у Моравској, које би Neustupný желео, додуше под знаком питања, да припише двоглавим статуетама.[21] Морамо признати да је могуће тумачење тих статуета на два начина као што је то учинио и сам Neustupný, наиме да су то статуете које су имале две одвојене ноге[22] или пак две главе. Није међутим искључено да би неки други фрагменти могли представљати и друге облике, које је међутим данас немогуће још реконструирати.

Ако сада изоставимо статуете са Кипра и из Азије које су доиста сувише удаљене да би било посредно или непосредно могле утицати на Подунавље и ако изоставимо пар примера од којих је један нађен у Ракхмани као и оне које помиње Tsountas и на које се ослања Dumitrescu, остаје нам једино још културна група у којој су нађене статуете са двема главама. И новонађена статуета из Раста припада у ствари тој истој групи што потцртава и Dumitrescu.[24] Према томе имамо само један комплекс и то комплекс винчанске културне групе у коме су досада двоглаве фигуре нађене само у Винчи и већ поменута фигура из Раста, коју морамо према томе убројити у круг истих појава које имамо досада у најизразитијем представнику наше културе у самој Винчи.

Постоји ли могућност неког утицаја са југоистока, предпоставимо из Тесалије одакле познајемо данас најближе аналогије, наравно са претпоставком да те аналогије доиста и постоје. С обзиром на мишљење појединих који повезују углавном цео наш источни неолит у тзв. балканско анадолски комплекс тј. у неку културну и духовну развојну симбиозу са Малом Азијом,[25] онда је повезивање таквих појава у Тесалији и Подунављу без обзира на хронологију и без обзира на културни развојни утицај у таквим представама неоспоран. Поред тога морамо узети још један моменат у обзир — наиме да се извор винчанске културне групе тражи у некој миграцији која је дошла путем Вардарско-Моравске долине са југоистока.[26] Штавише и пластика у Körös-Старчевачкој групи могла би настати баш под утицајем доласка винчанске културе, која је то донела собом. Колико су међутим те и сличне претпоставке тачне, показаће будућност. Трагова миграције засада немамо. С обзиром на аналогије можемо чак винчанску пластику сматрати како по облику тако и по мноштву и по садржини као специфичност винчанске групе.

Наравно да није потребно замишљати да је винчанска пластика настала самостално без уплива, који је свакако дошао са југоистока. Но за то нису биле потребне миграције нити неко уже повезивање између Дунавске долине и југоистока.

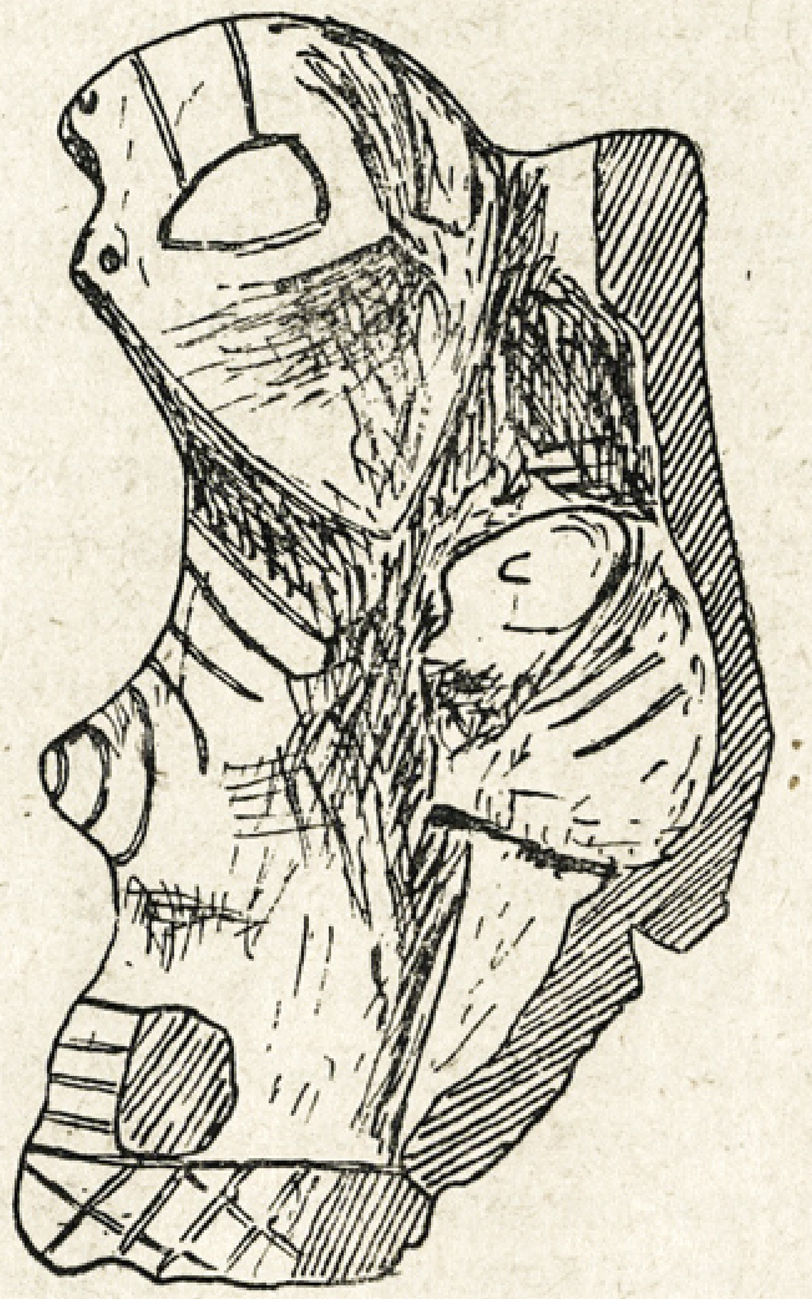

Сл. 1 — Винча. Куротрофна статуета (по Васићу)

Код анализе куротрофних статуета из винчанске групе по начину израде можемо разликовати два типа без обзира у каквом су положају представљене. Потребно је напоменути да је њихов број врло мален. Стога данас располажемо тек са неколико примера било једног било другог типа.[27] Први тип је представљен на тај начин да димензионално већа фигура држи у левој руци мању, пружајући јој понекад десном руком леву дојку. Но положај десне руке може бити и другојачији.[28] Нема сумње да имамо ту праву представу мајке са дететом кога мајка држи у наручју (сл. 1). Мада су многе статуете те врсте врло оштећене, ипак се јасно види положај детета. Не улазећи даље у питање да ли би се међу постојећим материјалом нашле можда још сличне представе, морамо признати да већ и ти примери пружају довољно доказа о постојању таквог култа. Дубина на којој су нађени примери таквих статуета варира између 4,7 и 2,4 м (4, 7; 4, 6; 2,4 м).

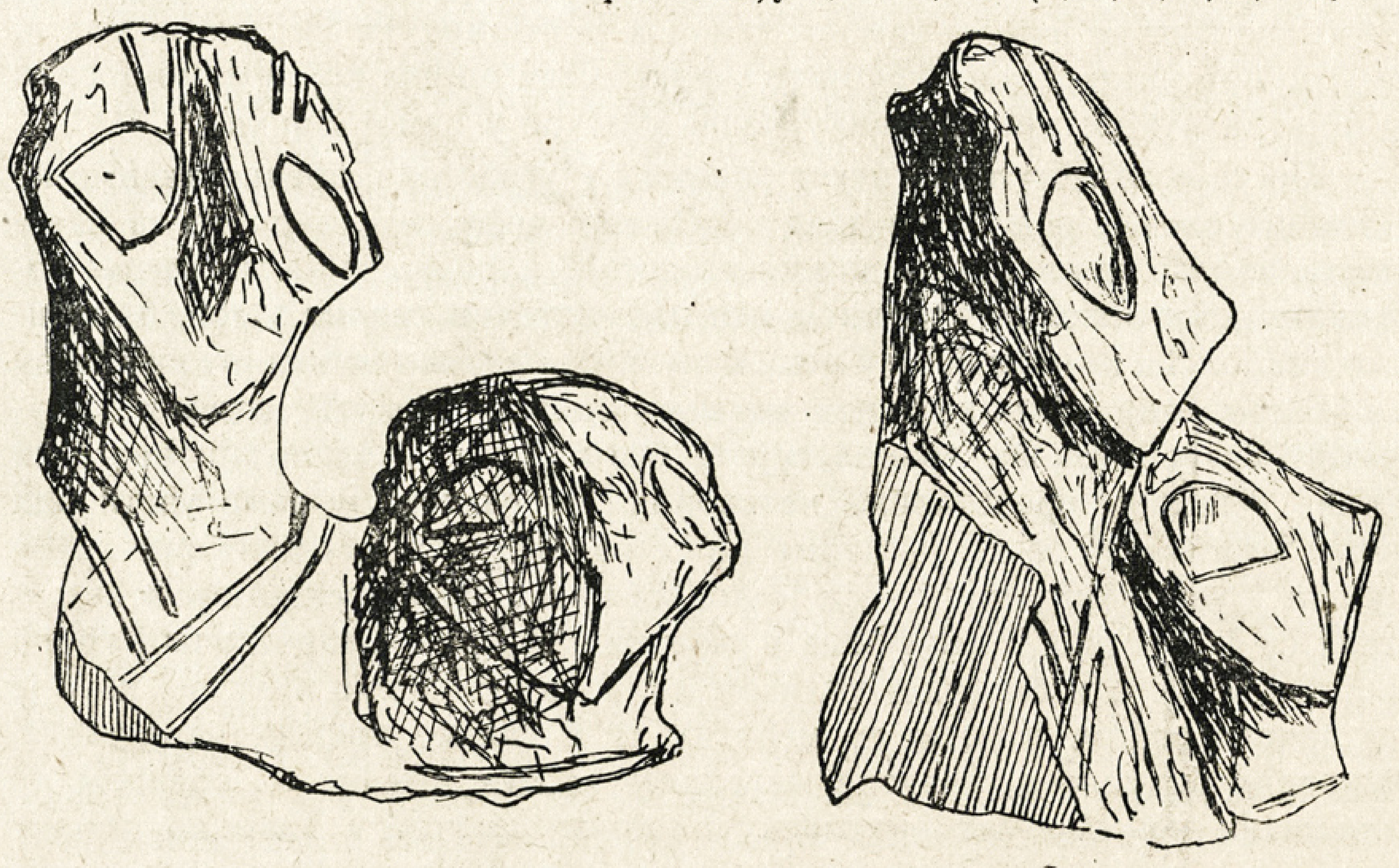

Сл. 2 — Винча. Куротрофна статуета (по Васићу)

Друга група, коју Васић исто тако убраја међу куротрофне статуете, по самој представи битно се разликује од прве. Код ње можемо разликовати чак и две подврсте. Код прве подгрупе (а) глава мање фигуре претпоставимо детета прелази висину рамена али се теменом ипак осла-

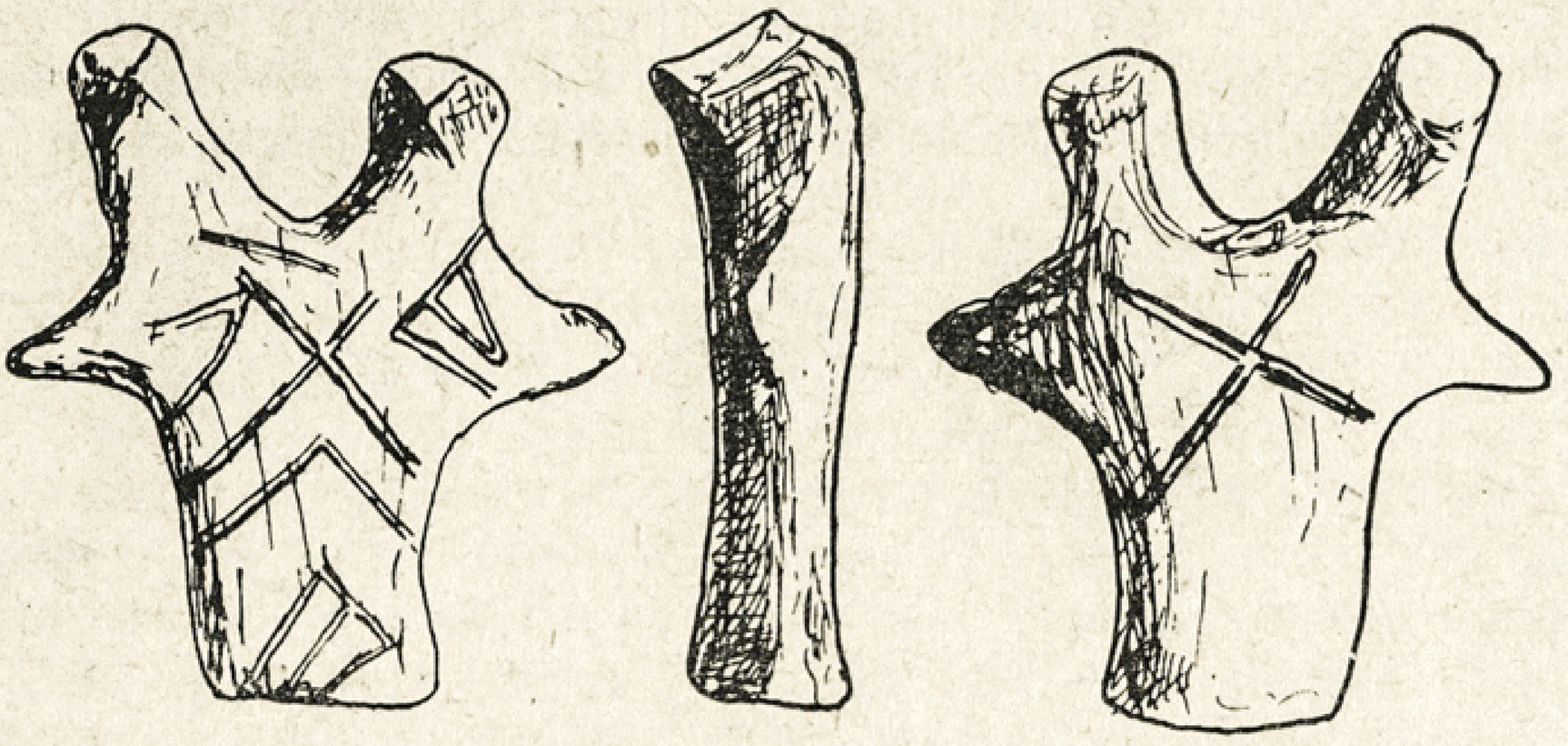

Сл. 3 — Винча. Статуета са двема главама (по Васићу)

ња на раме веће фигуре.[29] Очувана статуета те врсте јако је оштећена, те је нејасан и положај руку и међусобан положај обеју фигура. Посматрајући тај фрагменат и са профила као и са стражње стране, долазимо ипак до убеђења да се и ту ради о правој куротрофној представи за што

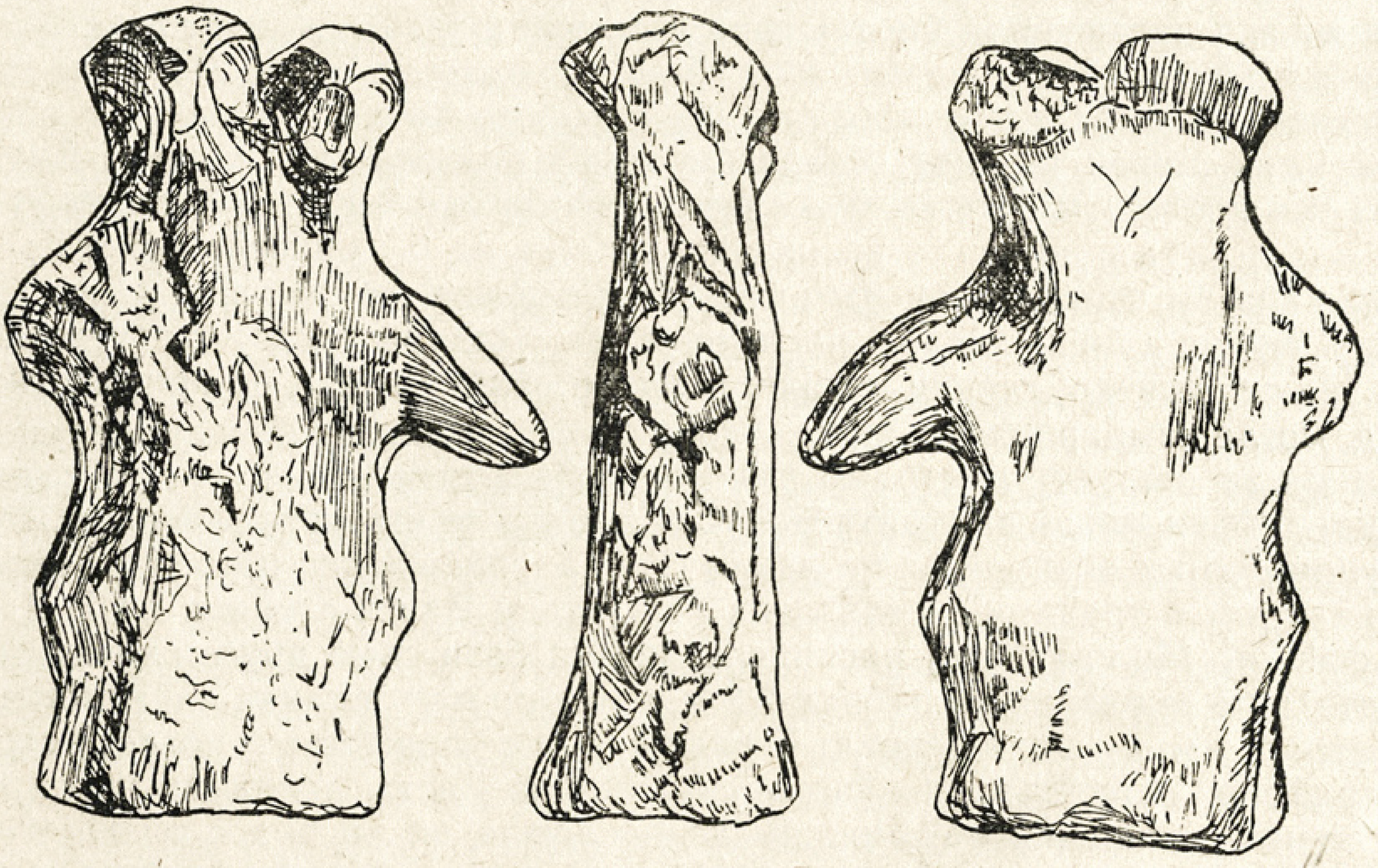

Сл. 4 — Винча. Статуета са двема главама (по Васићу)

говори већ и сама висина главе мање фигуре која само теменом прелази раме веће фигуре (сл. 2). Дубина на којој је нађена та статуета била је 4,5 м. Код друге подгрупе (b) имамо опет статуете код којих се из истог тела на рамену или на врату уздижу две главе (сл. 3 и 4).[30] Међу вин-

чанске примере можемо ставити овамо и статуету из Раста која је истог типа (сл. 5).[31] Дубина на којој су нађени винчански примери износе 6,6 и 2,8 м.

Ако посматрамо обе групе од којих прва представља мајку са дететом видимо да се у погледу начина представе доста битно разликују међу собом. Не смемо међутим испустити из вида неколико момената. Пре свега ту је питање дубине на којој је нађена једна и друга група.

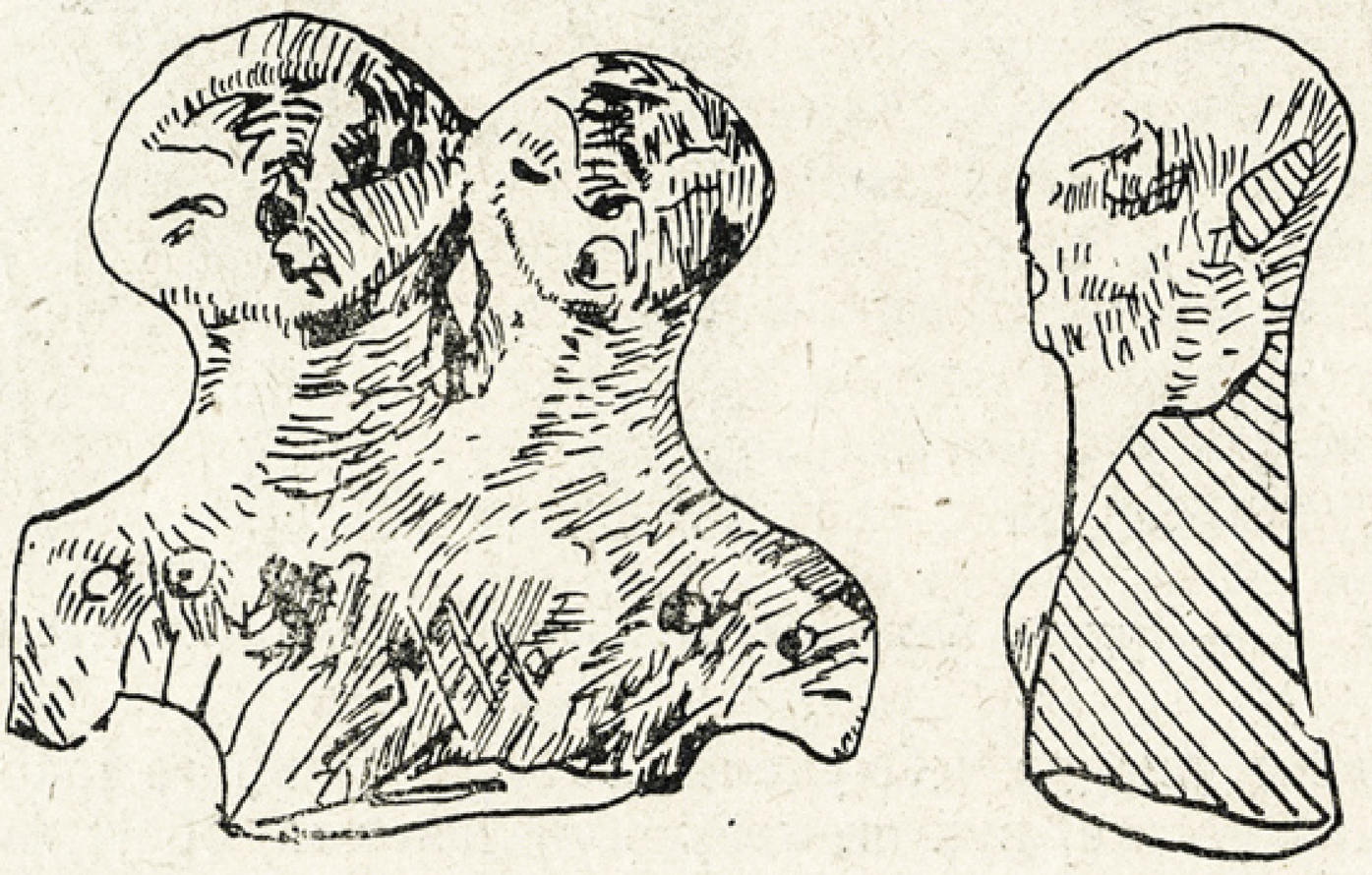

Сл. 5 — Раст. Статуета са двема главама (по Dimitrescu)

На изглед наиме била би најстарија статуета једна са две главе тј. из друге b групе, која је нађена на дубини 6,1 односно 6,6 м. Међутим стилистички је та статуета много млађа него што бисмо очекивали с обзиром на назначену дубину. Аналогије за њу можемо наћи у самој Винчи али тек после 4 м дубине, боље речено негде око 3 и 2 м. У случају да би она доиста припадала назначеној дубини од 6,1 односно 6,6 м представљала би невероватан изузетак, јер би после ње постајао хиатус за око 3 ако не и више метара, после кога тек у ствари долазе статуете које би се по техничкој страни израде, даље по облику главе, по орнаментици итд. могле компарирати с њоме. Услед тога не постоји никаква погрешка ако ми ту статуету сматрамо далеко млађом него што би је по назначеној дубини могли сматрати.[32] А баш дубина те статуете завела је Неуступног, који с обзиром на њу закључује да је неопходно потребно закључивати да је традиција двоглавих статуета у Винчи трајала од B 2 до D фазе по Милојчићевој расподели, јер на бази само друге сличне статуете, која је нађена на дубини 2,8 м не бисмо могли такав начин израде сматрати као духовни дериват Тесалије.[33] Ако упоредимо у погледу стратиграфског опредељивања још и статуету из Раста, долазимо и код ње на темељу стилских појединости до закључка да би она с обзиром на винчански културни слој могла припадати негде после 4 м дубине и одговарала би према томе и временски винчанским статуетама. Другим речима, све те статуете временски припадају истом добу.

Друго питање које је у нашем примеру најважније, јесте да ли те двоглаве статуете можемо тумачити као куротрофне односно статуете мајке са дететом или пак као неко двоструко божанство или удвојено

божанство како претпостављају Dumitrescu и Neustupný. С обзиром на дубину на којој су нађене могло би се у грубом ређи да су куротрофне које су нађене на дубини од 4,7—2,4 м. истовремене са осталим двоглавим статуетама. Ако поред тога употребимо и статуету код које глава мање фигуре теменом надвишава раме веће статуете (друга група), онда се морамо доиста запитати да ли та не представља неки међучлан између правих куротрофних и двоглавих статуета која временски с обзиром на дубину исто тако пада у исту групу. Са гледишта начина представе и уопште са гледишта техничке израде та је претпоставка врло вероватна.

У целокупном разматрању потребно је узети у обзир још и моменат како су уопште представљене винчанске статуете као целина. Поред неколико примера који су израђени натуралистички, већина статуета је стилизирана и поред тога врло често још и врло груба. Без обзира на питање да ли такве статуете представљају божанства или само култне објекте треба имати на уму да код таквих представа није било главно какав је облик и начин израде, него садржина.[34] Са те тачке гледишта није било потребно да у представи мајке са дететом мајка доиста држи дете у рукама односно у крилу или на грудима него су једноставно могле бити на истом телу представљене и само две главе које су могле бити чак и на истој висини поготову код сумарнијих представа. Стога је у посматрању винчанске пластике као целине мало вероватно да би се истовремено са представом мајке са дететом готово на исти начин представљале и две фигуре у смислу двају божанстава или томе слично, без обзира да ли су овде биле замишљене две фигуре истог или различитог пола. То је толико важније што у то доба у Винчи немамо неке јасније представе по којој би биле представљене заједно две фигуре двају божанстава или можда и удвојеног божанства. Истина је међутим да се у Винчи налазе представе два божанства или томе слично. Но те фигуре су биле представљене одвојено а налазиле су се само на истом постољу односно жртвенику.[35] Дубина на којој су такви примери нађени (сачувани пример потиче са дубине 4,8 м) је доста близу дубини куротрофних статуета. Како су на жртвенику сачувани само незнатни трагови на месту где су се налазиле статуете, долази уопште у питање имамо ли ту доиста две фигуре које би обе представљале одрасла лица. Могућност је свакако како за један тако и за други случај. Међутим то је једини засада познати примерак нађен у винчанској пластици. Мало је међутим вероватно да би тај примерак могао упливисати и на представу двоглавих фигура, у смислу двају божанстава мада ни тај случај не смемо посве искључити, јер данас имамо и сувише мало реалних података. Исто тако ни наша представа на жртвенику не може стајати под упливом наших двоглавих статуета као ни сличних статуета из Тесалије. Последње не долазе у обзир због временске разлике. Остале аналогије су поред тога још и територијално више удаљене.

Повезивање двоглавих статуета са просопоморфним поклопцима који имају два лица и вазама на чијим се вратовима налазе исто тако два лица, како би то желео Гарашанин,[36] није могуће. Пре свега такви примери су много старији од двоглавих и куротрофних статуета. Тако је ваза са два лица нађена на дубини од 6,6 м а просопоморфни поклопци

са два лица на дубини од 8,3 и 7,7 м поред једног нађеног у једној земуници.[37] Без обзира да ли такве поклопце и вазе можемо тумачити као представу двојног или удвојеног божанства, засада је међу њима и каснијим статуетама са две главе сувише велик временски интервал, јер раније поменута статуета која је наводно нађена на дубини од 6,1 односно 6,6 м не може припадати тој дубини. С друге стране пак настаје и питање да ли поклопци и вазе са два лица доиста представљају нешто што би могли означити као божанство или представљају уопште неке објекте које можемо означити чак као култне. Не упуштајући се овде у тај проблем, можемо једино рећи да постоји како временска тако и садржајна разлика између једних и других израђевина тј. између ваза и поклопаца с једне и статуета са две главе с друге стране.

Dumitrescu претпоставља да се у то време променио и друштвени поредак. Тако би и мушко божансво у виду мушких статуета добијало све пресуднију улогу. А то се по Dumitrescu и одражава и у двоглавим статуетама које представљају како мушко тако и женско божанство.[38] Мада је прелаз из матријархата у патријархат у то време неоспоран односно већ и завршен, потребно је упозорити на неколико момената који се одражавају у фигуралној пластици Југославије, која спада у најбогатија подручја у тој врсти израђевина. И баш услед тога имамо више пута сасвим опречне моменте које, ако бисмо их прихватили као одраз неке друштвене промене, не би могле служити као ослонац. Док је нпр. винчанска културна група доиста имала приличан број мушких статуета које су биле јасно означене, не можемо то никако тврдити за бутмирску културу, која је можда чак и млађа од почетка винчанске. У бутмирској култури, која је имала и непосредан територијални додир са винчанском културом и то на подручју саме Босне, засада неоспорно у Тузланском безену, није до сада позната ниједна статуета која би имала мушке ознаке односно коју бисмо уопште могли означити као мушку. Ту се наиме налазе само фигуре које носе изразите женске ознаке. То би наравно значило да се у бутмирској култури не одражава у пластици промена друштвеног поретка. Могли бисмо међутим претпоставити да је овде конзервативизам забранио такве представе а можда чак и кочио сам развој. Томе опет не би одговарала остала материјална култура, која је у појединостима додуше различита од винчанске а у суштини како у погледу економских и осталих момената опет иста. Ако кренемо још нешто јужније на далматинско-јадранску обалу, имамо ту данилску културу временски опет паралелну како винчанској тако и бутмирској култури. Данилска култура вуче свој извор у impresso керамици а у њој фигурална пластика уопште није позната. Па ипак имамо ту изразит култ phalusa сачуван у безброј примера. Као винчанска култура тако и данилска култура са својим faciesom какањском културом у Босни непосредно се додирује и територијално са бутмирском културом. По свему би подручје на коме се шири данилска култура заједно са својим какањским faciesom могли сматрати због култа phalusa изразитим патријархатом. Суседна култура са којом има данилска и измену добара као што постоје и међусобни културни упливи, била би међутим још у матријархату уколико бисмо наравно гледали цео проблем кроз призму разних пластич-

них израђевина. Неоспорно је да је друштвени развој у разним погото-во удаљенијим крајевима био различито брз па чак и различит. Неоспорно је да су разне такве промене могле оставити трагове и у пластичним израђевинама, али треба имати на уму да оне нису то и морале. Услед тога ми не изгледа сувише вероватно да бисмо на бази појединих таквих пластичних примера могли правити неке детаљније закључке.

Из свега можемо данас извући, с обзиром на постављено питање двоглавих статуета, закључак да је Васићева хипотеза — по којој би двоглаве статуете у Винчи представљале куротрофне статуете — правилнија од претпоставке да су то двојна или удвојена или томе слично, божанства или култни предмети. Како међутим и у самој Винчи постоји по својој прилици култ двају божанства или томе слично (на жртвенику две фигуре), то ни другу претпоставку није могуће сасвим одбацити. Питање је међутим само да ли наведени примери доиста могу послужити као доказ. По својој прилици је решење двају божанстава у двоглавим статуетама сувише хипотетичко. То питање на бази данашњег материјала не можемо међутим решити.

Сл. 6 — Винча. Глинени предмет, пробушен, са двема главама (по Васићу)

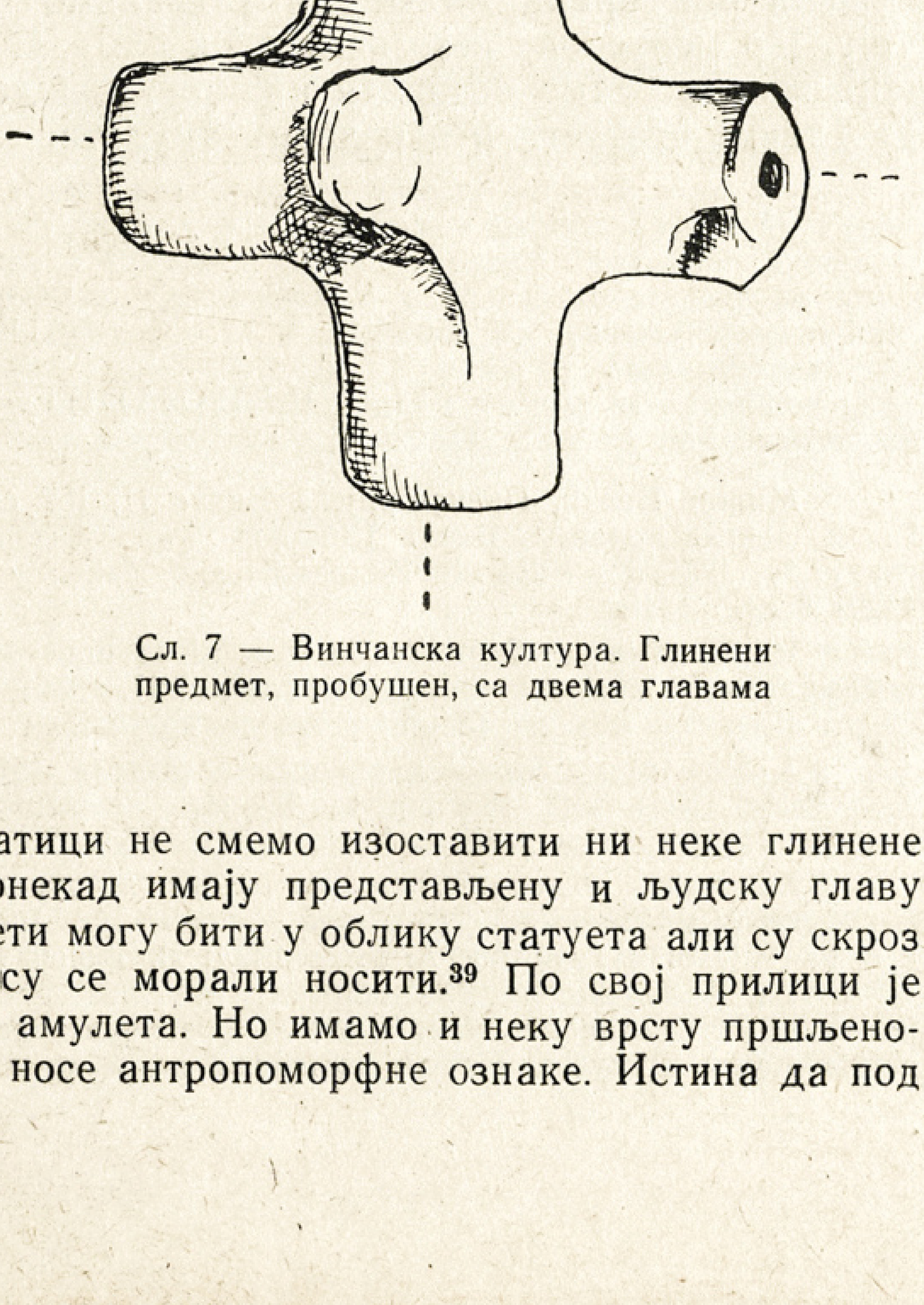

Сл. 7 — Винчанска култура. Глинени предмет, пробушен, са двема главама

У целокупној проблематици не смемо изоставити ни неке глинене предмете од којих неки понекад имају представљену и људску главу односно лице. Такви предмети могу бити у облику статуета али су скроз пробушени, што значи да су се морали носити.[39] По својој прилици је њихова функција била као амулета. Но имамо и неку врсту пршљенова, које исто тако понекад носе антропоморфне ознаке. Истина да под

појмом пршљенова обично подразумевамо разне коничне, биконичне, лоптасте, полулоптасте, пљоснате и сличне мање пробушене предмете, који могу понекад бити и орнаментирани. Но под тим појмом бисмо могли назвати и неке друге форме без обзира каквој су намени служили.[40] За нас долазе у питање дотичне амулете и дотични пршљенови који имају представљене две главе. У Винчи је познат пример скроз пробушене амулете са две главе (сл. 6).[41] Нађен је на дубини од 5,5 м. Неоспорно да је тај примерак, који би се иначе могао по облику упоредити са статуетом у сл. 3, био под упливом двоглавих статуета без обзира шта оне у суштини представљају и без обзира како је замишљена та амулета. Ипак је мало вероватно да би у том примеру могли видети двоструко или удвојено божанство. Решење шта у ствари представљају двоглаве статуете, решиће и питање поменуте амулете.

Други случај имамо међутим у једном пршљену који има укупно 4 хоризонталне израсли односно који се укупно састоји од 6 цилиндричних израсли (сл. 7). Примерак је карактеристичан због два претстављена лица односно две главе.[42] Тај пример са две главе засада је јединствен у винчанској култури, али ни он не доприноси никаквих нових момената ка решењу опште проблематике. Напротив можемо тај пример сматрати више мање случајним. Код дотичних примера који имају представљено једно лице налази се оно увек на врху оног крака који је дужином пробушен. У нашем примеру су међутим пробушена оба крака на којима се налази представљено лице, што значи да је код употребе предмета лице увек било на врху без обзира кроз који крак се провукла узица. Да су међутим представљена два лица и да су пробушена оба крака имамо да захвалимо по својој прилици само случају, јер међусобне везе немају ни сама лица. Према томе тај пример који можемо само нотирати као занимљивост не спада у круг осталих двоглавих статуета и двоглавих амулета.

НАПОМЕНЕ

[1] Милоје Васић, Преисторијска Винча II, 152 сл. — Винча III, XIV, 121 сл. — Васић, Јонска колонија Винча (Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду, I), 177 сл. — Васић, Ископавања у Винчи у 1929 год. (Мисао XXX, Београд 1929) 8 сл. — Итд.

[2] Vl. Dumitrescu, Semnificatia şi originea unui tip de figurinâ feminină descoperită la Rast (Studii şi cercetări de istorie veche VII, 1956), 95 sl. — Vl. Dumitrescu, Din nou despre figurinele bicefale (Studii şi cercetări de istorie veche VIII, 1957), 307 sl.

[3] J. Neustupný, Studie o eneoliticke plastice (Sborník Národního Musea v Praze X-A, Praha 1956), 4 sl., 16 sl., 52 sl., 101 sl. — J. Neustupný, Neue Beiträge zum Neolithikum Rumäniens (Slovenská archeológia VI, 1958), 284 sl.

[4] Neustupný је додуше покушао да реконструише статуету (?) из Диминија, која би по њему могла имати три главе (Neustupný, Studie o eneolitcke plastice, 54, T. X, 3 a. b. — Upor. i Tsountas, Ai proistorikai akropoleis Dimeniou kai Sesklou, 302, sl. 229. — A. J. B. Wace and M. S. Thompson, Prehistoric Thesally, Cambridge 1912, 83) али је још увек питање да ли бисмо дотични фрагменат предмета доиста могли протумачити као део неке статуете. Против тумачења да је то доиста троглави идол у Диминију

говори пре свега да немамо никаквих ближих аналогија за њега. Све аналогије су наиме и сувише удаљене и налазе се или у Месопотамији или у Кападокији. Међутим и поред тога да је таква реконструкција надасве проблематична, ми је не можемо ни посве искључити.

[5] Види напомену 1.

[6] М. Гарашанин, Хронологија винчанске групе, Љубљана 1951, 42, 61, итд.

[7] Hoernes, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, 1925, 364.

[8] Dumitrescu, Studii şi cercetări 1956, 96, sl. 1.

[9] Ibid. 97, сл. 2.

[10] Ibid. 113 сл.

[11] Ibid. 114 сл.

[12] Ibid. 109. — Упор. G. Contenau (Syria VIII) 199 сл.

[13] Neustupný, Studie o eneolitické plastice, 9, 54 sl.

[14] Ibid. 9, 55 сл.

[15] Dumitrescu, Studii şi cercetări 1956, 114.

[16] V. Müller, Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien, Augsburg 1929, 28. — Упореди и литературу коју наводи Müller на цитираном месту.

[17] М. Васић, Јонска колонија Винча, 177.

[18] Neustupný, Slovenská archeologia 1958, 285. — Neustupný, Studie o eneolitické plastice, 15 sl.

[19] Dumitrescu, Studii şi cercetări 1956, 105 sl.

[20] Покушај Неуступног да на неки начин уреди хронологију тесалског неолита, како би прекорачио временски интервал између примера двоглавих статуета у Подунављу и тесалске преисторије (уколико наравно ту постоје такве статуете) није материјално подупрт и услед тога бар засада је неприхватљив.

[21] Neustupný, Studie o eneolitické plastice, T. II, 3, 5; T. III.

[22] Ibid, T. II, 3.

[23] Dumitrescu, Studii şi cercetări, 1956, 101. — Tsountas, Ai proistorikai akropoleis, 397.

[24] Dumitrescu, Studii şi cercetări 1956, 97 sl.

[25] И поред свих покушаја да се пронађу неки материјални елементи, до сада није било могуће открити трагове неке миграције.

[26] Питање анадолско-балканског комплекса почива на неким сличностима малог броја појединости, које би могле повезивати у ширем смислу речи не само Балкан и Малу Азију него чак и даљне области како у Азији тако и у Европи. (Упор. М. Гарашанин, Из историје млађег неолита у Србији и Босни, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву 1954, 5 сл. — М. Гарашанин, Сахрањивање у балканско-анадолском комплексу млађег неолита, ГЗМС 1956, 205 сл. — М. Гарашанин, Ка језичкој припадности неолитског прастановништва Балкана, ГЗМС 1957, 201 сл. — Итд.). Мада »балканско-анадолски« комплекс почива на неким реалнијим ослонцима настаје ипак питање уколико је за поједина специфична питања и проблеме употребљив. Исто то питање можемо поставити и за наш проблем.

[27] Задржавам се само на публикованим примерима.

[28] Васић, Винча III, сл. 550, 553, 554, 555, 556. — Винча II, сл. 322.

[29] Винча III, сл. 551.

[30] Винча III, сл. 549, 552. Можда бисмо у исту групу могли ставити још и фрагменат публикован у БСА XIV, 328, сл. 7, који има међутим само слабо сачуван торзо.

[31] Dumitrescu, Studii şi cercetări 1956, 96, sl. 1.

[32] Део терена на коме је била нађена статуета налази се нешто испред и иза каснијег усека, кога је Васић протумачио као одбрамбени ров. Цео терен је на том месту падајући, те Васић сам каже да је разлика у дубини износила од 0,0 — 1,80 м (Васић, Винча II, 109 сл.). Како је статуета могла бити нађена и на самом месту где се налазио усек или ров, који је по својој прилици био прокопан у латенском периоду, то њен налаз на дубини од 6,6 м не би био изненађујући, поготово зато што морамо на целом том терену, који лежи тик уз дунавску обалу, рачунати још и на пукотине, које су понекад биле и до 3 см широке, услед одроњавања. У том погледу потребно је само упоредити статуету у Винча II, сл. 95, нађеној у два дела чија дубинска разлика

износи 2 м. Још карактеристичнији су фрагменти неке амфоре чији су фрагменти нађени на разним дубинама и чија је дубинска разлика износила више од два метра. На сваки начин имамо таквих примера много више. Васић објашњава такву појаву као постојање гробова у оквиру самог насеља, који међутим без других доказа а само на темељу таквих фрагмената још поред постојећих пукотина нису доказани. Из свега можемо ипак извести закључак да дубина на којој је нађена поменута статуета није исправна, на што указује и стилска обрада и остали моменти.

[33] Neustupný, Studie o eneolitické plastice, 17, 102 sl.

[34] Korošec, Ali predstavljajo neolitične statuete umetniške izdelke? (Zbornik za umetnostno zgodovino V/VI, 1959) 43 sl.

[35] Васић, Винча III, 514.

[36] M. Garašanin, Neolithikum und Bronzezeit in Serbien (39 Bericht d. Röm. Germ. Komm. 1958) 20, напомена 96.

[37] Последњи пример није објављен.

[38] Dumitrescu, Studii şi cercetări 1956, 114 sl.

[39] Винча III, сл. 618 сл.

[40] Ibid. сл. 624, 625.

[41] Ibid. сл. 626.

[42] Велики број таквих предмета нема никаквих антропоморфних ознака. Врло су међутим ретки примери који имају на једном краку сумарно представљено лице.

Josip Korošec

AUTOUR DE LA SIGNIFICATION DES STATUETTES A DEUX TÊTES

Résumé

Une des questions intéressantes de la plastique préhistorique est, certes, celle qui cherche à résoudre ce que représentent des statuettes à deux têtes. Jusqu'à présent on a exposé à ce sujet plusieurs opinions souvent tout à fait contraires. Vu que la plupart de ces statuettes ont été trouvées dans la zone du groupe de Vinča, auquel appartient également la statuette dernièrement trouvée à Rast, sur la base de laquelle Dumitrescu fonde son hypothèse du couple divin, il convient que les experts yougoslaves s'occupent aussi de cette question. Cependant, Neustupny est d'avis qu'on doit voir dans ces statuettes bicéphales la représentation de deux figures de culte adultes. L'une et l'autre thèse contredisent celle de Vasić, qui dans toutes ces figures voyait la mère avec l'enfant, c'est-à-dire des statuettes courotrophes. Telles et de semblables thèses avaint été déjà formulées auparavant. Pareillement, on avait formulé différentes vues sur l'origine de ces statuettes. De nos jours Neustupny considère que c'est dans la zone méditerranéenne qu'il faut chercher la première origine de telles statuettes, tandis que Dumitrescu voit uniquement une sorte de liaison spirituelle entre les régions du Danubé et celles de la Méditerranée.

Chez les figures courotrophes (qui nourrissent) de Vinča, ainsi nommées par Vasić, on peut distinguer deux types principaux, dont le premier est représenté par une grande figure qui tient dan ces bras un enfant, c'est donc une statuette courotrophe proprement dite (fig. 1). On en trouve à Vinča à une profondeur de 4,7 à 4,2 m. Chez le second type on peut distinguer deux subdivisions. Dans la première subdivision la tête de la petite figure surpasse la hauteur des épaules de la grande figure (fig. 2). Le spécimen trouvé gisait à la profondeur de 4,5 m. Dans la deuxième subdivision les deux têtes se trouvent sur un seul corps (fig. 3—5). La profondeur à laquelle sont trouvés les spécimens de Vinča est de 6,6 et de 2,8 m. Ainsi, l'une des plus anciennes statuettes du groupe tout entier ferait partie de la seconde subdivision (fig. 3). Cependant, vu que cette figure par les particularités de style, par sa forme, ainsi que par l'exécution technique ne peut parvenir de la profondeur men-

tionnée, elle doit être beaucoup plus jeune. Ainsi, de fait toutes les statuettes courotrophe jusqu'à présent trouvées et les figures à deux têtes, y compris la figure trouvée à Rast, appartiennent à la même période de temps, limitée entre 5 et 3 m.

Chez la question si les statuettes bicéphales représentent des statuettes courotrophes ou si elles ont une autre signification, il est nécessaire de considére la plastique toute entière de Vinča comme un tout. Ainsi on pourra remarquer qu'il n'y en a que quelques spécimens qui sont exécutés d'une façon réaliste. Il en résulte que c'est le contenu qui est essentiel dans cette plastique et non la forme. Etant donné que les statuettes courotrophes et bicéphales appartiennent à lá même période, il n'est nullement croyable qu'il y puisse êtré question de deux contenus différents donnés dans relativement presque la même façon de représentation. Comme forme intermédiaire entre les unes et les autres, on peut prendre la statuette représentée dans la fig. 2.

La représentation de deux divinités ou éventuellement d'un couple divin existe aussi à Vinča. Cependant, on ne doit pas prendre en considération des couvercles à deux faces ou des vases avec deux visages, mais uniquement deux statuettes qui sont séparément représentées sur la même base, sur un autel. Jusqu'à présent on ne connaît qu'un seul spécimen de cette sorte. Il est trouvé à la même profondeur ainsi que les autres figures bicéphales et courotrophes (4,8 m).

D'après tout nous pouvons aujourd'hui conclure que l'hypothèse de Vasić, selon laquelle les statuettes bicéphales représentent des figures courotrophes, est plus véritable que les autres suppositions. Mais, étant donné que le culte da la divinité double ou un culte semblable était connu à Vinča aussi, la seconde hypothèse, elle aussi, n'est pas encore à être rejetée complètement, du moins jusqu'à ce qu'on ne lui oppose pas d'autres arguments.

Selon toute apparence notre plastique néolithique ne peut pas être considérée comme un reflet d'une formation sociale puisque s'y oppose la plastique des autres cultures existant à la même époque aux environs de la nôtre.

En liaison avec l'ensemble de cette problématique il convient de mentionner qu'à Vinča existent également des amulettes à deux têtes (fig. 6), ainsi qu'un spécimen d'une sorte de vertèbre dont chacune de deux extrémités est ornée d'un visage (fig. 7). Tandis que le dernier spécimen est probablement d'une provenance fortuite, l'amulette à deux têtes est sous l'influence des statuettes bicéphales sans égard à ce que celles-ci représentent effectivement.

Никола Гавриловић

ВЕЛИКА ФРАНЦУСКА РЕВОЛУЦИЈА И СРБИ У ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ

Велика француска буржоаска револуција од 1789. не само да је изменила социјалну структуру Француске, већ је имала далекосежне последице на потоња збивања у читавом свету. Многомилионске масе потлачених и експлоатисаних у феудалној Европи дочекале су је са симпатијом и олакшањем. Европа се читава ускомешала. У суседној Белгији, у Брабанту, тада под аустријским скиптром, устаничке масе тражиле су обарање аустријске власти и проглашење националне суверености. У Лијежу, под притиском маса, племство и високо свештенство било је приморано да се одрекне својих привилегија. У Немачкој, у многим градовима дуж Рајне, запламтеле су буне и устанци: Келн, Шпајер, Литих и други. Из Шпаније, из Ирске, из Шкотске — једном речју са свих страна јављало се о побунама којима је био циљ обарање старога поретка и завођење новог, по узору на Француску.[1]

Успеси француске револуције нису могли а да немају повољног одјека и код народа многонационалне Аустрије. Нарочито када је ова, на челу прве коалиције великих сила, 1792. године, кренула у рат против Француске, да сломи револуционарни дух Француза, осујети успехе револуције и рестаурира тек оборено краљевство, врата средње Европе била су широм отворена француској револуционарној армији и њеним ослободилачким идејама. Међутим, услед погрешне оцене збивања у Француској, уместо да се боре под зидинама Париза, као што су се надали, савезници из ове коалиције врло брзо су били приморани да се очајнички бране пред Римом и Бечом. Антифеудална улога француске армије све се више испољавала, поготово од момента када је Француски конвент, на својој седници од 19. новембра 1792, дао свечану изјаву о пружању братске помоћи свим оним народима који желе да поврате изгубљену слободу,[2] а Комитет јавног спаса ставио у задатак француским и страним револуционарима да врше активну пропаганду за обарање феудализма свуда у Европи.

Под утицајем ове организоване револуционарне пропаганде обилна антифеудална и антимонархијска литература преплавила је Аустрију: брошуре, памфлети, оригинални и преведени, ширили су се масовно

у овој земљи, у тој мери, да је сам цар Леополд II обратио пажњу на њих свом сину, тада угарском палатину у Будиму.

„On répend toujours en Hongrie, Transilvanie et surtout en Croatie — пише Леополд сину — des écrits pour y animer l'esprit de révolte et de défiance vers le gouvernement; l'auteur de plusieurs doit être un colonel pensionné La Motte, un s'appelle Ich bin nicht unruhig, un Oratio ad proceres regni Hungaricae, un autre Germanien in zweiten Jahre der Freyheit, un autre Vergleichung zwischen England und Ungarn Regierungsform, plusieurs viennent de Vienne et on assure qu'on tâche de suborner le militaire et surtout les Granitzers et qu'en Croatie il règne un très mauvais esprit."[8]

У другом царевом писму упозорава се на многобројне мађарске и српске књиге, преведене са француског, у којима се позивају сељаци да устану против својих спахија. „Vous sentirez bien combien cela est dangereux" — узвикује на крају Леополд.

Под двоструким утицајем онога што се збивало на фронтовима и ове револуционарне пропаганде, врења и узнемиреност почели су да узимају маха у Аустрији. Једини српски лист који је тада излазио у Бечу за српску читалачку публику у јужној Угарској, у Граници и Провинцијалу, *Сербскија Новини,* саопштавао је једно за другим:

»Нека распра и буна помежду ондашнима ђаци и официри, која је слеђство имала да су три ђака с градским, а два са страже арестом казнити били, и такожде повод к кабинетској заповести или уставу дала, по којој слобода штудентов зјело укратити јест.«[4]

Или другом приликом:

»Прошавше недеље бист овде у Бечу једно многочислено дружество откритo, које злим намјеренијем јаку прећу плело је, како би многаја зла створити могло: сушчих конаца трулих прекинула се прећа, ови злодчи појавише се и до триста их уже от части затворени, от части же у велиј мундир облечени находу се, понеже њиово намјерение јако зло било«.[5]

У тежњи да осујети сваки покушај побуне, царска власт је издала многобројне наредбе управним органима у којима их упозорава на будност. Кретање странаца, нарочито француских емиграната, било је подвргнуто оштрој контроли. Како је међу њима било и агената новога режима, чији је задатак био да пропагирају идеје француске револуције и врбују присталице, власти су у погледу њиховог откривања и онемогућавања биле категоричне.

Ови крупни догађаји који су усталасали Аустрију и једне испунили надом а друге паничним страхом, имали су позитивно дејство и на Србе у монархији. Наше граничарске регименте и фрајкори учествовали су у борбама против младе Француске Републике пуне двадесет и две године. Хиљаде Срба из јужне Угарске проливало је крв на бојиштима у Француској, Низоземској, Италији и Немачкој за рачун феудалне Аустрије, да на француски престо поврате тек оборену монархију и поново устоличе свргнути феудални систем. Више од половине аустријске војске сачињавали су Срби и Хрвати, на које се сручио готово сав терет рата. У његовим истребљујућим биткама Срби су жртвовали огроман људски потенцијал, а Војна граница и Провинцијал осиромашили су због непрестаних и исцрпљујућих ратних ливерација. Очајно стање

које је због тога настало у српским селима алармирало је и самог карловачког митрополита Стефана Стратимировића, који, у једном писму граничарском капетану Јакову Јовичићу, са негодовањем узвикује:

»Људи Божји, шта мислите најпосле? Зар хоћете да се старе крстоносне војне понове? Овамо испразнило се све от људи у табор шиљајући, а ви, како пишете, авансирате као раци: што за годину добијете, то у дан изгубите. Како се види, добри сте јунаци али слаби чувари, пак ако тако све буде, боље ће бити сечиво у торбу. Нешто и от комшије подухују ветрови, треба и онамо обазрети се.«[6]

Борба са младом револуционарном француском војском, спремном да по цену највећих жртава брани тековине слободе, биле су страховито исцрпљујуће. Срби граничари борили су се увек у првим редовима, распоређени на предстражама („на форпостах") и подносили најтежи терет рата. Није требало дуго па да се дух бораца поколеба: лоше снабдевање, непрестани јуриши, повлачења, пробијања из обруча, епидемије, недостатак вести од породица, а поврх свега непознавање циља борби и порази који су се ређали, учинили су своје. У једном писму пуном очајања, фелдкапелан Трећег словенског батаљона, Крста Поповић, из 1794. године, пише митрополиту Стратимировићу, поред осталог:

»... Ми Граничари всегда на форпоста пред непријатељем на пол сахата стојимо, и то 3 или 4 сахата у дужину расположени јесмо. Све би то ничто било, само да би на једном месту 24 сахата мирни били, то код нас верло ретко находис. Од шестаго Јунија по Р(имском), и у дну и у ноћи с једнаго места на друго приходисмо, тако да времена не могасмо имати, тјело наше за укрјепити; истом народ к ватри чтогод за укрепленије тјела своего приставе, надаље кренути се морају. Овога лета, како смо у Нидерланд дошли, како нас јошт всеблаги Бог сотворио, и оно мало хаљина на себе имамо, под ногом без шатора, без села, без пресвлачија чистаго на церној земљи, у праху, блату, лежати морамо, тако да нас јест јад предузео. Ако у будушче овако сљедовати будет, не знам како владати се будемо.«[7]

Аустријско војно руководство и државна пропаганда предузели су све потребне мере како би Србима рат против Француске приказали као свети рат не само за очување аустријске независности, већ и православне вере и личне и имовинске слободе сваког појединца. Да би Србе одвратили од дезертирања, почели су протурати вести како Французи муче и убијају заробљенике Србе, како им отсецају уши и нос и тако унакажене враћају их назад. Тако поменути капетан Јовичић пише митрополиту из Детенхајма, поред осталог и то, да су дошли Французи, у току ноћи опколили село „да никакав време не имаде пушку избацити, и одведоше у робство два капетана, 1 обер, 1 унтерлајтнанта и 150 момака", па завршава „Бог да и прости!"[8]

По угледу на званичну штампу, српски лист *Славено-сербскија Вједомости*, преносећи вести из званичних извора, и сам је испољавао непријатељство према Француској Републици и њеним борцима. Револуцију која је француској грађанској класи донела слободу, лист назива »нешчастљивом болести«, а револуционаре »злодјејима« и »мјатежницима« који не знају ни за шта друго него за »злобу и мрзост«.[9]

Званична аустријска државна пропаганда учинила је све могуће да одврати народне масе од француских ратних заробљеника, како би се спречило ширење истине о француској револуцији у монархији. Обма-

нути овом пропагандом, сељаци су Французе примали са очигледним ниподаштавањем и мржњом. Тако, у манифесту који је француском Конвенту упутио један бивши француски заробљеник у Угарској, каплар Jean Hautière, 12. септембра 1793. године, каже се како су њих, француске ратне заробљенике, власти представиле становништву Угарске као чудовишта и зликовце, те да је то једини разлог због кога су они трпели толико недаћа код овог неуког и културно заосталог народа. »Било је наших другова — саопштава Hautière — забасалих у удаљеним селима и радним командама, о којима касније никада ништа нисмо чули«.[10]

Српска феудално-клерикална реакција са тадањим митрополитом Стратимировићем, племенитим »от Кулпин«, на челу, била је такође упрегнута у ту противфранцуску пропаганду. Она је била верни савезник хабзбуршке владајуће куће у њеној борби против слободарских идеја француске револуције. У доба када је Европа стајала на прекретници између старог, већ дотрајалог, феудалног, и новог, рађајућег се буржоаског система који је неодољивом снагом крчио себи пут ка победи, готово читав српски високи клер ставио се у службу феудалне реакције. Клањајући се пред својим бечким господарима, а час опет удаљеним руским царевима, ова српска клерикална реакција уложила је сав свој кредит код маса, како би их сачувала од »штетних« утицаја ослободилачких идеја што их је француска револуција посејала по свету. Додуше, српска православна црква у Аустрији, једини објединитељ Срба у овој туђој земљи, одиграла је позитивну улогу у борби за верски и национални интегритет српскога народа у јужној Угарској. У доба покушаја Марије Терезије да путем унијаћења Србе преведе у католичанство, а потом да их и национално одроди, српска црква је била тај борбени фактор који је осујетио прозелитску политику биготне царице према Србима, те осим малог броја однарођених, углавном племићких елемената, сачувао широке масе српства и православља нетакнутим. Али нова збивања у вези са француском револуцијом и ратовима за национално и социјално ослобођење које је она подстакла у зачмалој феудалној Европи, изнела су пред високи клер православне цркве проблеме које овај није био ни кадар, а по свом социјалном саставу ни позван да реши. Врхови српске црквене организације у Аустрији са карловачким митрополитом на челу, класно и конфесионално ограничени, са тешким наслеђем конзервативизма, нису били способни да сагледају будућност, и у борби старога са новим, феудалног режима који је већ силазио са светско-историјске позорнице, и буржоазије која је кренула у борбу за власт, они су се определили за старо и умируће. Крвно заинтересовани за процват феудализма, ови племићи-свештеници учинили су све што је било у њиховој моћи да се учврсти и ојача феудализам на чијим је основама почивала свеколика њихова друштвена моћ и лично благостање. А када су напредне снаге, подстакнуте споља и изнутра, озбиљно запретиле и самом опстанку феудализма у Аустрији, у којој су они били код своје куће, нису се устручавали да употребе сав ауторитет и сва средства која су им стајала на расположењу да и широке српске масе упрегну у ту борбу, на страни реакционарних снага.

Та негативна активност клерикалне реакције дошла је до изражаја нарочито у доба аустро-француских ратова.

Када су избили ови ратови, 1792, па за све време њиховог трајања, митрополит Стратимировић, лично и преко подручног му свештенства, није престајао да даје свој архипастирски благослов српским батаљонима који су одлазили да на француским ратиштима проливају крв за монархију која никада није престала да се маћехински односи према њима.

Када је на фронту настала тешка ситуација по монархију, уместо да по примеру искусног дипломате и родољуба у најмању руку покуша да извуче какве користи за свој народ, без чије помоћи бечки двор не би могао ни помислити да поведе тако мукотрпан рат — митрополит улаже све снаге и углед, како би ободрио Србе на даље крвопролиће, и подигао веома поколебано осећање ревности и оданости монархији, страшећи властити народ свакојаким претњама:

»Опасноје времја настало јест — пророкује митрополит у једном од многобројних циркулара упућених подручном му свештенству да га прочита народу у цркви. — Народ францускиј шчастијем њињејшнаја војни возгорђен, презираја всакија праведнија уговори мира, в самаја внутренаја држави Јего цесаро-краљевскаго вступајет. А чрез то и целоје царство и наша православна церков и закон собственоје каждаго добро и сигурност у опасност доходит.«

Па наставља:

»Ашче и когда то сада по истиње и званије и желаније Архипастирскаго сердца нашего јест благочестија ваша о оној должности вашеј опомјанути, које от вас и Бог и христијанскаја вјера и церков свјатаја наша, и каждаго человјека собственоје благостојаније изискујет.«[11]

Срби су у овом рату дали не само одвећ скупоцени данак у крви, већ их је тај неправедни рат и економски потпуно исцрпио. Разни ратни порези и свакојака давања довели су народ по селима до просјачког штапа. Па и то није сметало карловачком митрополиту да шаље циркулар за циркуларом, па и лична писма владикама и протопрезвитерима, архимандритима и игуманима српских манастира у јужној Угарској, позивајући их да притекну у помоћ. У таквом једном писму игуману манастира Фенека, од 15. априла 1793, митрополит Стратимировић тражи »њеки мали дар« за свог »пресвјетљејшега монарха«.[12] Наши манастири били су осиромашили непрестано дајући овакве дарове бечком двору, од почетка рата па за све време његовог трајања. Из манастира убрзо је нестало све сребрно посуђе и накити, па су се чак и златни путири и сребрно сасуђе извлачили из олтара и предавали, а црквена и манастирска звона скидала са торњева и претапала у топове, и све то за подмирење »зјело потребних воених трошкова«. То је узимало такве размере, да се вршачки владика Шакабент осетио побуђеним да отворено негодује због тих прошења митрополитових, говорећи да је народ сасвим оголео и обосио и да није више кадар да плаћа ни порез, а камоли да још штогод даје.[13]

Нарочито је очајно стање наступило када је команду француске војске узео у своје руке Наполеон Бонапарта. Порази аустријске војске низали су се један за другим. Аустријанци су избачени не само из Низо-

земске, већ су борбе пренете на аустријске поседе у Италији. Царске трупе узмичу на свим фронтовима, а градови и покрајине, подстакнути Наполеоновим демократским слободама, предају се готово без борбе. Пред навалом Наполеонових чета капитулирала је и папска држава. Ускоро су се Французи нашли пред Трстом. Саопштавајући о тим тешким данима по Аустрију митрополиту у Карловцима, Стефан Ризнић, богати тршћански трговац и мецена Доситејев и Вуков, овако о томе пише:

Ми овде живимо сада у великом страху, бивши од нас нијесу даљи Французи него седам пошти . . . Цјела Италија и Лумбардија у рукама француским. На 26 јануарија узели су Французи Синигал и Јакин, алити ријети Анкону, и утврдили су се за Лорет. И ако папа мира не закључи, бојим се да и Рим му не узму, бивши у штату папину вас је народ ш њима, и где дођу, свак им се добровољно предаје, те је овако ласно узимати земље.«[14]

Када је ово писмо писано, управо су вођени преговори између Наполеона и папе у Толентину, о капитулацији папске државе.

Ликвидиравши сваки отпор у Италији, Наполеон крене са три огромне армије на Беч. Једном је командовао генерал Журден, другом генерал Масена а трећу узме под своју директну команду он сам. После неколико узастопних победа над ерцхерцогом Карлом, млађим братом цара Франца I, француске чете избију на 25 миља испред Беча. У граду настане права паника. Аустрија се нашла у незавидном положају да изгуби престоницу и капитулира. Стога Врховна команда предузме хитне мере како би прикупила све преостале снаге у циљу пружања коначног отпора непријатељу, као и да подигне веома пољуљани морал код трупа.

Ови порази нарочито су се тешко одразили на Србе граничаре. Оданост и верност монарху, а заједно са њима и верска осећања ослабила су до те мере, да се државни канцелар барон фон Тугут осетио побуђеним да се лично обрати митрополиту Стратимировићу, те, потсећајући га на вазалску верност према хабзбуршком дому, затражи од њега да учини све могуће како би се то критично стање код Срба граничара што пре поправило.[15]

Митрополит је на фон Тугутово дирљиво писмо одговорио својим још дирљивијим циркуларом, упућеним »всему чесноме клеру и славному народу илирскаго чина«, у коме их позива да уложе све напоре и истрају у борби против непријатеља који »оноје родитњејшеје каждаго человјека утјешеније, и всего покоја јего и благостојанија основаније, то јест: цркву, благочестије и обшчеје граждансТв уређденије народу оспорава, и њега у новоје неизвјестноје поколебаније полаже.«[16]

Тако су аустро-француски ратови од 1792. до 1813. створили најплодније тле за успешну пенетрацију француских револуционарних идеја међу све народе многонационалне феудалне Аустрије, па су они допринели више него ишта друго да под утицајем тих идеја ослаби и из темеља се пољуља оданост Срба цркви и монархији.

Путеви пенетрације ових идеја међу Србе у Аустрији били су врло различити. Носиоци француских револуционарних идеја у Аустрији и Угарској уопште били су, на првом месту и великим делом, они Французи који су се по разним пословима већ у њој налазили када су отпо-

чели ратови са Француском. У првом реду то је читава колонија разних »шпрахмајстера«. Додуше, још је Марија Терезија била забранила Французима и Францускињама да у Угарској могу обављати посао домаћих учитеља, због свог лаког начина живота. Али за време слободоумног Јосифа II та забрана је опозвана, тако да се број домаћих учитеља — Француза у Угарској до избијања аустро-француских ратова поново повећао. Они су се готово сви одушевљавали догађајима у отаџбини, те убрзо постали тумачи револуције и њени најватренији пропагатори у Угарској. У вези с тим професор Екхарт износи случај једног Француза, домаћег учитеља, који је у Пешти, у једној кафани коју су посећивали млади племићи и буржоаски синови, па чак и официри Ђулаји регименте, која је највећим делом била састављена од Срба граничара, величао француски републикански устав, француску »племениту слободу и великодушност француског човека«, упућујући у исти мах и погрде на рачун аустријске владе.[17]

Осим ових »шпрахмајстера«, у Угарској је, као уосталом и у читавој Аустрији, у доба револуције и аустро-француских ратова било и свакојаких других Француза, од обичних пролазника до политичких емиграната, као и оних који су у њој били стално настањени и обављали разне друштвене функције. Због својих отворених симпатија према француској револуцији и младој Републици, многи су од њих били осумњичени као јакобинци или тајни француски агенти у Аустрији. Бечки двор је предузео веома строге мере предострожности у погледу њихове делатности, те је, као што је познато, издавао и упутства ради равнања према њима. Како је таквих Француза било и у Граници и Провинцијалу, ту наредбу су пренеле и *Сербскија Новини*. Тако је овај српски лист, у свом броју од 3. октобра 1791, објавио наредбу доњоаустријске владе свим подручним чиновницима, у којој се ови упозоравају да будно мотре на кретање »француских бјегунцов« и о томе саопштавају, »да не би ови бјегунци развраштено живјели и зло каковоје зачели, а особито да не би аустријске поданике вербовали на своју страну«. Ту се одређују чак и санкције против таквих лица. У погледу могућности да ови емигранти заведу кога од аустријских грађана, дате су инструкције да се будно мотри »да не би што наши поданици француским бјегунцом и њиовим млађим давали, или за их што таково приготовили, које би они у свакоме случају за произвести моћи своје намјереноје дјело употребити могли«. Занимљиво је да је Францускиња, контеса Aurore de Marassé, била осумњичена као шпијунка и затворена у Петроварадинској тврђави, из које је пуштена тек на интервенцију карловачког митрополита Стратимировића.[18] У истој тврђави био је затворен као француски шпијун и енглески лорд Стјуарт, чијем је избављењу такође помогла интервенција поменутог митрополита, као и угледне карловачке племићке породице Лазаревић.[19]

Буђењу радозналости за француску револуцију код широких маса и подстицању револуционарног врења у многоме су допринели француски ратни заробљеници, којих је било у врло великом броју у утврђењима у Петроварадину, Темишвару, Араду, Осеку и другде. Ескортну службу код заробљеника вршио је Шајкашки батаљон; осим тога што

су вршили службу на царској ратној флоти, постројеној на седам ратних бродова и снабдевали трупе на фронту провијантом, шајкашки пешаци спроводили су заробљене Французе у Петроварадин и Темишвар.[20]

Долазак тих заробљеника представљао је догађај за читав крај. Довозили су их лађама или сплавовима Дунавом, у групама од по више стотина. Затварали су их у казамате наших утврђења, док су болесници били конфинирани у посебне лазарете и болнице. Касније су били распоређивани чак и по приватним кућама. Њихов контакт са грађанством је најстрожије забрањиван, како би се спречило ширење револуционарних прохтева код нашег живља. Долазак неколико таквих транспорта са француским заробљеницима у Осечку тврђаву забележио је анонимни хроничар фрањевачког манастира у Осеку 1793. године.[21]

У јесен 1794. у темишварским казаматима било је преко 1300 заробљених Француза.

У Петроварадинској тврђави било је такође много француских заробљеника. Ту су се многи од њих бавили израдом свакојаких украсних предмета, које су потом, преко петроварадинских и новосадских трговаца, продавали грађанству. Приступ к њима у тврђаву био је дозвољен само по специјалном одобрењу команданта тврђаве. Између осталих, такву једну пропусницу имао је и Ажбот Јозеф, пријатељ митрополита Стратимировића и његов колега са студија.[22] Дознавши да Французи израђују неке минијатурне моделе ратних бродова, он је отишао у тврђаву да и за себе наручи један. О тим својим сусретима са Французима писао је он у више махова карловачком митрополиту.[23]

Митрополит је и сам преко Ажбота набавио један такав модел и добио исправну признаницу од Француза за примљени новац.[24]

Ажбот је, кадгод би долазио к њима у тврђаву, проводио подуже време у разговору са њима, те дознавао многе интересантне ствари које су га, како изгледа, испуњавале задовољством. Он не може а да о томе не говори и самом митрополиту. Стога му у једном писму саопштава:

»Wenn ich das Glück haben werde, Euere Excellenz würde persönlich eine Aufwartung zu machen, womit ich die Auftritte umständlich erzähle, die izt (jetzt) schriftlich zu erzählen unangenehm und langweilig wäre.«[25]

Јасно је да оно што се Ажбот не усуђује да преко писма саопшти митрополиту, јесу појединости о револуцији у Француској, а чије пропагирање није нимало било у вољи аустријским властима, па макар се то радило и о људима од највећег поверења. У писму Ажбот даље вели:

»Übrigens halte ich sicher dass der Augenblick und der Besitz des Schifs Eeuer Excellenz viel Vergnügen verschaffen wird und das Eure Excellenz dadurch auch mancher andern Belehrung und Freude verschaffen werde.«[26]

Шта би то могао Јозеф Ажбот да усмено исприча митрополиту што би му причинило веселье и пружило поуке, ако не обавештења о догађајима у Француској који су потресали свет, из најаутентичнијих извора: о обарању феудализма и борби сељака против спахија. То је, одиста, био тренутак када је читава Европа била уперила очи и уши у Француску.

Заголицан оним што је из прве руке чуо, Ажбот моли митрополита да му још једанпут пошаље Хајнеову књигу о француској револуцији, будући да је неке појединости већ заборавио, а осим тога жели да изврши поређења.[27]

После првобитне стеге у режиму према ратним заробљеницима, наступио је период извесне слободе кретања, којом приликом су они долазили у тешњи контакт са становништвом. Тако су заробљеници употребљавани на крупним државним радовима. Велики канал Франца I радили су заробљеници заједно са робијашима. Да би се спречио штетан утицај што су га могли Французи вршити на овај лако запаљив елеменат, раздвојили су их у посебна радилишта.[28] Анонимни хроничар фрањевачког манастира забележио је да су неки француски заробљеници долазили и на мисе у манастир приликом великих црквених празника.[29] Француске заробљенике у Сегедину често је посећивао отац мађарског песника српског порекла Андре Дугоњића, и дивио се вртовима које су они подигли и оджавали у затворском кругу. Исто тако је забележено да су француски заробљеници, приликом прославе годишњице пада монархије у Француској, а коју су крадом организовали у кругу пештанског Јозефинума, 10. августа 1794, подигли дрво слободе у затворском дворишту, извесили на њему републиканску црвену капу и играли коло око њега уз песму »ça ira« и повике »живела република«, »живела слобода и једнакост«. Када су становници Пеште, међу којима је тада било врло много Срба, продрли у двориште да би присуствовали том интересантном призору, у двориште је упала војска и растурила их.[30]

Од не мањег значаја за пенетрацију идеја француске револуције међу Србе јесте и контакт између српских и француских војника на фронту, као и боравак Срба граничара на привремено окупираној територији у Француској.

Због своје изванредне храбрости и оданости, српске граничарске регименте биле су распоређиване на предстражама, лице у лице с француским борцима, те за све време трајања рата, како у напредовањима, тако и приликом повлачења, нису губиле контакт са њима. Затишја на фронтовима за време предаха између двеју операција, или пак у доба зиме, омогућавала су разговор преко транше ја, па чак и отворено братимљење. Врло су монгобројна писма са фронта која говоре о томе. Тако је митрополитов »ратни извештач« Крста, alias Јелисије Поповић, фелдкапелан Славонске регименте »от Ђулаји« јавио, 10. септембра 1794. из Литиха:

»Овде код нас за сада је мирно и форпосте код Литиха, наше и француске, слободно разговарају се.«[31]

А нешто касније из Литингена:

»Ми стојасмо целе зиме на форпостах у Gegend bei zwei Brücken, верло мирно, јербо Waffenstillstand имали јесмо. Французи к нама долазили, частили се, а от нас, опет, к њима отлазили и частили се, и у свему пријатељски живило се.«[32]

Срби граничари имали су прилике да са својих предстража виде многе занимљиве сцене у француској позадини. Тако су са великом радозналошћу пратили народна весеља у вези са победама револуције. Французи су, кадгод им је то било могуће, приређивали упадљива слав-

ља, подизали дрво слободе, клицали једнакости, братству и слободи и певали борбене републиканске песме. Исти Крста Поповић прича митрополиту како се граничари, августа 1793, налазе укопани испред француског града Форлуја, и како су опазили да његови становници сваке недеље дижу дрва слободе покрај Рајне и на њих »обесу капе које знаменују фрајхајт«.[33]

Није претерано рећи да су најватренији носиоци француских слободарских идеја били баш они Срби граничари који су извесно време провели у француском заробљеништву, а онда се вратили својим кућама наоружани новим знањем и искуством. Они су својима на дому приповедали, са свим потребним појединостима, не само о себи и о свом добром или мукотрпном животу у туђини, већ и о људима и обичајима у тој земљи. Наши сеоски пароси у Банату причају како по нашим селима у празничне дане људи обичавају да се и сада као и пре окупљају по рогљевима или иначе, те приповедају како је ко »са овим или оним своим другом у рату Турском, Француском, Праиском и гди војевао, гди је, и у каквој битки заробљен био, какви су они народа обичаји и проче«.[34] Било је и таквих који су се женили Францускињама.[35]

На основу малог броја писама која поседујемо од наших заробљеника у Француској, нисмо у стању да створимо потпуну слику о њиховом животу у заробљеништву.[36] Једно је ипак сигурно, а то је да су Французи са својим заробљеницима поступали врло хумано. Ако вести из заробљеништва и нису биле увек ружичасте, томе треба тражити узрока у општем тешком стању у коме се Француска налазила у првим годинама револуције, када је млада Република била присиљена да се бори на два фронта, унутрашњем и спољњем, и када је, услед ратних пустошења и неродних година, у многим крајевима Француске харала глад. Према томе није чудновато што се по неки од наших заробљеника жали на лош живот. Овде доносимо типичан пример за то једног нашег потпоручника из Ђулаји регименте. Реч је о неком Радишићу, који се јада митрополиту Стратимировићу и моли га да га избави из ропства, говорећи:

»Wir leben hier sehr schlecht. Ein Subalternoficier ohne Ausnahme Ober, Unter Lieutenant oder Fähnrich hat täglich 25 französische Sous (Kreutzer). Davon hat man das Quartier zu bezahlen, das wesentliche aberunangenehmste ist dabei, dass man immerfort Hunger leiden muss, Tag vor Tag.«

Па одмах затим додаје:

»Der berühmte Musse—Wein ist hier zuhaus.«[37]

Као што се из овог писма да видети, аустријски официри у француском заробљеништву становали су у приватним кућама. Није искључено да је овај гест био срачунат на придобијање заробљених официра за ствар револуције. Ову чињеницу потврђује и један памфлет који је кружио по Угарској за време аустро-француских ратова, а који је касније нађен међу списима мађарског јакобинца Abaffya. Реч је о летку у коме је приказан разговор једног угарског ратног заробљеника и његовог газде у Француској. Због његовог изванредног значаја за упознавање метода француске пропаганде међу аустријским заробљеницима, доносимо летак готово у целини и у српском преводу:

»... 6. новембра 1792. године падох у француско заробљеништво а 29. истог месеца пребачен сам у Париз, престоницу Француске. Како сам Французе сматрао за паганску и свирепу нацију, премда су за време мог пребацивања у Париз били према мени благонаклони, као и према мојим друговима заробљеницима, стално сам се плашио и пратио их дрхтећи, јер сам држао да су онакви каквим су нам их приказали наши официри. Али како сам се преварио! Јер, ето, према мени заробљенику не поступају као према непријатељу, већ као према човеку. Добио сам стан код једног честитог грађанина, по имену François Lontrié. Станујем код њега у једној соби, имам добру постељу; бољу нисам имао ни у својој земљи. Примам седам суа дневно које дајем газди, а за ту ми суму он даје да једем и пијем. Одело које сам добио од цара још је добро и не треба ми друго. Што се тиче мог оружја, морао сам га предати официру коме морам да се јављам два пута дневно, а који је у замену за то дао да ми пришију плаве, црвене и беле траке на одело, како бих се могао слободно шетати по граду. Мој газда и његова породица су ме заволели, и како знам да читам и пишем, а помало разумем и латински, врло сам брзо научио француски, као и многи моји другови, те сам на тај начин могао да се упознам са многим Французима. Једнога дана, шетајући се тргом Луја XIV, приступи ми један Француз. Пошто смо се неко време разговарали замоли ме да пођем с њиме његовој кући, где ћемо моћи да причамо по вољи и слободније. Пођем за њим. Код куће он се показао веома љубазан према мени и запита ме да ли ми се свиђа Француска.

Ја. — Да господине, много ми се свиђа, врло је лепа земља.

Француз. — А њен устав?

Ја. — Господине, не бих умео да вам кажем своје мишљење о томе, јер он може да се свиђа вама а мени не, и обрнуто.

Француз. — Господине, не сматрајте ме за покварењака који вам не говори поштено. Говорите отворено, мени се свиђају само људи искрена срца.

Ја. — Хвала вам на поверењу. Говорићу као са отвореним и поштеним човеком. И ми у Угарској волимо само људе отворена срца. Међутим, право да вам кажем, ја се не разумем у ваш устав. Молим вас, господине објасните ми га.

Француз. — То је ствар коју на свету најрадије чиним. Нећу да хвалим наш устав, али кад вам га будем једном објаснио, пресудићете и сами да ли је добар или не. Оно што је главно у нашем уставу, то је: слобода, једнакост, приватна својина и безбедност у уживању приватне својине.

Ја. — Господине, молим вас, објасните ми слободу.

Француз. — Слобода је код нас ово: када су људи стварали заједницу, они су сви били слободни, то јест, нису били робови, кметови, једни нису могли да потчине друге и да се користе њиховим добрима и намирницама. Ако им се није свиђало у једном друштву, могли су да пређу у друго, могли су да зараде за живот и да га побољшају на све могуће начине. Под слободом ми дакле не подразумевамо ништа друго до услов да се може слободно живети и слободно зарадити за живот.

Ја. — Говорите ми мало опширније, ако је могуће.

Француз. — Врло радо. Видите ли, када је створен свет, сигурно је да тада није било тако много људи на земљи као сада, па није могло бити ни разлике између њих, а како није било народности, није било ни држава. Како земља није била ничија, људи су се настањивали тамо где су хтели, изродили децу, деца унуке и тако је број људи на земљи непрестано растао. Будући да људи нису били кадри да сами задовоље своје потребе, они су основали заједнице. Свакоме је било дозвољено да у њој остане, или пак да оде у неку другу. Тако су се састала шесторица, седморица па и више њих и рекли један другоме: ако желимо да остваримо заједницу да њоме ублажимо своју судбу, морамо се обавезати да ћемо притећи у помоћ један другоме. Ми мушкарци ћемо водити бригу о пољским радовима, ви жене о домаћем огњишту. Нико не сме да присвоји оно што другом припада, нико не може да буде туђ слуга, али ако некоме буде што устребало, сви ћемо му заједнички притећи у помоћ. Свако ће слободно располагати оним што заради властитим радом и користити по свом слободном нахођењу.

Ја. — Сада више не могу да вам противречим. Само ми још реците шта значи реч једнакост.

Француз. — Драги пријатељу, та реч је често пута имала разна тумачења, а наши непријатељи куде и обарају наш устав баш због погрешног смисла који придају тој речи. За њих је једнакост ово: ја имам два вола, а ви немате ниједног, ви можете мирно одвести једног мог вола. Разуме се да од тога нема ништа, јер, видите, Дарније има веће имање од Раднијѐа, а Лажан има више него ли сам Дарније,

док онај човек што пролази улицом нема ништа. Па ипак он не узима туђе. Према томе, за нас је једнакост — једнакост пред законом, то јест закон кажњава богатог исто као и сиромашног, правда се богаташу додељује исто као и сиромаху. Богат или сиромах, ако је само способан, човек може да доспе до највиших звања. С друге стране, овде код нас не постоји ропство. Ја који имам више села, сам се са својим људима договарам о цени закупнине коју имају да плаћају."[38]

Ма колико да из овог летка избија његова пропагандна страна, а нарочито покушај популарисања Русоовљевих идеја о друштвеном уговору, ипак он пружа мање више реалну слику интересовања наших заробљеника за збивања у Француској, као и настојање француске пропаганде, организоване и стихијске, да их у њих уведе.

Ови контакти између Срба и Француза, остварени на широком плану у току велике револуције и аустро-француских ратова, имали су за непосредну последицу нагло слабљење верског осећања и поданичке верности и оданости хабзбуршком дому.

Рекло би се да је све почело на фронту. Извештаји војних свештеника — фелдкапелана митрополиту у Карловце, у којима се ови туже како је људство попустило у свом верском заносу, све су чешћи. Тако фелдкапелан Моловић извештава из Санктварсхаузена, »на форпости у Тријерском крај Рајне«, априла 1796, о причешћивању људства у фрајкору, па помиње да су се сви за »мимошедшиј воскресенија Христова« пост исповедили, »кромје ова два, то јест: Теодор Милутиновић, капетан, и Лазар Косанић, обрлајтнант, нису се хотели исповедити и јесу у закону верло слаби, и јесу добрим Христијанима на саблазан«.[39] У истом писму Моловић наводи да је и његов »коморат, от римскаго закона свешченик« — душебрижник при истоме кору, »пређе месец дана своји 6 оберофицира, оба мајора и самога Кнежевића оберстара на генералној ревизији писмено тужио да се исповедати неће, и што би они аки старешине својему подручноме војнству за огледало и образ добраго чина били то да су они у кершћанскоме закону верло ослабили, и неће закона дужности да извершавају«.[40]

Није чудновато што је ово слабљење верскога заноса почело баш код официра. Они су благодарећи свом образовању и познавању француског језика били кадри да извуку највише користи како из разговора са Французима, тако и из мноштва атеистичких и материјалистих дела која су им падала под руку. Французи су у том погледу били необично активни како ће непријатеља обасути свакојаким лецима, памфлетима, брошурама и разноврсном пропагандном литературом, да би изазвали идеолошку пометњу у његовим редовима. Приликом напредовања или повлачења, наше граничарске трупе свуда су наилазиле на револуционарну литературу и са много радозналости је читали. Капетан Јаков Јовичић је, штавише, послао један заплењени револуционарни календар митрополиту у Карловце, речима:

„Hier haben Sie einen Kalender, и видите что сотворјај развращчени, Бога више непризнајушчи род. Седам на десјат тисјашч кратно Аннатема на их и чада их!"[41]

Ово безверје са фронта је убрзо пренесено и у Границу и Провинцијал, понајвише благодарећи повратницима на допусту или бившим заробљеницима. Дакако да је очајно стање у јужној Угарској томе

много допринело. О томе сведоче многобројни званични и приватни извештаји из тих крајева. Тако је једна група од 14 фелдкапелана, иначе свештеника из сремских села Бешке, Белегиша, Старих Бановаца, Нових Карловаца, Војке, Сланкамена, Сурдука и других, припадника Другог батаљона Петроварадинске регименте, по повратку на фронт из својих села где је провела извесно време на допусту, запрепашћена лошим стањем религиозних осећања код својих верника, послала заједничко »предложеније« митрополиту у Карловце и затражила хитне мере да се такво стање поправи. У »предложенију« се, између осталог, вели, како је у Срему свако »благополучије и блаженство погажено — и народ у вечној погибели состојава«, како људи више ни »самога Господа Бога не познају, но вјеру, душу, керст, пост, закон, церковна кандила, двери, литију велику, свјатоје причашћеније, путир, молитве, ускрс, человеческог спасителља... без сваког страха Божијег... на хиљаде и милионе псујут и непроповједајему страст небу и земљи умножавајут«. У свом великом очајању ови свештеници са болом констатују да »вјера православнаја ко угашенију приближена и закон господњи к погашенију преставлен јест«. Алудирајући на атеизам који је из Француске преплавио Европу те захватио чак и сремска села, ревносни душебрижници завршавају своје »Предложеније« констатацијом да тај »отров, који у вечну погибел обара, изливајетсја и умножајетсја на нас и чада наша«.[42]

У »Предложенију« се даље говори како народ више не поштује свештенике и како је ових све мање по селима. Уместо по осам, шест или четири колико их је бивало раније, сада их једва има двојица или један, па и они тешко живе. Најжалосније је то, наводе ови свештеници, што се и међу свештеницима, нарочито међу онима са вишом наобразбом, нашло много таквих који се одричу праве вере.[43]

Нарочито је било упадљиво опадање верског осећања код школованих људи, док је школска омладина постала предметом посебне забринутости. Тако православни прота из Шопроња износи митрополиту случај ђака шопрољске лутеранске гимназије Стефана Николића, слушаоца реторике, родом из Сентомаша. Овај млади безверник одбио је једном приликом да клекне у цркви за време литургије о великом посту, а када га је прота, који је том приликом чинодејствовао, поново позвао да клекне, овај му је одговорио: »Клечи ти сам!«

Другом једном приликом исти ученик је са потсмехом певао »достојно« за време литургије, те изазвао смех и код осталих ученика. Због оваквог поступка ученик Николић је удаљен са литургије. Када је идуће недеље поново дошао у цркву, после службе божје нађене су у њој на »словенском« језику написане неке пасквиле, уперене противу свештеника. Овоме су се придружили — жали се прота даље — и други неки ученици. Случај је пријављен ректору и професорима гимназије, али ови нису ништа предузели против недисциплинованих ђака. Напротив, узели су их у заштиту.[44]

Да би се ово критично стање у погледу верског осећања поправило, митрополит је издао заповест свештеницима да у недељне и празничне дане, после подне, сакупљају у цркви омладину, момке и девојке, па и децу, да их уче потребним молитвама и »страх божји уливају у

њих«. Међутим, ни то није дало никакве резултате. Владике су се и даље жалиле како народ недељом и празницима не долази у цркву, већ радије иде на рад, у лов или на слушање заповести, те је тако и тај покушај да се народ привуче к цркви, пропао.[45]

Паралелно са опадањем верског осећања код Срба у Угарској под утицајем француских револуционарних идеја ослабила је и оданост према монархији и дому Хабзбурговаца. Када је Аустрија, под ударцима Наполеонове армије, исцрпена, бачена на колена, верско беспуће и одсуство верности владајућем дому почело је узимати опасне размере. Људи су на јавним местима, на улици и кафанама стали јавно да негодују, прижељкујући брзу промену постојећег стања.[46]

Забринут оваквим стањем ствари, двор је, преко државног канцелара барона фон Тугута, затражио од српског митрополита да предузме хитне кораке како би ободрио »по Границах живјушчи народ по ревности, вјерности и должности к својему всјемилостивјејшему Монарху«, који се у овим критичним часовима бори са неверницима »не токмо о обдержанију штата и закона, но и от каждаго собственно притјежаемому имјенију и добру по особ«.

Одмах по пријему канцеларовог писма, митрополит је упутио проглас »всему часному клеру и славному народу илирскаго чина«, у коме упозорава на критично стање у коме се држава налази: непријатељска војска је ступила на аустријско тле, а тиме »целоје царство и наша православнаја церков и закон и собственноје каждаго добро и сигурност у напаст доходит«. Стога позива народ на оданост цркви и монархији.

„Церков и вјера наша опомињајут вас... да будете ревнителни во вјере нашеј свјетој и благочестивоју, да храните вјерност монарху нашему, и да будете в тој твердо постојани — и поданическоју покорност са искреноју преданостију да одајете!"[47]

О наглом попуштању оданости двору и монархији саопштава и загребачки каноник Винко Влатковић, повереник војних власти и централне државне полиције у хрватским крајевима. У свом извештају Бечу од 6. августа 1806. године Влатковић, поред осталог, вели:

„Mit meinem grössten Leidwesen muss ich im geheim berichten, dass die Militärgrenze in ihren alten Gesinnungen und Treue fürs Österreich schon ziemlich geschwächt worden ist, besonders durch jene, die aus der französischen Kriegsgefangenschaft zurückgelanget seyn, welche ganz nachteilige Grundsätze nach Hause gebracht haben. Der Indiferentismus in Religionssachen hat bereits tiefe Wurzeln gefasst, und die Treue gegen ihren rechtmässigen Monarchen ist keine so heilige Gewissenssache mehr wie vorhin."[78]

Ово опште незадовољство, изазвано тешком ситуацијом што су је створили узастопни порази на фронту, па економска и физичка исцрпљеност народа у једном бесмисленом рату, као и истрајна француска пропаганда, добило је пропорције дубоког врења. Оно је нарочито било изразито код немачких народности у монархији, особито код народа Угарске. Због апсолутистичке владавине Јосифа II и његових реформи које су веома ограничиле власт угарског племства и увредиле национални понос Мађара, што се није могло предати забораву чак ни када су ове реформе укинуте, па исцрпљујући ратови против Турске и Француске, што су као тежак терет тиштиле не само сељаке већ и племство

— све је то створило код свих друштвених слојева у Угарској нерасположење које је све више прелазило у отворени револт. Сада су врата Угарске била широм отворена идејама француске револуције, тако да је ускоро читава земља била захваћена револуционарним врењем. Мађарско племство са радосним узбуђењем прати успешно напредовање француске револуције, чији вођи постају врло популарни у Угарској. Симпатије према Француској више се не крију; сада се јавно певају француске револуционарне песме Марсељеза и »Ça ira«. Земљишне књиге се јавно спаљују на трговима. Ствара се партија ситних племића која себе сматра јединим легалним представником народа и која тражи, сасвим у духу француских револуционарних идеја, народни суверенитет и националну слободу. Под притиском ситног племства сазвана је и Дијета у Пожуну, 1790. године, чији су закључци испуњени и француским слободарским идејама. Када је, пак, Аустрија ступила у крваве ратове противу Француске, Хабзбурговци су, у настојању да сузбију слободоумне идеје у монархији, завели најреакционарнији систем који је икада владао земљом. Реакција је особито била појачана када је за државног канцелара, после смрти грофа Кауница, дошао барон фон Тугут. Овај је ослободилачке идеје француских филозофа идентификовао са јакобинским терором и учинио све могуће како би народ сачувао од њиховог »разорног« дејства. Да би то постигао, завео је драстичну цензуру, те забранио штампи да ишта објављује о крупним догађајима који су потресали свет, па и народе монархије. Преко директора школе и преко црквених старешина тражио је да и школа и црква учествују у учвршћењу оданости монархији и побожности код омладине. Укратко, целокупни надзор над јавним животом био је подређен полицији.

Нарочито карактеристично за овај полицијски систем било је стање у цензури. Доласком на власт Франца I, кога су све више ужасавали успеси француске револуције, а јакобинска завера у Бечу и Пешти бацала у право очајање, донесени су управо тирански закони о штампи и растурању страних књига. Цар је, као и његов канцелар фон Тугут, сматрао да су револуција и завера резултат необузданог филозофског духа, те је предузео све како би херметички затворио границе своје земље и тако спречио продирање страних, у првом реду француских револуционарних публикација. Франц I не само да је омрзнуо француску литературу, већ је започео систематску и непоштедну хајку против ње. Већ 1793. завео је полицијску цензуру књига и наредио да се све забрањене стране књиге плене, тако да је већ идуће, 1794. године, на списку забрањених књига фигурирало 4.476 дела.[49] Разуме се само по себи да се све ово одразило и на манипулације француском књигом код Срба у монархији. Тако је Угарска дворска канцеларија, која је после укидања Илирске дворске канцеларије преузела на себе вођење српских послова у монархији, по директивама из Беча, непрестано слала карловачком митрополиту акта у којима упозорава Србе на прописе цензуре. У таквом једном акту из 1801. године изричито се забрањују дела француских аутора, Волтера, Русоа, Хелвецијуса и других, а која су уперена против религије, добрих нарави и друштвеног уређења.[50] Слична забрана која се односила на чувену француску *Енциклопедију* поновљена је актом исте канцеларије 1804. године.[51]

За полицијски систем који је владао у вези са цензуром књига карактеристичан је случај новосадског коморског фишкала Томе Грегуша, који је, 21. септембра 1803, пријавио магистрату да је наводно у Нови Сад допутовао неки страни књижар који продаје књиге различите садржине, а међу којима има и нетолерираних, па чак и забрањених. Он је позвао магистрат да пошаље месног ревизора књига — директора Мале гимназије, и шефа царинарнице да спроведу истрагу.[52]

Међутим и поред свега тога, француска књига је допирала до Срба у јужној Угарској. Набављали су је понајчешће наши истакнути интелектуалци — школски инспектори, владике и архимандрити, о чему сведоче многобројне француске књиге у владичанским, манастирским и приватним библиотекама, као темишварског владике Петра Петровића, манастира Месића, школског инспектора Григорија Обрадовића и других.[53]

Управо у доба најцрње франциишканске реакције створена је у Угарској снажна демократска струја, која је, по примеру Француза, ишла ка обарању племства и завођењу слободе, једнакости и братства. Како је од самог почетка њезине делатности било јасно да ће њени припадници бити изложени најдрастичнијим прогонима, ови су убрзо пришли тајним слободнозидарским ложама и илуминатима, те на тај начин створили тајна друштва да би преко њих припремили народ за крупне преокрете који имају да наступе. Да би их омрзнула у очима народа, реакција је ове демократе називала јакобинцима. Глава овог покрета у Угарској био је Игњац Мартиновић, пореклом Србин, чији су преци у Сеобн под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, 1690. године, прешли у Угарску. Њему су се приближили од Мађара Лацковић, Хајноци, Сентмарјај и други. Они су основали друштво »Једнакости и слободе«, чији је циљ био пропагирање ослободилачких идеја и придобијање што већег броја присталица за њих на простору између Саве, Драве, Тисе и Дунава.

Идејна основа револуционарног рада овог друштва биле су идеје француских филозофа, у првом реду Русоа, Монтескјеа и Волтера. Јеванђеље њиховог покрета постаје Русовљев »Contrat social« чије су идеје водиље разрађене и популаризоване у многобројним политичким памфлетима и брошурама што су их угарски револуционари издали.

Међу угарским јакобинцима који су се загрејали за превратничке идеје француске револуције било је и много Срба Војвођана. Сам њихов вођа Мартиновић до смрти је истицао своје »илирско« порекло, а »илирски« језик је наводио као свој матерњи.[54] Његов брат Тома био је свештеник у Српском Милетићу у Војводини, а најмлађи брат Марко лекар у бачкој жупанији. Јанош Лацковић је био пореклом Хрват, а Хајноци је дуго времена службовао у Хрватској и Срему. Међутим, сви су се они временом отуђили од своје матице и деловали као Мађари.

Од првих Срба јакобинаца ваља поменути Јакова Сечанца, бившег бирова и сенатора Великокикиндског диштрикта и потоњег секретара Угарског намесничког већа. Сечанац је, дружећи се са истакнутим мађарским револуционарима и читајући политичке памфлете надојене идејама француске револуције, постао јакобинац. Те своје идеје Сечанац је отворено заступао на Темишварском сабору, 1790. године, којом при-

ликом је пропагирао идеју стварања једне посебне српске територије, а противу инартикулације, и за »једнакост сталежа по примеру Француза«. Против Сечанца и његових присталица устао је Сава Текелија, којом приликом је у свом чувеном говору бранио племство код Срба на штету »простачког сталежа«.

„Французи су, истина, недавно дипломе свога племства ватром и сталним заборавом уништили. Но они су дотле тек онда дошли, кад су својој држави вид републике дали. С овим народом, дакле, хоћете да се сравните ви, шака људи, који немате ни сопствене форме грађанске управе; држите да вам је оно исто могуће, што је тако велики народ учинио, који је тек онда своје племићске дипломе спалио, кад је нов устав са сваке стране утврђен и сталан видио?"[55]

Осим тога, о јакобинцима се говори и у Земуну још 1794. године. Тако се у једном акту земунског магистрата из те године помиње како се неки Сима Јанковић »заклео као јакобинац«,[56] а у другом, како је земунски трговац М. Хаџи-Тодоровић назвао, 1798. године, Диринга, градског синдика у Панчеву а некадањег земунског градоначелника, »лоповом и јакобинцем«.[57]

Није одвећ смело рећи да је одјека француске револуције, премда далеких, било и у неуспелим устанцима сељака у Срему и Банату, 1807. и 1808. године, познатих под именом Тицанова и Кручичка буна. Наиме, многобројни граничари, враћајући се с француских ратишта или из заробљеништва, нису пропуштали а да своје земљаке не обавесте о новом, слободном животу француских сељака, ослобођених од безобзирне спахијске експлоатације, те тако распаљивали наде у њиховим срцима. Врло меродавну потврду о томе дала је Угарска дворска канцеларија, која је у свом акту од 22. априла 1808. године тврдила да су петроварадински граничари, услед дугог ратовања у горњим провинцијама и у самој Француској, не само попримили »најгора начела« већ их и пренели на земљаке у свом крају. Сам вођ Тицанове буне, Теодор Аврамовић-Тицан, као дугогодишњи аустријски војник у Вурмзеровој и Јелачићевој регименти, тукао се на француским ратиштима, био заробљен 1796. у борби код Лодија, а пустио га на слободу генерал Лан, или можда и сам Мармон, на задату реч да се неће више борити против Француза. Његов идеал био је Наполеон, у коме је он гледао оличење велике револуције. Кажу да се заносио мишљу да и сам постане Бонапарта и учини оно што је овај учинио.[58]

Што се тиче пенетрације слободарских идеја велике француске револуције међу српску интелигенцију у јужној Угарској, ту ствар стоји нешто друкчије.

У оваквој средини и у условима у којима су се реакционарна схватања српске феудално-клерикалне реакције сустицала са драстичним полицијским мерама државне власти, било је готово немогуће масовно продирање антифеудалних и антиклерикалних идеја што су изобилно долазиле из ослобођене Француске. Али да су те идеје ипак допирале до наше интелектуалне елите у јужној Угарској, доказује безброј примера. Најпре жалба плашког владике Генадија Димовића, упућена митрополиту у Карловцима, 1794. године, поводом српског превода књиге *Расуждение о постах* ердељског архимандрита и професора богословља Самуила Клајна, како, тобоже, наши учени млади људи који се школују

у иностранству, критикују »епископе, свјашченике, своју цркву и обриде што су на част Божју учињене, као Волтер у Француској«, уместо да саставе какву лепу граматику, или реторику, или логику на нашем језику. Владика завршава жалбу љутито:

„Ето на што су учењаци дошли, у безбожије, сада написати не знаду что верују".[59]

Да су волтеријанске антифеудалне и антиклерикалне идеје заиста захватиле и Србе интелектуалце, сведочи Јернеј Копитар. У свом писму Лукијану Мушицком поводом смрти Доситеја Обрадовића, велики научник вели:

„Запажам са незадовољством и склоност српских као и новогрчких учених људи ка волтеријанству, што сматрам знаком полузнања и уништењем сваке поезије и сваке добродјетељи."[60]

Да се наметљивом утицају француских револуционарних идеја нису могли отргнути ни људи из највиших клерикалних кругова православне цркве, сведоче примери двојице епископа — новосадског Јована Јовановића и темишварског Петра Петровића. Франкофилски испади владике Јована Јовановића и његово симпатисање са француском револуцијом постали су предмет разних скривених истрага и саслушања, док је темишварски владика о томе дао личну и недвосмислену изјаву самом државном канцелару грофу Кауницу.[61]

Међутим, није мали број ни оних наших високоучених људи који су, под утицајем двоструке пропаганде, заузели непријатељски став према француској револуцији и Наполеону. Разлог за то треба тражити у првом реду у страху да им се не припишу »црвене идеје« француске револуције. Типичан пример за то је случај Словенца Копитара. Извињавајући се што се прихватио цензорског посла у Наполеоновој Илирској краљевини, он изјављује:

„Ich cenzurire auch deutsche, franzosische etc. etc. Sachen, kurz ich bin Cenzor pour tout: aber wer hangt gern ausser wenn er muss in oficialibus den rothen Mantel um?"[62]

Наш Викентије Ракић, у својим писмима митрополиту Стратимировићу, Наполеона назива »великим разбојником« или »безбожним харамбашом«. Теодор Павловић, уредник *Српских народних новина,* такође није симпатисао »немирним« Французима и био је огорчени непријатељ њиховог материјалистичког схватања света. За чланке француског часописа »Gazette des Écoles« вели да су »с највећом угризљивошћу (cynismus) писани . . . у којима се сурови материјализам идеа с најдивљом формом скопчава«. Он тражи да се такав лист јавно жиготе, »у толико више, што су учесници правдословија и лекарства понајвише с републиканским умствованијама занешени«.[63]

Још је занимљивије држање књижевника Јоакима Вујића према Французима у доба Наполеонових освајања. Скоро је невероватно како се овај човек, одушевљен до усхићења својом француском граматиком, брзо расхладио када је било у изгледу да пробави извесно време са Французима. Тако, када је дознао, 1805. године, да су Французи заузели Трст, он је одустао од намераваног пута у овај велики град који му је

остао у тако светлој успомени, под изговором да не жели да служи једном »непостојаном човеку« као што је Наполеон, нити жели француско ухљебије.

„На велику моју тугу, жалост и несрећу — пише о томе Вујић у свом *Животоописанију* — чујем ја, да је Француз, онда бившиј наш непријатељ већ у Триесту. Онда ја таки пишем моме пријатељу Квекићу, и питам га: ели Француз доиста у Триесту, и мислили скоро отлазити? Он ми на то отпише: да је Француз тамо код ни, и да он мисли тамо код ни на вјеки остати. Ја да пукнем од једа и отчајанија, јербо ако би сам се натраг у Триест повратио, може бити да би ме силом у његове солдате зграбио: а и то не би бранио кад би ме мој закониј краљ за војника узео, коме сам и дужан без свакога насиоствованија драгосердечно у помоћи бити, пак мој живот за мога краља и моје предраго отечество жертвовати. Обаче једноме непостојаноме човеку како што је био Наполеон, служити, и његов поддајник бити, заиста ово нипошто нисам хотео учинити. Зато закључим у Пешти даље заостати, и моју судбину овде ожидавати."[64]

После извесног времена, Вујић се поново обратио пријатељима у Трсту писмом за обавештење како стоји ствар с Французима. Ови му саопште да као и пре нема никаквих знакова да Французи намеравају да се повуку из Трста, али да њега ништа не спречава да дође. Напротив, њему, писцу прве француске граматике код Срба, и сам гувернер града је обећао не само топли пријем, већ и уносно запослење ако икада буде дошао у Трст. Међутим, Вујић је све то одбио, говорећи да он »француско ухљебије« не прима.[65]

Према томе, благодарећи директним или индиректним везама које су Срби у јужној Угарској били успоставили са Французима у доба трајања аустро-француских ратова, идеје велике француске револуције нашле су и те како снажног одјека на нашем тлу. Многобројни Срби официри и војници, који су у саставу граничарских батаљона годинама ратовали против француске револуције и Наполеона, небројени наши ратни заробљеници који су дуже или краће време проводили у француском заробљеништву, многобројни француски заробљеници расути по градовима и радилиштима по читавој јужној Угарској, као и разноврсни други елементи, представљају, и поред оштре државне и феудално-клерикалне реакције, снажан фактор у процесу пенетрације француских револуционарних идеја код Срба у јужној Угарској за све време трајања велике француске револуције и аустро-француских ратова.

ПРИМЕДБЕ

[1] Сербскија новини из 1792. године.

[2] „La Convention nationale déclare, au nom de la nation française, — glasi ta izjava — qu'elle accordera fraternité et secours à tous les peuples qui voudront recouvrer leur liberté et charge le pouvoir executif de donner aux généraux les ordres nécessaires pour qu'il portent secours à ces peuples et défendent les citoyens qui auraient été vexés ou qui pourraient l'être pour la cause de la liberté". — „Moniteur", 20. XI 1792.

[3] В. Богданов, Хрватска револуционарна пјесма . . ., Старине, књ. 46, с. 449.

[4] Сербскија новини од 7. децембра 1792.

[5] Ibid.

[6] Архив Српске академије наука у Ср. Карловцима, ПМАК „А" ex 24 из 1794.

[7] Ibid., ex 23 из 1794.

[8] Ibid., ex 25 из 1794.

[9] Ј. Скерлић: Српска књижевност у XVIII веку, Београд, 1923, стр. 103.

[10] „On nous avait dépeint aux habitants de ce pays comme des monstres et des scélérats, aussi étions-nous malheureux chez ce peuple ignorant et stupide. Il s'est trouvé ce nos camarades oubliés dans les logements et jamais on n'en a entendu parler. Qu'en conclure?" — A. Eckhardt: De Sicambria à Sans-Souci, Paris, 1942, str. 226.

[11] Архив САН у Ср. Карловцима, ex 59 из 1797.

[12] Јавор, бр. 50 из 1880, стр. 1597—98.

[13] Архив САН у Ср. Карловцима, ex 59 из 1797.

[14] Ibid., ex 98 из 1797.

[15] Ibid., ex 60 из 1797.

[16] Ibid., ex 59 из 1797.

[17] A. Eckhardt, Op. cit., стр. 220—221.

[18] Архив САН у Ср. Карловцима, ex 191 из 1799.

[19] Ibid., ex 115 из 1799.

[20] Др Б. Јанкулов, Један прилог за историју Шајкашког батаљона, Гласник Историјског друштва, Нови Сад, књ. IX, стр. 327—328.

[21] Starine, књ. XXXV, стр. 121—122. Септембар 28, 1793:

„Circa mediam 5 vespert, adpulerunt sex naves captivorum Gallorum comitante eos militia Devinsiana. Erant numero 500 et 30 officiales. Gregarii illocati fuerunt in cazamatis ad domum rei tormentoriae ortum versus: officiales vero in cubiculus superioribus casarmae ad portam novam meridiem versus."

November 29, 1793:

„Galli captivi numero 300 duobus navibus advecti sunt, e quibus 140 infirmi erant."

December 25:

„Hora p. m. 4-ta septem naves captivorum Gallorum adpulerunt, quorum numerus erat 800, inter quos 300 et ultra infirmi et ideo hospitale ipsorum determinatum et paratum erat in propugnaculo (Kronenwerk) trans Dravum."

October 21, 1795:

„Milites volones 300 cum 80 Gallis captivis, hi ultimi propter permutationem superius facindam abierunt ad Austriam comitantibus eos militibus Jellacsichianis." I tako dalje.

[22] Asboth Joseph (János), пореклом Мађар, рођен је у Немешу, у покрајини Вашвар, 1768. године, где му је отац био евангелистички свештеник. Студирао је у Шопрољу и Гетингену, па је као професор радио у Lőcse и Кежмарку, до 1801. године. Гроф Ђорђе Фекетић позвао га је за професора у Кештељ да предаје на Грегоријануму, 1806. па је ту вршио дужност и управника целокупног грофовског имања. Године 1820. био је унапређен у чин дворског повереника за Бачку. Био је члан неколико научних друштава, између осталих и онога у Гетингену, као и митрополит Стратимировић. Син Лајош био је хонведски пуковник и у Мађарској буни, 1848—49, учествовао у борбама против Срба код Старе Молдаве и другим местима. — Wurzbach, Lexicon der Oesterr. Biagraphie.

[23] Архив САН у Ср. Карловцима, ex 77 из 1794.

[24] „Je reconais avoir reçu 18 florins de Monsieur d'Asboth pour le vaisseau que je liu ai vendu. Hillon. Peterwardein, le 15. juillet 1794, Arhiv SAN u Sr. Karlovcima, ex 36 iz 1794.

[25] Ibid., 77 из 1794.

[26] Ibid., ex 77 из 1794.

[27] Christian Gottlob Heyne, у своје време најчувенији научник класичне филологије и археологије. Рођен 1729. у Кемницу, умро је у Гетингену 1812, као професор реторике и секретар Гетингеншког ученог друштва. Његовим заузимањем код Наполеона Универзитет у Гетингену није био поседнут, 1803. године, за време француске најезде.

[28] У околини Фелдварца (Бачко Градиште) радили су заједно на копању великог канала Франца I француски ратни заробљеници са робијашима-криминалцима. Французи су вршили снажни идеолошки утицај на ове, тако да ови једном приликом нису хтели да приме свештеника који је дошао међу њих ради одржавања мисе. Шта више, исмејали су га, говорећи му: Боље иди газди у Беч, цару, њега утеши," — Majténγi Mihalγ: Élő viz. s. 159.

[29] Starine, knj. XXXV, str. 124.

[30] A. Eckhardt: Op. cit., str. 227.

[31] Архив САН у Ср. Карловцима, ex 23 из 1794.

[32] Ibid., ex 35 из 1796.

[33] Ibid., ex од 21. августа 1793.

[34] Петар Поповић, Ј. Рајић и Г. Ђоричко: Грађа за историју наших банатских села, Јавор, бр. 11 из 1880. год., стр. 342.

[35] Јован Макијевић, фрајкоровац, био је ожењен Францускињом из Страсбура. Она му је у мираз донела повећу своту новца за који је купио салаш. — Васа Стајић, Новосадске биографије, св. V, стр. 235.

[36] Опсежна документација о томе чува се у архиви француског Министарства спољних послова у Паризу, у одељењу Charles Braibant.

[37] Архив САН у Ср. Карловцима, ех 34 из 1809.

[38] A. Eckhardt: Op. cit., str. 261—264.

[39] Теодор Милутиновић, капетан Петроварадинске регименте, стар 27 година, родом је из Сремске Митровице, а Лазар Косанић, обрлајтнант, 25 година стар, из исте јединице, родом је из Раче (Славонија). — Архив САН у Ср. Карловцима, ех 37 из 1796.

[40] Ibid.

[41] Ibid., ех 25 из 1794.

[42] Ibid., ех 326 из 1798.

[43] „Не вси, али неки — и баш у виши школа штудирати свјашченици дерзнујут у верло ретком проповједанију народ зазорно учити и совјетовати: да је допуштено без свакога греха мрсити итд. — Ibid.

[44] Ibid., ех 149 из 1800.

[45] Ibid.. ех 326 из 1798.

[46] Танасије Илић наводи и овакав један случај. Године 1802. пријављен је Коста Буковала, земунски трговац, да је у кафани, приликом проласка богојављенске литије, рекао: „Гле, гле колики народ три магарца воде!" — Танасије Илић: Грађа из земунског архива, књ. I, Београд 1955, стр. XXXVI. За стање духова у том периоду карактеристичан је и акт земунског магистрата од 30. априла 1807, који се односи на случај неког Ђорђа Нешковића, а који је јавно псовао „швапског цара". Др Р. Јеремић, Ситни људи у Земуну о догађајима у Србији. Гл. Ист. друштва, Нови Сад, књ. X, стр. 57.

[47] Архив САН у Ср. Карловцима, ех 59 из 1797.

[48] Т. Матић Пабирци ... Старине, књ. 46, стр. 48.

[49] Ф. Шишић, Хрватска повијест, III, стр. 113.

[50] „Die Bücher vom Voltaire, Rousseau, Helvetius und anderen, die der Religion, Moralität, und dem Staate gerählich seyn können, werden Seinem Majestät mittelst der Ungarischer Staathaltung unter Cassationsstrafe auf das schärfste verboten." — Arhiv SAN u Sr. Karlovcima ex 168 iz 1801.

[51] Архив САН у Ср. Карловцима, ех 83 из 1804.

[52] Васа Стајић, Грађа, 9, стр. 208.

[53] О француским књигама у библиотеци темишварског владике Петра Петровића видети: Др. М. Костић, Темишварски епископ Петар Петровић по књигама његове библиотеке, Гл. Ист. друштва, Нови Сад, књ. VIII.

[54] Др В. Богданов Op. cit. револуционарна пјесма ... Старина, књ. 46.

[55] Др М. Костић, Неколико идејних одраза Француске револуције у нашем друштву крајем XVIII и почетком XIX века. Зборник Матице српске, серија за друштвене науке, књ. 3, 1952, стр. 9.

[56] Танасије Ж. Илић, Op. cit., стр. XXXVI.

[57] Ibid. Др Славко Гавриловић, Теодор Аврамовић-Тицан, Рад војвођанских музеја 3.

[58] »Tu dixisti, quod sis futurus Bonaparte et hoc velis afficere hic, quod ille in Gallia« — гласи оптужба против Тицана на суђењу. — Сечански, Грађа о Тицановој буни у Срему 1807 године, стр. 82.

[59] Др. М. Костић, Протест епископа Димовића 1794. против ширења »волтеријанских« противцрквених идеја међу Србима. Прилози за књижевност, језик и фолклор, књ. XVIII, св. 1—2, стр. 426.

[60] Др Миодраг Ибровац, Копитар и Французи, Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. II, 1952, стр. 110.

[61] Др М. Костић, Неколико идејних одраза ... стр. 16.

[62] Др Миодраг Ибровац, Op. cit., стр. 119.

[63] Др М. Малетин, Теодор Павловић и Сербске Народне новине, Гл. Ист. друштва Нови Сад, књ. IX, стр. 38.

[64] Јоаким Вујић: Животоописаније. стр. 341.

[65] Ibid., стр. 342.

Nicolas Gavrilovitch

LA GRANDE REVOLUTION FRANÇAISE ET LES SERBES DE LA HONGRIE MERIDIONALE

Résumé

Dans cet article, l'auteur fait de vastes exposés, en se servant d'une large documentation des archives, encore inédite, sur la pénétration des idées révolutionnaires françaises parmi les Serbes de la Voïvodina (Hongrie méridionale), ainsi que sur leur contribution à la formation de la pensée libérale et démocratique chez seux-ci, à l'époque de la grande Révolution française.

Cette pénétration s'est faite primordialement grâce aux contacts diretcs entre les Serbes de la Voïvodina et les Français pendant les guerres franco-autrichiennes de 1792—1813. Plus de 100.000 soldats et officiers serbes ont pris part à cette expédition sur le territoire français et dans les pays avoisinants. De nombreux prisonniers de guerre serbes, ultérieurement rapatries, ont résidé en France. Par contre d'innombrables prisonniers français entretenaient des relations directes avec la population des villes fortes, telles que Petrovaradin, Temesvar, Arad, Osijek et autres, ainsi que sur différents chantiers.

La pénétration des idées révolutionnaires françaises est due aussi à l'activité des émigrés français en Hongrie méridionale, à la diffusion clandestine de la littérature révoluionnaire, aux différentes manifestations prorévolutionnaires et francophiles etc.

Malgré les mesures sévères de répression des autorités autrichiennes et la réaction du haut clergé orthodoxe, avec les évêques et le métropolite serbes de Karlovci en tête, ces idées ont pris des racines profondes dans les couches populaires les plus larges, aussi bien que parmi les intelectuels serbes de la Voïvodina. Depuis lors le sentiment religieux et le dévouement des Serbes à l'égard de la Cour habsbourgeoise de Vienne ont été fortement ébranlés: les Serbes ont pris part non seulement à la conjuration des Jacobins de Martinovitch, en 1794, mais aussi les révoltes paysannes qui on eu lieu en Syrmie et dans le Banat, représentent un reflet, quoique lointain, de la grande Révolution française.

Др Славко Гавриловић

ЈАВНИ ТЕРЕТИ И НЕВОЉЕ СРЕМСКОГ СТАНОВНИШТВА СРЕДИНОМ XVIII СТОЛЕЋА

Обнављајући Сремску, Вировитичку и Пожешку жупанију 1745, двор је желео да постигне два циља — 1. да задовољи хрватско-угарско племство дајући му гаранције да ће под цивилном влашћу бити заштићени његови поседи односно да ће племство без поседа исте лакше стећи или добити уносне службе у жупанијској администрацији, и 2. да и поред укључења великог дела територије Славоније и Срема у Границу осигура државној каси редован и знатан прилив контрибуције. Ово последње било је једна од главних брига трију жупанија које су морале тражити соломонско решење како би смањени број становништва могао да плати одозго одређене суме контрибуције, а да се при томе не оштете спахије нити разбегну сељаци под тежином државних, жупанијских и спахијских терета. У првом периоду развитка трију жупанија, па и сремске, питање контрибуције стоји на првом месту, па заслужује исцрпно разматрање. У вези са овим биће корисно упознати се са ценама и надницама, те стањем занатства и трговине у периоду који разматрамо.

I

Према подацима до којих је дошла инкорпорациона комисија у јесен 1745, у сремској жупанији било је контрибуционих објеката (мушкараца преко 16 година, удовица са поседом, обрадивог земљишта и стоке), и то:

Домаћина	4470	који су имали:	7804 ¼ јут. обрађене земље
Ожењене браће	691		6146 ½ коса ливаде
Удовица	82		5468 ½ мотика винограда
			4370 волова за вучу
			4182 крава за мужу
			1008 јунади
			4325 коња
			4645 свиња
			2784 оваца и коза
			5886 кошница пчела

Рачунајући умерену таксу од сваког контрибуционог објекта, комисија је дошла до закључка да би укупно порезно задужење сељака износило 17.756 ф 78 д. Ако би се контрибуција убрала по катастру (од сесије) горња сума би се повећала на 25.530 ф 30 д, а то становништво не би могло поднети, јер се у последње време расселило или је покошено од куге, па су се већ нагомилали дугови. Стога, ако се жели да се народ потпуно не упропасти, не би требало никако прекорачити суму од 17.756 ф, поготово ако се има у виду да ће на његова леђа пасти још терестрал, жупанијски порез, допринос за банске установе, за судство, провинцијалног комесара, за градњу жупанијског дворца и затвора, терети око поправки касарни и многе друге изванредне дажбине.[1]

Међутим, убрзо је у Бечу за сремску жупанију одређена контрибуција у износу од 28.065 ф 59¾ к.[2] За убирање ове суме било је потребно извршити нови попис контрибуционих објеката и одредити кључ по којем ће се поједини објекти опорезовати. Према том попису нешто се смањио број домаћина (4344), ожењених чланова породица (679) и удовица (80), а у попис је укључено 454 неожењене браће и синова изнад 16 година. Број оранича се повећао (8.163¼ јутра), а ливада нешто смањио (5.904 косе). Унето је 366 јут. шљивика, а код осталих објеката дошло је до мањих разлика, негде до пораста, негде до опадања.[3] Да би се горња сума наплатила, предвиђено је да се од главе и од имовине плаћа на следећи начин:

Домаћин	2 ф	Јутро шљивика	1 ф 50 д
Браћа и ожењени синови	1 ф 75 д	Во	50 д
Неожењена браћа	1 ф	Крава	40 д
Удовица са поседом	1 ф	Коњ	30 д
Јутро оранице	50 д	Ждребац	31,5 д
Коса ливаде	50 д	Свиња, овца, коза	15 д
Мотика винограда	50 д	Кошница пчела	16,5 д

Величином горње суме Жупанија није била задовољна. Сматрала је да контрибуција никако не би смела прелазити 20.000 ф, а и то би представљало максимално оптерећење народа.[4] Зато је израдила кључ за разрез ове суме[5] и молила хрватског бана да издејствује од царице да се контрибуција одреди у тој висини (20.000 ф). У свом писму Жупанија истиче да је народ током једног столећа био најгоре угњетаван и да му је укупна сума редовних дажбина од 48.764 ф 36 $^{10}/_{24}$ д претешка (28.065 ф контрибуција, 14.359 ф 12,5 д терестал, 6.339 ф 66 $^{2}/_{3}$ д жупанијски порез).[6]

Да би придобила бана за свој предлог висине контрибуције, Жупанија му је изнела преглед обавеза сељаштва према војсци, а ове нису биле ни мале ни лаке. Године 1754. сељаци су за потребе тврђава бесплатно дали 690 хвати дрва, а 1499 $^{2}/_{3}$ хвата по минималној накнади од 75 д по хвату. За печење цигле дају годишње 1.500 хв. дрва по цени од 50 д по хвату. Пошто се хват дрва може на тржишту лако продати по 2 ф, излази да су сељаци, због ниских цена које им је војска плаћа-

ла, били годишње оштећени за 5.505 ф 75 д. Кад се узме у обзир и чињеница да народ дрво за војску набавља често из удаљенијих шума, а вози их преко рђавих путева, ова обавеза бива још далеко тежом. Слично је и са обавезом сељака да годишње дају 5.000 палисада које секу чак у посавским шумама и возе до тврђава у Осијеку и Петроварадину, при чему изгубе и по три дана, а за то време, не рачунајући њихов труд, храна и исхрана стоке износи бар 40 д, иако се њима за палисаду плаћа само 10 д, па се годишња штета коју подложници трпе цени на 1.500 ф. Код фашина, којих дају 20.000, по цени од 1 д, оштећени су за 1.266 ф 66 $^{2}/_{3}$ д, јер се трошкови око израде и превоза једне фашине пењу на 5 динара. Пошто сваког дана 20 до 100 људи мора да кулучи у тврђавама уз плату од 7 д и порцију хлеба 2 д, а кад се зна да надница у Срему, због оскудице радне снаге, иде до 30 д са храном, а без хране и више, онда се види да овај кулук годишње оштети сељаке за 1.350 ф. Не само што подложници због кулука губе време потребно за обраду својих поседа, него на име »откупа« од обавезе војног кулука плаћају на сесију 2 ф 50 д, што показује да су једном истом обавезом оптерећени два пута (кулучно и новчано). Сељаштво сремске жупаније морало је да даје годишње 48.000 порција хране за војску, а ако се деси да војска не буде размештена по кућама сељака, овај терет не само што не отпада, него се мора у готовом новцу отплатити код коморске касе.

Поред ових терета још многи други (plura alia onera) леже на плећима народа (превелики подвоз, превоз коморске десетине, довоз хране за војне магазине итд). Не узимајући у обзир давања цркви, трошкове народно-црквених сабора код Срба и друго, Жупанија је израчунала да је њено сељаштво преко редовних престација оптерећено још са 12.022 ф 41 $^{2}/_{3}$ д изванредних — свега 60.786 ф 78$^{2}/_{24}$ д.[7]

Пошто се контрибуција плаћала по глави и имовини, Жупанија је сва сељачка домаћинства поделила на три категорије. *За добро домаћинство* сматрало се оно које је имало: домаћина и бар једног ожењеног сина, 6 јут. засејане земље, 6 коса ливаде, 12 мотика винограда, $^{3}/_{4}$ јутра шљивика, 6 волова за вучу, 4 краве за мужу, 3 коња, 2 кобиле, 3 јунади, 6 свиња и 30 кошница пчела. *Средње домаћинство* требало је да има: домаћина, неожењеног сина, 4 јут. засејане земље, 4 косе ливаде, 6 мот. винограда, $^{1}/_{2}$ јут. шљивика, 3 вола, 2 краве, 2 коња, 4 свиње и 10 оваца и коза. *Слабије домаћинство* (infimae sortis) имало је само домаћина са два јутра усева, 2 косе ливаде, 2 мот. винограда, $^{1}/_{4}$ јут. шљивика, те једним волом, кравом, коњем и две свиње. Добро домаћинство (а то »добро« врло је релативно, јер ни оно нема ita multarum facultatum), у случају ако Жупанија буде оптерећена са 28.065 ф, мораће да плаћа контрибуције и терестрала 45 ф 3 $^{4}/_{6}$ д (без осталих наведених обавеза), а кад би се прихватио жупанијски предлог контрибуције (од 20.000 ф), плаћало би 37 ф 28 $^{1}/_{6}$ д. Домаћинство средње категорије у првом случају плаћало би 23 ф 62,5 д, а у другом 19 ф 53,5 д. Најслабије домаћинство било би оптерећено са 10 ф 31 $^{1}/_{4}$ д односно по предлогу Жупаније 8 ф 37 $^{3}/_{4}$ д на име ових двеју основних обавеза (контрибуција, терестрал).[8]

Обраћајући се бану, Жупанија пита може ли сељак поднети ове редовне и ванредне обавезе. Њен одговор је да је народ преоптерећен и да му не преостаје ништа друго него да бежи из овог краја. Од како је Жупанији наметнута контрибуција од 28.065 ф, много сељака је већ побегло у Бачку, Банат и Турску, а земљишта остадоше пуста. Према Жупанијином (улепшаном) тврђењу, до 1737. Срем је изгледао као дивна башта, јер су године биле родне, а све се страховито погоршало од избијања турског, а затим наследног рата. Сељаци су превозили војску и материјал све до Ниша и Видина, па су изгубили и упропастили на стотине волова и коња. Од куге која је тада харала помрло је више хиљада људи, тако да су сељачке породице биле преполовљене и нису могле да обраде земљиште ни да плате контрибуцију коју и до данас дугују. Рат је пратила неродица, а 1739/40. дошла је страховито оштра зима која се одужила до априла. Нарочито је било тешко стање стоке, јер је војска сено покупила за своје коње, па су се многи сељаци лишавали и хлеба само да бар донекле очувају стоку. Године 1740. наступила је велика скупоћа (charistia magna), а жетва је опет подбацила. Сељаци су потрошили и последње зрно жита, те многи помреше, јер их је болест прошлих година ослабила. Изгледало је да ће од болести и глади све пропасти (tam morbo quam fame omnia interire coegit), поготово кад на јадни народ навалише гомиле разбојника који пљачкају, пале куће, злостављају и убијају све што им дође под руку.* Године 1745. сточна зараза захватила је земунски и митровачки спахилук наносећи огромну штету ионако осиромашеним контрибуентима.[9]

Од 1741. до 1745. изванредне терете становништву Срема доносио је барон Фрањо Тренк са својим пандурима.[10] Народ је морао да сноси трошкове за опрему Тренкових пандура одећом и оружјем (пушком, 2 пара пиштоља, копљем, турским ханџаром и другим потрепштинама), што је достизало висину једногодишње контрибуције. Но, овај сурови славонски феудалац није се задовољавао оним што је народ давао, него је насилно убирао новац и храну за своје харамије. Према жупанијским подацима одвођење људи у Тренкову легију и пљачкање осталих изгледало је (шематски) овако:

---

* *О разбојништву* — хајдучији до 1745. пише Ђ. Ј. Поповић (*Велика сеоба Срба 1690.* Београд 1954, 344—357). Ја бих томе додао још неколико података за Срем после 1745: Године 1747. Сремска жупанија је тврдила да јој је истребљење разбојника једна од главних брига. Од изненадних ноћних напада те године страдали су Чалма, Сот, Негославци и Габош. Разбојници су се пребацили у Границу, па их потере нису могле похватати, јер је са граничарима постојала слаба координација, а било је сумњи да их они и помажу. (*ДАЗ, Сремска, 214/1747*). Исте године становници Шида туже се на пљачку коју врше разбојници из Границе. Они пресретају трговце кад иду с вашара и отимају им на стотине форинти, те ови изјављују да ће због несигурности емигрирати из Шида. (*Исто, ad 294/1747*). Да би сузбила разбојништво, Жупанија је 1753. завела колективну одговорност. Уколико се крађа и разбојништво десе и поред наоружаних стража због њихове небудности, општина ће морати да накнади сву штету. Породице за које се докаже да су примале разбојнике или им давале храну, биће судски кажњене и протеране из жупаније. (*Исто, Прот. 799/1753*). Жупанијски пандури добијали су за ухваћеног разбојника 2, а за убијеног 1 ф награде. Године 1749. пандури су тражили да им се исплате награде за »многе похватане разбојнике«. (*Исто, ad 482/1749*). За ухваћеног војног дезертера плаћало се 10 ф, а за руске дезертере 15 ф. (*Исто, 443 444/1749*).

	Узето у легију сељака	Дато у готовом новцу (ф)	Утрошено на војнике до Осијека (ф)	Плаћено контрибуције за људе узете у легију	Одузето од сељака			Свега
					у натури и одећи	у готовом новцу	стоке у вредности	
Илочки спах.								
1741	156	4680	1560	861,75	6084			
1744	120			1132,90	61,45			17.436,42
1745	175	1122,18	627,82	638,70	341,82	149,79	176	
Вуковар. спах.								
1741	79	2870	1951,76	340,50				
1744	85			351				7.954,63
1745	101	630,50	431,23	407,28	485,36		487	
Митровачки спах.								
1741	45	889,59	2367,28	869,55				
1744	53	486, 5	110	747,54	125,18			8.195,71
1745	53	335,40	175	834,76	252	155,75	846,85	
Нерадин спах.								
1741	4	Недостају ближи подаци						357,53
1745	11							
Карловачки спах.								
1741	10							
1744	8			,,	,,	,,		1.043,10
1745	14							
Земунски спах.								
1741	42							5.108,17
1745	40			,,	,,	,,		

Све у свему, Тренк је током 1741, 1744. и 1745. у Срему мобилисао око 1.000 људи,* а сељаке оштетио за суму од 35.000—50.000 ф.[11] После вишегодишњег натезања комисија је укупну штету проценила на 35.433 ф 48 д, а из Тренкове заоставштине досудила је Сремској жупанији свега 12.000 ф, од којих су сељаци илочког спахилука добили 5.318 ф 40 д, карловачког 353 ф 20 д, митровачког 1901 ф 30 д, нерадинског 121 ф 15 д, нуштарског 286 ф 53 д, земунског 1730 ф и вуковарског 2288 ф 22 д. Ових 12.000 ф одрачунати су од контрибуције.[12]

---

* Пошто је Тренк насилно мобилисао људе за своје пандуре, многи од њих су дезертирали, побегли у шуме и као разбојници наносили много зла сељацима и бриге властима. Тренк и војни заповедник Славоније, Гвадањи, сумњичили су Сремску жупанију да скрива и помаже дезертере, па су је оптужили царици. (*Исто, 81, 97/1746*). Жупанија је порицала оптужбе и сву кривицу бацала на безобзирног Тренка. Кад је Тренк пао у немилост, његова легија добила је назив Славонска фаланга и послата је на бојиште у Белгију. Године 1749. царица је одлучила да је распусти и дозволи војницима који су раније били спахијски поданици да могу прећи у Војну границу и постати граничари. (*Исто, 447/1749*). Исте године Жупанија је молила царицу да се бегунци из ове јединице више не прогоне, јер ће се разбежати по шумама и одати разбојништву. Они обично беже у Турску, па оданде прелазе у Срем и пљачкају богатије људе. Други, пак, беже у Нови Сад. (*Исто, 474, 518/1749*). Царица је делимично удовољила жељи Жупаније кад су били у питању ожењени људи и они који имају куће. Убудуће могли су се слати у војску само добровољци и неожењени. (*Исто, 537/1749*).

Међутим, ни молбе упућене бану ни настојања агента Берната на двору да се издејствује смањење контрибуције на 20.000 ф остала су без резултата. Жупанија је тада сазвала управнике спахилука да изврше расподелу суме од 28.065 ф 57 $^{6}/_{24}$ д, према којој су сељаци појединих спахилука плаћали:[13]

Илочки	9.215,71 $^{6}/_{24}$
Вуковарски	10.510,11 $^{1}/_{4}$
Митровачки	2.099,15
Земунски	1.412,68
Нуштарски	1.537, 3 $^{1}/_{4}$
Коморска села	1.896, 7 $^{3}/_{4}$
Карловачки и Нерадин	1.384,80 $^{1}/_{4}$

Пошто током 1746. становништво још није било устаљено, јер су вршена пресељавања у Границу и обратно, а контрибуцију је требало убрати и предати коморској каси, Жупанија је одлучила, крајем исте године, да поново најсавесније изврши попис становништва. По њеном тврђењу попис је извршен врло успешно, па су жупанијски чиновници и поджупан, који су га обавили, били награђени са 8 до 15 златника. Укупна контрибуциона основа била је смањена, те је појединих контрибуцији подложних објеката било:

Домаћина	4080	имали су:	5776,5 јут. засејане земље (са необрађеном свега 12725,5 јут.)
Браће, синова ожењених	939		4683 коса ливаде (са пустим ливада — 7781,5)
Удовица са поседом	125		5359,5 мотика винограда (укључив калуђерске и предијалне — свега 7034,5 мот.)
			365 јут. шљивика (укључив калуђерске — 400)
			3036 волова
			2771 крава и 571 јуне
			3610 коња и 96 ждребаца
			2228 оваца и коза
			3954 свиња
			4304 кошница пчела

Жупанија је објашњавала смањење броја људи, засејаних њива и стоке низом узрока. На првом месту дошло је до бежања сељака од како су, 1745, сазнали за величину контрибуције. Емигрирања у Границу, и поред свих забрана, било је доста, нарочито са вуковарског спахилука и из коморских села. У попис нису уношени хајдуци из Визића и жупанијски пандури, јер не подлежу контрибуцији. Број стоке смањио се због тешке заразе која непрекидно хара по селима и поред свих санитарних мера. Због тога се и дошло дотле да сељаци »чак« и коње употребљавају за орање, »што овде уопште није обичај«. Због ових недаћа, дошло је до слабије обраде земљишта и коришћења ливада.[14]

Жупанија је настојала да овакво стање искористи као аргумент за потребу смањивања контрибуције. Поред осталих доказа, напред приказаних, Жупанија је изнела и нове, говорећи да је војска за време рата много штете нанела сељацима не плаћајући им квартирину, вршећи разне ексцесе и отимајући намирнице. Приликом инкорпорације баш најбројнија насеља укључена су у Границу, као Карловци, Земун, Митровица

и Сурчин. Граници су припале и све бенефиције од шума и река. Због велике контрибуције међу сељацима је дошло до конфузије. Сељаци немају никаквих перспектива, те зато беже у Турску или у Границу. Због свега реченог, Жупанија се налази пред потпуним расулом, а спасти је може само олакшање положаја њених несрећних поданика.

Жупанија је изјавила да би се стање донекле поправило ако би се остварило уједначење њеног контрибуционог терета са оним који сносе друге две славонске жупаније. Ако би се у Срему применио за разрез контрибуције кључ Пожешке жупаније, контрибуција би се смањила на 15.374 ф, а према кључу Вировитичке на 15.866 ф. Према свакој од ових жупанија, Сремска је била преоптерећена за 12.000 ф или скоро за 80% више. Преко грофа Патачића (који је поново изаслат у Славонију због тужбе трију жупанија) и царице Сремска жупанија је тражила да јој се одреди контрибуција на основу кључа Вировитичке или Пожешке.[15]

Настојања Жупаније у овом правцу остала су безуспешна, јер су ишла на штету Вировитичке и Пожешке, које су се бојале да би смањењем контрибуције Сремској дошло до повећања њихових обавеза. Вировитичка жупанија се енергично успротивила намерама Сремске, тврдећи да ова нема разлога да се тужи на висину контрибуције, јер поседује најплодније земље, велике пашњаке, богате винограде и шљивике, много најразноврсније стоке и обиље житарица, ракије и воска. Све је у Срему (жито, вино, стока, сено) најбољег квалитета. Вино и волови продају им се по највишој цени, а за теле се може добити златник. Зато Сремска жупанија може да плати двоструку таксу по свим објектима контрибуције, јер се ова разрезује према посебним особинама и богатствима сваке покрајине.

Вировитичка жупанија је сумњала у тачност пописа Срема.* Та само њен спахилук Валпово исказао је у попису преко 6.000 јут. обрадиве земље, па је несхватљиво да цела сремска жупанија нема више од 5.776 јут. обрадивог земљишта односно свега 12.725,5 јут. оне која се може и мора обрадити! Из пописа излази да на једно домаћинство у Срему долази свега 3 јутра земље, што је управо невероватно, јер сељак свуда у Срему може да обрађује земље колико хоће, а да се ипак задовољи само са три јутра. Зар је могуће, пита Вировитичка жупанија, да тако

---

* Према једној статистици из архива валповачког властелинства у Држ. архиву у Загребу (*Списи породице Пранди*, 377) произилази да су сремски сељаци при попису од 1745. затајили контрибуционих објеката у висини од 15.850,32 ф, што ће рећи више од половине. Изгледа, међутим, да су у попис унети сви сељаци и њихова имовина, како су затечени по селима, иако се велики број њих изјаснио за Границу, али се још нису у њу преселили. На велико прикривање указује и један акт из архива Сремске жупаније (238 из 1747. год.), којим се коморске власти туже да је на илочком спахилуку прикривено 1.134 мотика винограда, а на карловачком 851 мотика, од којих је Комора убирала десетак. Истина, до ових цифара Комора је дошла посредним путем: обрачунавањем величине просечног урода винограда, па им се не може дати пуно поверење. У давању погрешних података ради разреза контрибуције поклапали су се интереси сељака и спахија, а у ово време и Жупаније. Спахија је желео да сељак испуни феудалне обавезе, ма и на штету државних, а Жупанија се бојала да ће се преоптерећени сељаци разбежати, па је ћутке прелазила преко мањих прикривања људства и имовине. Но, уколико се више она сређивала, то је и већу пажњу поклањала тачности пописа. Године 1747. попис је вршен под заклетвом пописивача, кнеза и шест сељака у сваком селу. За све скривено била је предвиђена казна двоструке наплате. (*ДАЗ, Сремска, Прот. 288/1747*).

насељено место као Вуковар нема више него 5 свиња, а има 402 домаћинства. Зар се 53 домаћинства у Трпињи, која имају 263 комада стоке, могу задовољити само са десет коса ливаде, као што су исказали у попису? Вировитичка жупанија оптужује сремске спахилуке да у попис нису унели сељаке који су прешли из Границе у жупанију, иако су их сместили на своје пустаре, иако су ови пренели своју покретну имовину, па су способни за плаћање контрибуције.[16]

Да би избегла да се на њу пренесе део терета Сремске жупаније, Вировитичка је речито осликала бедан положај својих подложника, који држе, делом, планинско земљиште а делом подравску низину изложену честим поплавама. Тврдила је да су њени услови за пашу слаби, те сељаци морају сточну храну да купују у суседним жупанијама, док у планинским селима трпе оскудицу у житарицама, па и њих морају да купују. И на њој леже обавеза подвоза, снабдевања осјечког гарнизона; контрибуција се тешко подноси, истерује се ексекуцијом и стално је у заостатку. Због тога сељаци беже на спахилук Нуштар у сремску жупанију или на друге стране, итд.

На основу свих ових аргумената, дошло се до закључка да су све три славонске жупаније максимално оптерећене, па се зато не може учинити олакшање Сремској на рачун других двеју жупанија.[17]

После извештаја грофа Патачића, који је у лето 1746. поново послат у Славонију да са жупанијама уреди питање контрибуције,[18] царица је одлучила да се у току 1747. и 1748. од насеља која су инкорпорисана Бачкој жупанији убере 12.000 ф и сразмерно потребама раздели трима славонским жупанијама.[19] Маја 1747. жупанијски представници сакупљени у Осијеку поделили су ову суму, дајући највише Вировитичкој, јер је најјаче страдала од сточне заразе (Вировитичка 4.200, Сремска 4.000, Пожешка 3.800 ф). Ни овог пута Сремска није успела да добије већи део, иако је тврдила да је највише оштећена у рату и од заразе којој је измакло свако шесто или тек свако десето говече, иако је доказивала да су њене обавезе према војним гарнизонима веће него других двеју жупанија заједно. Свој захтев на 6.000 ф оправдавала је и чињеницом што је већи део трговаца и пустара укључен у Војну границу, па је фонд од којег се убира жупанијски порез врло мали. Једина последица ове аргументације била је препорука царици да се олакша контрибуциони терет Сремској жупанији, али је ово остало без резултата.[20] А да је Сремска жупанија заиста била у кризи, види се из њеног одбијања да своје изасланике пошаље на Сабор у Загреб (ради изношења њених гравамина), што је мотивисала жељом да не повећава своје новчане издатке и још више преоптерети своје контрибуенте.[21]

II

Првих година у животу Сремске жупаније крупно питање били су дугови од контрибуције (око 20.000 ф) заостали из времена пре инкорпорације. Жупанија и сељаци очекивали су да се дугови пониште, али их је у том разочарала већ инкорпорациона комисија која је последњих дана 1745. наредила да се приступи купљењу свих заостатака контрибуције, и то до краја фебруара 1746. Жупанија је одговорила да је дугове

немогуће убрати само на карловачком спахилуку, док ће врло тешко бити да се ишта учини на земунском, илочком и митровачком, јер су били погођени неродицом, а болести су им масакрирале стоку. Зато се Жупанија обратила за помоћ бану, али је овај одбио да донесе било какву одлуку све док инкорпорациона комисија не донесе коначан извештај и док се не сазна за висину контрибуције других двеју славонских жупанија.[22]

Марта 1746. комисија је претила Жупанији да ће на спахилуке Земун, Илок и Митровицу бити упућена војска да силом убере дугове. Војска се тужила комисији да се без наплате заостале контрибуције не може издржавати и тврдила је да је дошла у крајњу оскудицу. Жупанија и спахилуци тражили су да се не прибегава насилним мерама, јер може доћи до нежељених последица. Молили су да се узме у обзир штета коју им је нанело издвајање територија за Границу, врбовање за Тренкову легију и друге недаће које су и они и народ претрпели последњих година. Тражећи да се народу да мало предаха, Жупанија је изјављивала, ако се дугови буду истеривали ексекутивно, да не може сносити одговорност за неизбежно »расипање« сељака и емигрирање у Турску. У ствари, дугови су и настали због сталног смањивања броја људства и стоке од рата 1737, пошто је контрибуција остајала иста и поред смањења контрибуционих објеката. Жупанија је обећавала да ће сама постепено покупити дугове, али је тражила да се део дугова убере од бивших спахијских подложника који су 1745. прешли под Границу, а своје контрибуционе обавезе нису измирили.[23]

Узимајући у обзир представке Жупаније и спахилука, царица је, у пролеће 1747, забранила да се дугови уберу употребом војне силе и наредила да једна мешовита комисија испита колика сума дуга отпада на села и пустаре укључене у Границу, коју треба да уберу војне власти. Уједно је одредила да се »тврђавски новац« (Fortifikationsgeld) плаћа посебно, а не са контрибуцијом, да би се избегла збрка код убирања и књижења.[24] Међутим, до позитивног решења није могло лако доћи. Још 1750. г. остало је дуга од контрибуције око 16.600 ф (по другом извору 17.477), који се никако није могао наплатити, а Жупанија је уверавала Угарско намештеничко веће да је овде правду тешко истерати, јер су се контрибуенти године 1745. расули, измешали и разбежали.[25] Да ли су, касније, и како, убрани дугови од контрибуције, нисам могао утврдити.

Ни убирање редовне, текуће, контрибуције није ишло без тешкоћа и дугова. Већ 1746. Намесничко веће укорило је Жупанију што није довољно активна у скупљању контрибуције и што не сарађује довољно са провинцијалним комесаром у Осијеку. Жупанија је одговарала да је њена главна брига усмерена баш на контрибуцију, али не може да је убере на време због исцрпености народа. Илустрације ради, тврдила је да је последњих година дуг око контрибуције и терестрала само на илочком спахилуку порастао на 47.000 ф, јер сељаци беже у Турску, Банат, Бачку и Границу, а терети још јаче притискују оне који остају под њеном управом. Те године остало је неубратих 4.200 ф, а кад се на сељаке свали још и терет жупанијског пореза, дугови морају порасти троструко и четвороструко.[26] Због тога је одлучено да се још не убира жу-

панијски порез од контрибуционих објеката, него само на основу пописа изванредних фундуса.[27] На тај начин су жупанијски приходи потицали само од такса на нератарске професије и такса од странаца, Цигана и арендатора.

Према попису из 1746, жупанијски порез у износу од 1.829 ф 77,5 д убран је од следећих порезних објеката:[28]

20 воденица на Дунаву (такса 4 ф);
106 бољих поточара (такса 2 ф);
51 слабија поточара (такса 1 ф);
221 казан домаћих људи (такса 1 ф 50 д);
27 казана страних људи (такса 2 ф)
601 ком. волова које трговци држе на пустарама (такса за вола 30 д, за краву и јуне 15 д)
20 домаћих трговаца са укупном вредношћу робе — 5.955 ф (Од 100 ф вредности робе — такса је била 2 ф)
Од вишка вредности робе преко 100 ф (такса 1 ф 50 д)
13 »грчких« (турских) трговаца са укупном вредности робе — 3.700 ф (Такса на робну вредност од 100 ф — износила за њих 4 ф 20 д)
Од вишка вредности робе грчких трг. преко 100 ф — такса 2 ф)
49 занатлија боље стојећих (такса 1 ф 50 д)
29 занатлија слабије стојећих (такса 1 ф)
11 млинара и 1 угљар бољег стања (такса 1 ф)
2 млинара слабијег стања (такса 50 д)
5 котлара (такса 4 ф 20 д)
5 воскарница (такса 1 ф)
6 рибара (такса 1 ф)
5 месара (од сваке форинте аренде плаћају 1 грош)
66 мотика винограда страних поданика (такса 20 д)
1737 мотика винограда страних поданика на манастирској територији (такса 25 д)
36 породица села Визић плаћају 100 ф, пошто имају статус »хајдука« и не третирају се као други поданици, јер преносе жупан. пошту.
49 Цигана настањених (такса 2 ф)
Цигана луталица* (такса 3 ф)

Године 1752. у списак жупанијских прихода унето је нешто измена. Смањене су неке таксе од 5 до 20 динара, а унети су неки нови порезни објекти. Од занатлија истичу се сапунџије са 5 ф таксе и котлари са 10 ф. Арендатори пустара морали су плаћати 5 ф таксе на сваких 100 ф аренде, а арендатори регалија (крчми и месница) — 3 ф на 100 ф аренде. Вуковарски и румски пивари плаћали су по 12 ф, каменички по 6, а илочки по 4 ф таксе. Од пустаре Јарковаца, која је била својина граничарских Карловаца, Жупанија је примала 100 ф годишњег ценза.

---

* Пошто се број Цигана-луталица није могао тачно одредити, Жупанија је убирање такса од њих издавала приватним лицима у аренду. Године 1753. арендатор циганске таксе, Манојло Којић, жалио се да плаћа велику аренду и трпи штету, јер се број Цигана смањио. Жупанија му је изашла у сусрет и аренду смањила на 80 ф годишње. Са своје стране, Цигани су се тужили на висину таксе, па су тражили да им се дозволи слободно кретање по целој жупанији, да би могли зарадити новац за плаћање таксе, што им је и дозвољено. (*Исто, ad 829/1753*). Због честих крађа, Цигани су били стална брига Жупаније. Године 1758. Бачка жупанија известила је Сремску да је одлучила да елиминише све Цигане-луталице (чергаре) и молила је да и ова слично поступи. На то је Сремска наредила својим судијама да хватају и протерују Цигане-луталице у места рођења. (*Исто, 1262/1758*). Исте године акцију против Цигана предузела је и Вировитичка жупанија, јер наносе много штете поданицима крађом и подвалама у куповини и продаји, првенствено, коња. Жупаније су доносиле наредбе о одузимању коња од Цигана, уколико се не признају за сталне спахијске подложнике, итд. (*Исто, 1290/1758*). Све је ово, ипак, изгледа, било од слабог ефекта.

Такса на крчмаре износила је 1—3 ф, а од воденице на сито (molae cribrariae) 6—8 ф. Инквилини, који не улазе у попис за контрибуцију, плаћали су 1 ф.[29] Нешто касније, 1756, за жупанијску касу одређена је такса од чиновника-неплемића, слугу, затим глоба због кршења лимитације цена и надница и новац од продаје лутајуће (без власника) стоке.[30]

Но, како су приходи ове врсте били недовољни за издржавање жупанијске администрације, почело се, од 1748, на суму контрибуције додавати одређен проценат за жупанијску касу. Овај прирез је варирао: године 1748. износио је 10% од укупне контрибуције (или 2.806 ф 56 29/40), а следеће, 1749, удвостручен је (5.613 ф).[31] Тако су терети сељаштва знатно порасли.

Године 1748. дошло је до нових отежавајућих момената за сељаштво у погледу контрибуције. Наиме, Угарско намесничко веће одлучило је да у Срем и Славонију уведе угарски начин убирања контрибуције, по којем се 5/6 контрибуције мора убрати до 1. новембра за зимски период, а преостала шестина током шест летњих месеци. Истовремено је провинцијални комесар (који је водио бригу о испуњавању жупанијских обавеза према војсци и споровима између војних и цивилних лица) запретио да ће контрибуцију за зимски период убрати помоћу војске. Док је комесар тврдио да сељаци баш у зимско доба најлакше долазе до новца продајом натуралија, дотле је Жупанија одговарала да ће форсирано убирање контрибуције упропастити народ. По њеном мишљењу, не може се ова периферна покрајина, отворена за емигрирање у Турску, изједначавати са централним жупанијама Угарске.[32]

Али, не само што је измењен начин убирања, него је исте године контрибуција славонских жупанија повећана за 12.000 ф, од чега је на Сремску дошло 3.772 ф 33 д. Жупанија је поновила своје аргументе о беди народа, неродици, болестима итд., тврдећи да ће ове мере довести до потпуне пропасти сељаштва и изазвати »опасне побуне«.[33] Да би поштедела народ од трошкова и насиља, до којих долази кад се контрибуција скупља ексекуцијом, одлучила је да побирање контрибуције пренесе на сеоске кнезове. Жупанијски благајник морао је до одређеног датума писмено известити кнезове да почну прикупљање новца, а ако неки кнез не удовољи позиву, одмах је кажњаван са сто батина и задржаван у затвору све док се тражена сума контрибуције не преда жупанијском благајнику.[34]

III

Нешто раније већ смо се дотакли обавеза жупанијских поданика према војсци, а које су у тесној вези са контрибуцијом. Пошто су оне, све до 1751, биле врло тешке и предмет око којег су се спориле војне и цивилне власти, а сељаци вапили за њиховим укидањем, потребно је да се с њима поближе упознамо. Грубо речено, обавезе сељаштва према војсци биле су двоструке: једне су се односиле на снабдевање гарнизона и тврђава у Граници, а друге на издржавање касарни и војника који су се налазили на територији жупаније.

Жупанија је располагала са три касарне; највећа је била у Вуковару (примала целу коњичку компанију), затим у Иригу (2/3 компаније) и Илоку (1/2 компаније).[35] Касарне су биле запуштене и у оронулом стању, па су поправке биле стално на дневном реду. Изградња нових била је врло скупа,[36] а стално поправљање постојећих постало је велика брига Жупаније на коју је ишло доста новца из жупанијске благајне. Но, како касарне нису биле довољне за смештај појединих пукова који су долазили у ове крајеве на одмор (зимовање), добар део војника размештан је по сељачким кућама које су их морале снабдевати храном, свећом, дрвом и постељом уз минималну наплату. Трошком сељака у неким селима подизани су станови за официре и војнике (domus quarterialis). Одређено је да се овакве куће изграде у Илоку, Чалми, Черевићу, Добринцима, Буђановцима, Војки, Добановцима, Каменици, Нерадину и Церићу.[37]

Жупанија је упорно настојала да се смање обавезе њених поданика према војсци. Одмах у почетку, 1745, одлучила је да тражи укидање »тврђавног новца« од 2,5 ф по сесији, као и да сељаци буду ослобођени обавезе да поправљају касарне у Граници, јер су престале и све њихове бенефиције од земљишта која су припала Граници.[38]

Војничке године 1745/46. за сремске граничарске гарнизоне (Петроварадин, Земун, Митровица, те за тврђаву у Осијеку коју од сремских сељака снабдевају они са спахилука Нуштар и Вуковар) жупанијски поданици морали су да посеку и превезу, уз минималну наплату или бесплатно, ове количине дрва (у хватима):[39]

Спахилук	За новац	Бесплатно
Илочки	907 хв.	$358^{3}/_{8}$ хв.
Карловачки	$77\ ^{3}/_{4}$ хв.	$30^{2}/_{8}$ хв.
Земунски	$164\ ^{6}/_{24}$ хв.	$64^{4}/_{8}$ хв.
Митровачки	$231\ ^{8}/_{24}$ хв.	$90^{6}/_{8}$ хв.
Нерадин	$34^{16}/_{24}$ хв.	$13^{5}/_{8}$ хв.
Коморска села	$48\ ^{5}/_{12}$ хв.	24 — хв.
Вуковарски	$72\ ^{1}/_{3}$ хв.	114 — хв.
Нуштарски	$12\ ^{1}/_{3}$ хв.	$19^{1}/_{4}$ хв.

Поред дрва, дужни су били дати 513 кола сламе за новац и 160 кола сламе бесплатно. Сем тога, сељаци су давали дрво за стражаре и затворенике у илочком затвору. Те године у осјечкој тврђави било је 800, а у Петроварадинској 400 заробљених Француза, па су потребе за дрветом биле велике. Провинцијални комесар ургирао је за уредан довоз дрва и претио ексекуцијом.[40] Генерал Хелфрајх тужио је Жупанију што сељаци доносе тврђави и официрима најгора дрва, а Дворски ратни савет је констатовао да слично чине и остале славонске жупаније: да су и тамо дрва лоша, скупа и доносе их са великим закашњењем. Сремска жупанија је тврдила да сељаци не могу одговарати за квалитет дрва, пошто их секу у граничарским шумама, где и како им се одреди. Како је опскрбљивање војске сматрала превеликим теретом, тражила је да је помогну друге две жупаније или дрвима или, још боље, одговарајућом сумом новца.[41] Нешто раније, 1746, Жупанија се жалила војној команди у Петроварадину да сељаци илочког властелин-

ства код превоза Дунавом дрва за тврђаву морају собом да носе и кола, само зато што од обале Дунава до дрвног складишта сами морају дрво да преносе. Пошто за превоз кола лађом до Петроварадина морају да плаћају отприлике онолико колико за дрва приме, излази да целу ову обавезу врше бесплатно. Стога је Жупанија тражила да се војска сама побрине о превозу дрва од Дунава до складишта, да би сељаци били ослобођени непотребних превозних трошкова.[42]

Године 1749. особито тешком изгледала је обавеза набавке дрва за печење цигле ради градње и поправке утврђења у Петроварадину и Осијеку. Све три жупаније морале су предузимачу Руску обезбедити 2.300 хв. дрва, од чега сама Сремска половину, иако је шумама била најсиромашнија. Жупанија је уложила протест, истичући сву тежину ове обавезе, јер се шуме налазе у Граници, што се дрво даје војсци скоро бесплатно, а довози из даљине по тако рђавим путевима да кола могу једва једну четвртину хвата одједном да превезу. Пошто за одлазак, сечу и превоз сељак мора да изгуби скоро месец дана за хват дрва, није чудо да запуштају сопствену економију, западају у беду и постају неспособни да плате контрибуцију и поднесу друге терете.[43]

IV

Разумљиво је да су сељаци имали разлога да се жале због величине терета. Каменица се тужила на величину контрибуције и подвоз који официри и војници из Петроварадина насилно узимају и терају сељаке куда зажеле. Село Брестовац тражило је да буде ослобођено контрибуције, јер су му се сви становници недавно доселили из Турске.[44] Жупанија их је ослободила само за 1747. годину.* Олакшање терета тражило је и село Кукињаш. На велику обавезу подвоза жалила се општина Сусек, која иначе много трпи од поплава, и тражила пропорционалнију расподелу овог терета са оближњим селима.[45] Заштиту од превеликих терета тражило је село Марадик, претећи да ће се »расути«, јер им је и део хатара одузет за Границу. Расељавањем прете и Павловчани а смањење контрибуције и подвоза траже становници Илока и Вуковара.[46] На контрибуцију и давање дрва за гарнизоне тужили су се и сељаци недавно насељени у Инђији.[47] Многи сељаци су тврдили да их вара предузимач Руско кад доносе дрво за печење цигле, јер им даје признанице на неколико хвати дрва мање него што су предали.[48]

---

* Ради бржег насељавања Срема одлучено је године 1749. да се досељеници из Турске или Угарске ослободе плаћања контрибуције током пет година. (*Исто, 478/1749*). Сметњу за прелазак из Турске представљале су високе таксе које је тридесетница у Митровици убирала од турских емиграната, на шта су се тужили колонисти који су прешли у село Манђелос. Преко војне команде и Угарске дворске коморе Жупанија је молила да се емигранти из Турске ослободе плаћања на тридесетницама, како би их што више прешло у сремски Провинцијал. (*Исто, ad 607 ex 1750*). На то је Комора одлучила, ако имовина коју емигранти преносе служи за њихово сопствено издржавање, а не за трговину, да уместо целе плаћају само половину тридесетничарске таксе. (*Исто, 618/1750*). Емигранти из Турске, насељени у Вогњу, Добринцима и Краљевцима тужили су се да су их при преласку у Срему граничари опљачкали, а ометају их и у обради добијеног земљишта. (*Исто, ad 607/1750*).

На све ове, и друге тужбе Жупанија је обећавала да ће приликом новог пописа за контрибуцију настојати да смањи терете, али свако смањење терета једним селима повлачило је повећање за друге, јер је сума контрибуције и количина разних обавеза остајала иста. Што се тиче подвоза, сељаке су једнако теретиле војне и цивилне власти. Подвоз је био нарочито тежак насељима око Илока и Вуковара, због одржавања жупанијских скупштина у њима, а такође онима око Петроварадина и на прелазу из Границе у Провинцијал.*

Страх од расељавања сељаштва и настојање да се избегну нереди приморавали су Жупанију да се упорно бори код врховних државних органа за добијање извесних олакшица за своје поданике у питањима контрибуције и обавезама према војсци. У том смислу Жупанија је покушала да искористи одлазак Грашалковићеве комисије 1749. Заједно са Сремском и остале две славонске жупаније изјавиле су да не траже олакшице једна на рачун других, него да им се свима код одмеравања контрибуције и других терета узму у обзир безбројне невоље претрпљене од последњег рата с Турском.[49] Молиле су председника Угарске дворске коморе да се укине обавеза жупанијских поданика да у летњим месецима војничким коњима смештеним по селима и коњима на којима војска прелази преко жупаније бесплатно дају траву и сено. Поред других молби (које се односе углавном на Вировитичку жупанију), све три жупаније су се нарочито залагале да им се дозволи откупљивање од обавеза да дају работу, огревно дрво, палисаде, фашине и дрво за печење цигле за потребе тврђаве у Петроварадину, Осијеку, Вировитици и Пакрацу. Биле су спремне да за откуп ових тешких обавеза дају 12—15.000 ф. Грашалковић је одлучио да ове молбе препоручи царици, истичући да се мора имати у виду да су Срем и Славонија пограничне области, па се не сме дозволити да се народ због великих терета доведе у очајање, те да у случају рата радије помаже Турску него Аустрију, као што се десило са Власима у Банату за време последњег аустро-турског рата.[50]

Међутим, царица није желела да донесе било какву одлуку по горњим молбама и препорукама пре Сабора заказаног за 1751. За тај Сабор славонске жупаније тражиле су да им се дозволи да пошаљу шест, а не само три посланика, јер су желеле да се што енергичније заложе за решење свог основног проблема — контрибуције. У упутству поджупану Спишићу, представнику трију жупанија на Сабору у Пожуну, налаже му се да настоји да се спроведе откуп свих обавеза сељаштва

---

* Године 1754. Угарско намесничко веће издало је уредбу о подвозу јавних службеника: жупанијски чиновници могу узимати бесплатан, али умерен подвоз само кад обављају јавне послове по наредби Жупаније или кад врше истраге о војничким ексцесима, скупљају контрибуцију или врше ревизију књига по општинама, те кад иду на скупштине, седрију и урбаријалне компуте. Пандури су добили право на бесплатан подвоз кад гоне разбојнике и спроводе их у тамницу, а све остале жупанијске послове морали су обављати пешке. За крупније жупанијске ствари и преписку постојао је коњаник у Вуковару. (*Исто, 896/1754*). Против ове одредбе устале су жупанијске пандурске харамбаше, Милинко и Срдан, жалећи се да спахијски пандури имају право на неограничен подвоз, а жупанијски пандури иду пешке, па им се смеју и ругају и спахијски пандури и сељаци. Зато су запретили својом оставком. (*Исто, ad 925/1754*).

према војсци, да се реши питање права провинцијалних поданика на шуме у Граници, регулише штола православног свештенства, укине мостарина, потврде урбаријални елаборати и, изнад свега, да се олакша контрибуција.[51]

Пожунски сабор 1751. донео је одлуку да се контрибуција Угарске повећа за 500.000 ф, а да се још 200.000 ф убере на име откупа од подвоза, кулука, те зрна и сена које је давано војсци у току летњих месеци. Усвојен је захтев славонских жупанија да се откупе од давања дрва за огрев и циглу, фашина и палисада, на име чега ће им се контрибуција повећати за 6.000 ф.[52] Сремска жупанија је одмах молила царицу да се већи део ове суме пребаци на Вировитичку и Пожешку жупанију, јер је она сама опслуживала Петроварадинску тврђаву, а друге две жупаније заједнички тврђаву у Осијеку.[53] Али, комисија која се 1752. састала у Осијеку, одредила је Сремској 2,100 ф, а другим двема жупанијама по 1.950 ф.[54]

Откупом ових натуралних терета повећала су се укупна новчана давања сељака, о чему их је обавестио жупанијски бележник приликом инсталације Марка А. Пејачевића за великог жупана.*

После ових мера величина контрибуције се усталила за дужи низ година. Према новом разрезу од године 1752. поданици појединих спахилука плаћали су контрибуције и жупанијског пореза:[55]

	Контрибуција	Жуп. порез од процента контрибуције	Жуп. порез од њених фундуса	Свега
Коморска села	2946,60½ ф	489,91 ф	142,40 ф	3578,91½ ф
Карловачки сп.	1385,95 ф	230,39 ф	105,50 ф	1721,84 ф
Илочки сп.	11512,65½ ф	1914,13 ф	552,85 ф	13979,63½ ф
Митровачки сп.	3651,60 ф	607,17 ф	88,50 ф	4347,27 ф
Нерадин	510 — ф	84,80 ф	6 — ф	600,80 ф
Нуштарски сп.	1459,93 ф	242,78½ ф	34 — ф	1736,71½ ф
Земунски сп.	3170,58 ф	527,22 ф	66,25 ф	3764, 5 ф
Вуковарски сп.	9125,36⅓ ф	1516,71 ф	420,65 ф	11068,72⅓ ф
Бивши нештински намесник			12 — ф	
Од карловачке пустаре Јарковци (Граница			100 — ф	
Свега	33762,68⅓ ф	5613,11½ ф	1534,15 ф	40909,94²⁰/₂₄ ф

Извршена разматрања о државним и жупанијским обавезама које је сносило сељаштво у сремској жупанији показује колико су оне биле тешке у крају са слабо развијеним производним снагама и скученим тржиштем. Локалне власти, спахилуци и сељаштво борили су се разним средствима да издејствују смањење државних терета, али са мало успеха. Спахијски приговори, жупанијске молбе и сељачка пасивна ре-

---

* Жупанијски нотар — сељацима: »И премда чули јесте да наметак или повекшање краљевске порције унапредак буде, ништар мање сигурни бити можете, да потеме ни мало више него паче мање прам старе службе унапредак имати хоћете и тога ради мало више у готовоме новцу будете давали, али опет од варадински грацки и цигланскн толико хиљаде фатови, по исти начин неизречени број од фашине и палисате на вике прости будете; још ће све оно што се досада у лето квартирскоме и проходећему војнику бадава морало давати, унапредак одбијати и бонифицирати вам се хоће« *(Исто, 665, 666/1751).*

зистенција нису били ефикасна средства да утичу на политику бечког двора у правцу олакшања терета контрибуције. Ако су врховне власти, у страху од сељачких буна, као оних у Хрватској и Славонији 1755, биле принуђене да нешто мењају, оне су и онда настојале да очувају своје изворе прихода (контрибуцију), а реформе су вршиле на пољу урбаријалних односа, о чему ћемо посебно говорити. Из овог је произилазила извесна подвојеност између двора и локалног племства, али она није никад прелазила границе притајеног незадовољства феудалне класе декретирањем одозго.

V

Цене основних животних намирница подлегале су ограничењу или лимитацији. Године 1748. констатовано је да су постојале извесне разлике цена у појединим деловима жупаније, што је било од штете по »опште интересе« и војску стационирану у Срему. Априла следеће, 1749, утврђене су цене намирница и одређене наднице пољопривредних радника односно цене пољских послова.[56] Од 1749. до 1751. цене и наднице нису претрпеле веће промене. Уопште узев, у мирна времена цене су биле врло стабилне, бар кад се гледа кроз лимитације. Но, само лимитирање указује на тенденције пораста и разноликости. Међутим, каква су била одступања између слободних и диктираних цена и надница, уколико су оне ту и тамо могле избећи контроли жупанијских власти, не могу да утврдим.

Према приложеној табели;** кретање цена од 1749. до 1765. изгледало је овако:[57]

	1749	1751	1756	1763	1765
	дин.	дин.	дин.	дин.	дин.
Либра (1/2 оке) говедине	4	3,32	3,32	4	5
„ телетине	7	7,5	—	6,64	6,64
„ овновине	4	5	2,5	3,32	4
„ свињетине	4	5	4	5	6
„ свеже сланине	6,64	7,5	6,64	8,30	10
„ суве сланине	10	10	10	11	11
„ суве свињетине	6	6	8	7,45	8
„ масти (сала)	15	15	11	13,30	13,30
„ лоја (сувог)	10	10	8	10	10
„ лоја (течног)	12	12	8,30	13,30	13,30
„ свећа	15	15	13,30	16,6	16,6
„ сапуна	10	10	8,30	11	11
„ бутера (старијег)	15	15	20	16,66	25
„ бутера (свежег)	20	20	20	20	23,25
Медиј слатког млека — зими	2,5	2,5	3,30	3,30	5
„ „ „ — лети	1,6	1,6	2,5	—	—
„ винског сирћета	—	8,30	6,64	8,30	8,30
„ боба	1,6	3,30	2,5	6	6
„ граха	—	—	3,30	6	8,30
„ сочива	—	—	3,30	—	6

** Ради прегледности и могућности упоређивања цена крајцаре су прерачунате у динаре (1 форинта = 100 дин. или 60 крајцара).

	1749	1751	1756	1763	1765
	дин.	дин.	дин.	дин.	дин.
Либра соли — млевене	5	5	5	5	5
„ „ — немлевене	4	4	4	4	5
„ брашна (Mundmehl)	—	—	5	6,5	5
„ хлеба (обичног)	—	—	1,65	2	1,65
Јаја — зими — за 5 дин	—	8 ком	6 ком	5 ком	6 ком
„ — лети — за 5 дин	—	10 ком	2 ком	12 ком	8 ком
Јагње (просечно)	85	85	14,70	84,65	—
Јаре („)	35	35	29,90	39,85	—
Прасе — боље	25	25	25	29,90	29,90
„ — слабије	15	15	29,90	23,25	23,25
Пар ћурака — већих	60	80	19,68	89,64	117,52
„ „ — мањих	35	50	69,72	69,72	89,64
„ гусака	30	30	69,76	46,48	49,80
„ патака	15	20	59,92	33,20	29,88
„ кокошака	12	13,28	13,28	16,66	19,92
„ пилића — већих	8,30	8,30	10	13,30	16,60
Либра рибе	различите цене		13,30-5	5-8,30	5-8,30

За годину 1753. констатовано је да цене треба да остану исте, а либра говедине да се спусти на 2 кр (3,32 дин.), »јер се рогата стока може купити по ниским ценама«.[58] Скупоћа је дошла са почетком седмогодишњег рата, па је требало мењати лимитацију. То је констатовано на жупанијској скупштини, па је на молбу месара либра говедине подигнута на 4 дин. у Вуковару, Илоку, Каменици, Руми и Иригу.[59]

На лимитацију цена најчешће су се тужили месари, сапунџије и либра говедине да се спусти на 2 кр (3,32 дин.), »јер се рогата стока може купити по ниским ценама«.[58] Скупоћа је дошла са почетком Седмогодишњег рата, па је требало мењати лимитацију. То је констатражиле да се цена либре свећа повећа од 8 кр (13,30 д), што је Жупанија признала за оправдано и одредила цену либри свећа — 9 кр (15 д), а либри сапуна — 6 кр (10 д).[60] На тужбу каменичких трговаца, 1758, либра свећа је дигнута на 11 кр (18,25 д), а либра сапуна на 7 кр (11 д).[61] Следеће, 1759, каменички месар тужио се на скок цена рогате стоке, због несташице исте, па је Жупанија дигла цену говедине на 4 д,[62] али због даљег пораста цена друга лимитација је говедину дигла на 5 динара по либри.[63] То је опет био повод вуковарским сапунџијама, Јефти и Илији Винценковићу, да упуте молбу Жупанији да дигне и цену свећа са 9 на 10 кр, а сапуна са 7 на 9 кр, јер је лој врло поскупео (од 8 на 12 фор. цента), па је Жупанија повисила цену свећа на 10,5 кр, а сапуна на 7,5 крајцара,[64] а та цена је задржана и следеће, 1761, године.[65] Говедина је остала и надаље на истој, повећаној цени од 5 д по либри. Године 1762. узрок томе било је скапавање стоке, а и стална повећана потрошња због рата. Месари су се, 1763, тужили поново на »скупоћу стоке«, на скупо плаћање гонича стоке и калфи.[66] Да би се уверила у тачност месарских тужби, да им се не исплати куповати стоку и продавати месо по лимитираној цени од 4 д, Жупанија је извршила »пробу« која је показала да су месари на крави губили око 6 динара, на волу 1 ф. 10 д, а на овци 13,5 д, па је цена говедине дигнута на 5 динара.[67] Од пекарских

тужби поменућу ону илочког пекара Хубера који се 1758. жалио на несташицу и скупоћу жита док је лимитација одредила цену либре хлеба на 1 кр, а он мора да плаћа Жупанији таксу од 12 ф. На то је Жупанија одредила да се жемичка од 1 лота тежине продаје по 1 д.[68]

Висина надница била је условљена кретањем цена и, још више, несташицом радне снаге, па је и ту Жупанија сматрала да треба вршити лимитацију и то првенствено у циљу заштите интереса послодаваца (племства и богатијих сељака и трговаца који су обрађивали земљу и најамном радном снагом).

Год. 1749:[69] копање мотике винограда или кукуруза без хране — 30 д
копање мотике винограда или кукуруза са храном — 25 д
Год. 1751: копање мотике винограда или кукуруза са храном — 35 д
копање мотике винограда или кукуруза без пића — 25 д
Год. 1749: везач или берач винограда — 15 д
Год. 1751: везач или берач винограда — 11 д
Год. 1749: косач без хране — 28,22 д
Год. 1751: косач без хране — 40 д
косач са храном — 28,22 д
Год. 1749 и 1751: садевач камаре сена од 8×2,5 хвати без хране 1 ф
Год. 1749: јутро орања без хране 1 ф
Год. 1751: јутро орања са храном (први пут) 1 ф 13,28 д
јутро орања са храном (други пут) 1 ф
Год. 1746: жетелац добија пети крст жита, с тим да садене и отуца и послодавчево жито.[70]
Год. 1751:[71] жетелац добија од чистог жита — шести крст,
од наполице (суражице) — пети крст,
од јечма и зоби — четврти крст.
Ако ради за надницу, онда:
жетелац са храном — 25 д
везач жита са храном — 28,22 д.

Међутим, током седмогодишњег рата наднице су стално прекорачивале лимитацију, јер су се послодавци отимали за раднике чији је број смањен због рата, па је Жупанија морала поново да интервенише у интересу послодаваца а на штету надничара. На једној од жупанијских скупштина године 1761. констатовано је да поједини господари своје раднике (operarii et laboratores) плаћају превисоко не држећи се лимитације, чиме су онемогућивали другима да дођу до радне снаге по повољним ценама. Да би се ова »злоупотреба« отклонила, одлучено је да се попут других жупанија за теже радове, а без хране, надница фиксира на 18 кр (30 д), а са храном — 12 кр (20 дин). За лакше радове, као што су берба винограда, скупљање шљива или сена, брање кукуруза, везивање лозе (винограда), плевљење траве и прочишћавање винограда — без хране 9 кр (15 д), са храном — 6 кр (10 д). Сваки домаћин (изузев племића, наравно) који плати веће наднице од прописаних биће кажњен са 12 батина. Пошто је Жупанија већ имала искуство да радници-надничари прелазе у Војну границу на рад да би избегли жупанијске лимитације, сматрала је да ће њене мере бити ефикасне само у случају ако и војне власти прихвате њене одредбе. У писму генералу Мерсију Жупанија тврди да је принуђена да заштити интересе »сиротих контрибуената« (а радило се заправо о заштити оних који су мање-више користили туђу најамну радну снагу), а то се може постићи само ако се надничарима одузме нада да ће преласком у Границу добити веће наднице, па стога моли да се широм Границе, а нарочито у Петроварадину, Карлов-

цима и Земуну у којима оваквих радника има у већем броју (ejusmodi operarii copiosori numero existunt) прогласи лимитација надница, коју треба да приме и граничарске власти, јер је заснована на »законима и обичајима« који владају у држави.[72]

Надницу зидара и тесара (дрводеља) лимитирало је Угарско намесничко веће на 45 д, али је у Срему њихова надница износила 50 д. Под притиском Већа, Жупанија је морала да снизи наднице ових професија на 45 д лети, односно на 40 д зими.[73] Занатлија ових врста у Срему је било мало, па су оне долазиле из других крајева; плаћале су жупанијској каси 2 ф таксе, а њихове калфе 1 форинту.[74]

Горњи подаци потврђују Таубеово и Стајићево писање о надницама и условима живота у Војводини и Славонији у другој половини XVIII столећа.[75] Урбаријална надница одређена је на 12 кр (20 д), а лимитација »слободне« наднице (1761) допустила је плаћање 18 кр (30 д) или за трећину више. Но, и лимитирана надница је прекорачивана, и то непрекидно, јер је »слободне« радне снаге (инквилина, желира, покућара итд.) било мало. Ако се дневна исхрана обрачуна са 5 до 10 д (за лакше и теже послове), излази да је пољопривредни радник зарађивао 10 до 20, па и више динара дневно (поготово занатлијски радници), што је, изгледа, било довољно за подмирење његових најнужнијих потреба и за плаћање спахијских, државних и жупанијских дажбина. Али, ове релативно позитивне околности умањују се чињеницом што је зарада надничара била сезонска, па се нужно морамо питати да ли је она била довољна за издржавање његове породице током целе године.

Занатлије. Подаци о броју занатлија у сремској жупанији средином XVIII столећа врло су оскудни. У жупанијској архиви за разматрани период нема ни једног поименичног пописа, него само два сумарна. По попису извршеном крајем 1746. ради разреза жупанијског пореза забележено је занатлија разних врста, укључив воденичаре, котларе, пиваре, угљаре, месаре и рибаре — свега око 115. Занатлија у ужем смислу забележено је само 78, од којих 49 боље и 29 слабије стојећих.[76] У односу на попис из 1746, други попис, извршен у истом циљу године 1752, показује врло велике разлике; више него двоструки пораст броја занатлија. Иако се не може сумњати у стваран пораст занатлија, ипак се на основу овог пописа мора посумњати у тачност пописа из 1746, који је извршен још у време кад се прилике у жупанији нису потпуно средиле. Попис из 1752. реалнији је и стога, што доноси попис занатлија по спахилуцима и селима, мада ни он није потпун због често нејасних разлика између занатлија, трговаца и сељака, нарочито на селима где је Жупанија имала слабији увид, а становништво више могућности за прикривање имовине, па и професије. Пада у очи да су рибари и воденичари негде уношени у попис, а негде не, нарочито на вуковарском спахилуку где их је морало бити више него другде.

Године 1752. попис фиксира занатлија свих врста — око 280. Од њих 219 занатлија у ужем смислу, а међу њима око 100 боље стојећих и око 115 слабијих. Највише их је било у Вуковару и Иригу; у сваком око 40 до 50. По спахилуцима били су распоређени према следећој табели:[77]

	Занатлије	Колари	Сапунције	Воденичари	Рибари
Коморска села	19	—	5	7	8
Карловачки спах.	23	—	—	4	10
Илочки спах.	83	2	3	13	—
Румски спах.	13	—	—	—	—
Нерадин	2	—	—	—	—
Нуштарски спах.	1	—	—	1	—
Земунски спах.	7	—	—	—	—
Вуковарски спах.	71	2	2	—	—

Занатлије су, као и трговци, плаћали таксу Жупанији и спахијама, а урбар им је дозвољавао да се откупљују од вршења работе. Висина такса које су у ово време убирале спахије није ми позната, али сигурно да није била мања од жупанијске. Од 1746. до 1752. од боље стојећег занатлије Жупанија је убирала 1,50 ф таксе, а од слабијег 1746 — 75 д, а 1752 — 1 ф. Такса сапунција и других специфицираних занатлија (у ширем смислу) била је већа или мања, као што показује попис жупанијских порезних објеката.[78]

Трговци. Као за занатлије, тако и за трговце недостају ми тачни и поименични пописи. Тешкоћа у извођењу одређенијих закључака је и у томе што попис из 1746. издваја Цинцаре — турске поданике од домаћих трговаца, а други попис доноси само укупну вредност робе трговаца појединих насеља. Те вредности су много веће него у првом попису и досежу цифру од 19.580 ф. Највише и најбогатијих трговаца било је у Вуковару (вредност робе 8150 ф) и Иригу (вредност робе 4640 ф). Сва остала насеља, па и Илок (вредност трг. робе 700 ф) веома заостају за њима.[79] Разуме се да се и попису трговаца мора прилазити са резервама, нарочито кад су у питању Каменица и Рума, у којима није забележен ни један трговац, иако су се Каменчани тужили на Цинцаре да им конкуришу.[80]

Према попису из 1752. по спахилуцима трговци су имали робе у вредности:

Коморска села	1.200 ф
Илочки спах.	6.810 ф
Румски спах.	400 ф
Земунски спах.	2.720 ф
Вуковарски спах.	8.550 ф

На спахилуцима Нуштру, Карловцима (Каменица) и Нерадину пописивачи нису никог унели у списак,[81] вероватно стога што на њима нису нашли трговце са дућанима и складиштима робе. Добар део потреба становништва за робом задовољавали су Цинцари, често као лутајући трговци. У попис нису унети трговци стоком (свињама), којих је било прилично, можда стога што је та трговина била сезонска, а не стална.

До године 1753. домаћи трговци плаћали су 2 ф жупанијског пореза на сваких 100 ф вредности робе, а преко те вредности још неки процент. Страни, турски трговци (махом Цинцари) плаћали су 4 ф на 100 ф вред-

ности робе.[82] Али, и поред утврђивања такса долазило је до самоволје појединих органа власти према трговцима или до неправилног разрезивања такса. Тако се на њих 1748. тужи нештински трговац Стеван Стојић,[83] и 1758. румски трговац Живко Димовић и чалмански »Грк« коме је жупанијски намесник ударио таксу од 17 фор.[84]

Услови за развитак трговине у Срему били су одувек повољни, нарочито у време кад је ова област била гранична према Турској. Њени носиоци, Срби и Цинцари, били су спретни и сналажљиви трговци, било да су имали аустријско или турско поданство. Цинцари — тада претежно турски поданици — били су у бољем положају, јер осим прописане таксе на робу нису подлегали другим, државним, жупанијским и спахијским обавезама. Отуд честе тужбе домаћих трговаца против Цинцара као конкурената.

Једна од најречитијих тужби против »турских трговаца« поднета је на народно-црквеном сабору 1744. Сремско-славонски и бачки трговци оптужују их да се брзо обогаћују и преносе новац у Турску, а уортачују се и са разбојницима. Зато траже да им се забрани продаја робе и занатских израђевина на мало, да им се не дозволи закупљивање дућана и регалних права у Провинцијалу и Граници, а затим и продаја турског вина и ракије.[84a]

Трговина је била дућанска, подложна жупанијској контроли, сајамска и разносачка (Цинцари). Спахије и Жупанија настојали су да добију што више привилегија за одржавање годишњих сајмова, а трговишта и годишњих и недељних. Потреба за већим бројем сајмова констатована је већ 1747, пошто је низ трговишта са правом на сајмове укључен у Границу.[85] Тих година Пејачевић је издејствовао сајамско право за Руму, док су Илок, Ириг и Вуковар то право имали од раније.

Жупанија је водила бригу о трговачким и поштанским путевима, нарочито о планинском путу од Ирига до Каменице, који је повезивао равничарски Срем са Подунављем и Бачком.[86] Због затварања тог пута од стране митрополита и Карловчана долазило је до великих спорова у којима је Жупанија настојала да заштити интересе својих трговаца и уклони сметње трговини. Пошто су путеви били слаби, било је потребно стално вршити поправке, о чему су водиле бригу котарске судије, а Жупанија финансирала радове, уколико нису извођени бесплатном работом поданика.

Главни трговачки артикли били су стока, жито, вино и занатски производи. Овим последњима тргује најчешће сам занатлија, нарочито на вашарима, па је тешко, а понекад и немогуће одвојити занатлију од трговца и обратно, што ће најбоље показивати жупанијски пописи из каснијих година. Тек увођењем цехова од 80-тих година (и од 1815) доћи ће овде до виднијег разграничења. Трговина је добрим делом транзитна — из Турске за Мађарску и Аустрију. Везе домаћих трговаца за ово време тешко је похватати. Тргују са суседним областима, Банатом и Бачком, затим Границом, Србијом (Турском), а свињарски трговци са Мађарском и Бечом.

Илустрације ради навешћу везе и пословање трговачке компаније из западног Срема и Славоније, јер су трговци овог дела Срема имали живе пословне односе са Славонијом, Барањом и источним Сремом.

Марко Ћирић из Габоша са трговцима Јованом Бабићем (Дабићем) и Гаврилом Цветковићем из Острова (нуштарски спахилук), те Јеремијом Поповићем-Богарчићем из Пачетина (вуковарски спахилук) ступио је у ортаклук са Јованом Остојићем из Подборја (или Свибовца?) и његовим компањонима ради трговине стоком коју су куповали по спахилуцима, а продавали у Војној граници. Маја 1755. ортаци су купили 388 комада говеда од Румског спахилука грофа Пејачевића по просечној цени од 9 ф, с тим да им се два говечета дају као »»радаш«, а за остала да плате 3.474 ф. Трговци су се обавезали да ће новац исплатити до 10. октобра 1755, јамчећи колективно једни за друге. Спахија се обавезао да ће стоку задржати све док купци не положе сав новац, а за то време ће стоку чувати спахијски пастири, давати јој со и одговарати за њу. Следеће године исти трговци купили су 50 »јаки глава« волова од неког »господара« Ђурђа Димића са бељског спахилука (у Барањи) и потписали облигацију на 1325 ф., обавезавши се да ће је исплатити до лета 1757 »брез продуживања термина и брез свакога ината али процеса«. Ако би пак »цигло који дан преко термина преступили, јали њега не би намирили; да један за другога кежеси будемо и свим нашим иметком да се сам дуплишно наплатити може«.

Али, ускоро је међу ортацима дошло до сукоба. Славонци су Сремцима остали дужни 1375 ф, а кад су их ови тужили и дошли на спахилук Сирач код провизора били су од њега злостављани и бачени у тамницу. Јован Остојић се заплео још и у друге дугове, па је побегао у Турску, а Сремска жупанија на тужбу својих поданика — Остојићевих ортака, одлучила је да га ухвати кад се врати у Славонију и присили да подмири дуг.[87]

Међутим, трговци су обманули и грофа Пејачевића који им је стоку предао, иако му нису исплатили целу уговорену суму, оставши му дужни 1611 ф 39,5 кр. Плаћање овог дуга одгађали су годинама. Априла 1757. Јован Остојић и Богдан Јовановић из Дерезе обећали су да ће исплатити дуг са интересом после вуковарског вашара, али како је Остојић убрзо побегао, све је остало само на речима, па је Пејачевић тражио од Сремске жупаније и Хрватског краљевског вијећа да му новац исплате Остојићеви компањони који су се обавезали на колективно јемство, што је Вијеће и прихватило и наредило Жупанији да поступи у том смислу.[87a]

Трговина је била слободна, али не и без мешања Жупаније. Изгледа да спахије нису имале право првокупа и продаје, него је сељак општио директно са трговцем и код њега се задуживао, па је после жетве био присиљен да плаћа житом и доводио у опасност своју породицу да остане без хране. Зато је Жупанија, 1754, да би спречила да сељак буде изложен оскудици и глади, одредила да домаћин веће породице мора оставити за њене потребе најмање 40, за средњу 30, а за малу породицу бар 20 пожунских мерова житарица, те да ту количину не сме продати трговцима. Уколико би трговци прекршили ову наредбу, кажњавани су са 12 ф глобе.[88] Жупанија је настојала да заштити произвођаче од конкуренције турских производа. Тако је, 1754, констатовала да се много пића, а нарочито вина увози из Турске, па домаћа вина не могу да се продају, због чега сељаци теже плаћају контрибуцију. Зато је забранила увоз турских вина у доњем Срему под претњом конфискације истог.[89]

У трговини са Војном границом сметње су долазиле због самовољних поступака појединих официра. Тако су до 1749. провинцијални трговци плаћали на територији Границе таксу за кола (7—17 крајцара), а од стоке по комаду 1—3 крајцаре.[90] Тројица шидских трговаца (Васо Кекић, Јован Велић и Глигорије Герчић) тужили су, 1754, да им је заповедник граничарског села Сурдука ударио 50 батина што су протеривали свиње (из Турске) преко граничарског територија. Трговци су тражили да им се дозволи слобода кретања по Граници, као што је граничарским трговцима дозвољено по жупанији.[91]

Ипак, као највеће сметње трговини треба поменути тридесетнице и мостарину. Инкорпорациона комисија је предложила царици да се тридесетнице сведу на минимум, али се то није брзо остварило. Године 1746. Жупанија је констатовала да се на тридесетницама и малтама врше многе злоупотребе, па је стога тражила да се оне делом укину делом модифицирају. Те године још су постојале тридесетнице у Вуковару и Нештину, а њихове филијале у Сотину, Илоку, Черевићу, Шаренграду, Сусеку и Каменици, те у Граници у Петроварадину, Сланкамену и Карловчићу, којима треба додати још оне на Сави и Дунаву према Турској.

На унутарњим тридесетницама (према Угарској) таксе су биле следеће:[92]

Од вола 36 кр
Од краве 33 кр
Од коња обичног 20 кр
Од коња бољег 40 кр
Од овце 2 кр
Од угојене свиње за Угарску — 21 кр; из Угарске 24 кр
Од акова вина за Угарску — 5 кр; из Угарске 11 кр
Од ракије 15 кр
Од мерова жита и кукуруза за Угарску — 2%; из Угарске — 4%
Од дувана за Угарску — 2%; из Угарске — 4%. Цена центе дувана — 6 ф
Од центе сланине за Угарску — 3%; из Угарске — 4%. Цента по цени — 8 ф
Од центе сапуна за Угарску — 1%; из Угарске — 2%.
Од лоја 2%. Цена центе лоја — 8 ф.

Сремски трговци кад се враћају из Угарске са вашара морају да плате 4% од продате робе, а на робу увезену из Угарске — 5%.

Поред тридесетничких такса, на дунавској скели се плаћало:

Од пуних кола	34 кр
Од празних кола	17 кр
Од пуних таљига	9 кр
Од празних таљига	3 кр
Од коња	3 кр

Исте, 1746, године одлучено је да се тридесетнице до даљег наређења задрже на дотадашњим местима, али да се ограниче само на таксирање робе која се извози за спољне провинције, а ако се такса на њима наплати, тада да дотична роба буде ослобођена поновног таксирања у суседним областима.[93] Ситуација у тридесетницама није била јасна још неко време. Следеће, 1747, Сремска жупанија се жалила Тридесетничарској дирекцији у Осијеку да тридесетничари у Вуковару, Черевићу и Нештину, иако је наређено укидање ових тридесетница, још увек издају

цедуље на робу и узимају за то по 6 кр. Жупанија је молила да се то забрани.[94] Кад је Грашалковић, 1749, боравио у Срему и Славонији, све три жупаније су тражиле да се укину тридесетнице у Турановцу, Осијеку, Кутини и Вировитици, као и испостава у Пожеги. Председник Угарске дворске коморе сложио се са овим захтевом, јер су поменуте тридесетнице некорисне и за државу и жупаније, »а несносне за трговце«.[95] Судећи по томе што се у молби Грашалковићу не помињу сремске тридесетнице, а ни касније о њима нема аката, изгледа да су оне укинуте пре 1749.

Међутим, мостарина је остала тешка и надаље, па је дошло и до повећања броја мостова на којима је такса убирана. Тако је нуштарски спахија, Гроф Шандор од Славнице добио право мостарине на Вуки,* а гроф Елц га је већ имао на истој реци, гроф Прандау на својим поседима (валповачко властелинство) итд. Трговци су се много тужили на мостарину у Ђурђевцу у Подравини и у Вуковару. Године 1754. једна компанија турских трговаца свињама жалила се царици што на вуковарском спахилуку мора да плаћа 1 потуру (6 динара) од сваке свиње на име мостарине, иако на валповачком властелинству које има privilegium teloniale и осам солидних мостова плаћају само 1 динар од комада стоке. Трговци су молили да буду ослобођени од плаћања вуковарске мостарине или да се мостарине свуда изједначе. Они су тврдили да је мостарина на овом властелинству уведена у последњих десет година од како је Пер де Розентал постао његов арендатор. Он их је приморавао да плаћају 2—3 дуката, ако преноће у неком селу или ако би се само два сата задржали на његовој ливади да нахране свиње својим кукурузом, не чинећи штете спахилуку. Колике је приходе Розентал на тај начин убирао најбоље се види из навода трговаца да само једна њихова компанија претера годишње по 12.000 свиња из Србије у Угарску и даље за Беч.**

Царица је затражила извештај о тужби турских трговаца, а Жупанија је наредила свим спахилуцима да јој поднесу мостовне привилегије ради ревизије.[96] Розентал је побијао наводе трговаца и тврдио да се држи коморске праксе те узима 2,5 динара од свиње. Показао је Елцову привилегију на мост који је процењен на 29.000 ф, од кога годишњи интерес (приход) износи 1000 ф. Трошкови око одржавања моста су велики, а ранијих година кад је трговина била слаба због куге и разбојништва убирало се од моста једва 200—300 ф годишње. Приходи од тог моста смањени су од како је нуштарски спахилук добио привилегију на мостарину. Таксе на оба моста, 1754, биле су:

---

* Захтев за мостарином и три годишња вашара гроф Шандор је образлагао тим што је за те бенефиције платио купујући спахилук од Коморе. Због омогућавања размене и појачања слабе циркулације новца инсистирао је на добијању сајамске привилегије, у чему је и успео. Малтарина на његовом мосту била је иста као на вуковарском, (*Исти, Сремска*, 959/1755; 1214/1758) а при куповању спахилука обрачуната је са 3.000 форинти.

** Поменуту компанију сачињавали су турски трговци: Теодор Каранковић, Теодор Стефановић, Лука Лазић, Васа Пантић, Георгије Костић, Никола Војнић, Јанко Марковић, Живко Поповић, Јанко Ацић, Тодор Димовић, Михајло Балтовић, Мијат Нешковић и Леонтије Ђорђевић; дакле, све Срби и можда неки Цинцар. (*Исти, Сремска, 844/1754*).

Од натоварених таљига или кола	—	12	кр	(20 д)
Од празних таљига или кола	—	6	кр	(10 д)
Од коња, вола, јахаћег коња	—	3	кр	(5 д)
Од телета, јунета, овце, козе и свиње	—	1,5	кр	(2,5 д)
Од акова ракије	—	6	кр	(10 д)
Од акова вина	—	3	кр	(5 д)

Људи, без обзира како прелазе били су ослобођени плаћања таксе.[97]

Царица је ставила примедбу што је плаћању таксе подлегало и пиће, али Жупанија ју је уверавала да је и Комора узимала таксе на исти начин, а пошто је вуковарски мост велик (263 хвата дужине и 3,5 ширине) и тражи сталне трошкове власника, сматрала је да је оправдано да се дотадашње таксе и надаље задрже.[98]

Но, и поред свих тешкоћа број трговаца се повећавао напоредо са порастом производних снага на селу и граду, нарочито од 70-тих година XVIII столећа.

***

Поред обавеза према спахијама, које су биле регулисане урбарима, становништво Срема (као и свуда по Аустрији и Угарској) сносило је велике државне и жупанијске терете (»јавни терети« — onera publica). Међу њима је на првом месту била контрибуција коју је двор одмеравао, а Жупанија се мучила како да је разреже на нестално становништво, а да се оно под притиском многих обавеза не разбежи. Свака жупанија настојала је да олакша контрибуциони терет својих поданика на штету других жупанија. Приликом разрезивања контрибуције вршени су пописи који служе као важни извори за социјално-економску историју нашег сељаштва, а приликом одређивања жупанијског пореза вршени су пописи трговачко-занатлијског слоја. Становништво је настојало да избегне ношење терета дајући нетачне податке о својој имовини или је емигрирало у суседне области. Поред новчаних давања било је и низ натуралних и радних обавеза сељака према војсци (дрво за гарнизоне, работа, подвоз итд.), које је Жупанија настојала да претвори у новчане односно да се сељаци од њих откупе одсеком до чега је, углавном, и дошло године 1751/52.

Средином XVIII ст. цене пољопривредних производа биле су стабилне; известан пораст донео је седмогодишњи рат. Цене и наднице подлегале су жупанијској лимитацији. Лимитирање надница ишло је у корист богатијих слојева становништва које је користило туђу радну снагу. Ипак су, због оскудице радника, и лимитиране наднице биле знатно веће од урбаријалних.

Подаци о занатлијама у Срему за ово време врло су оскудни, али се ипак јасно види да је њихов број у сталном порасту, нарочито по градовима (тачније: трговиштима или »вашарским местима«). Слично је и са трговцима међу којима има доста »турских трговаца«-Цинцара. Трговина се морала борити са доста сметњи, нарочито до 1749, од којих су најтеже биле тридесетничке таксе и мостарина, које су је ометале, али је нису могле паралисати, па је са порастом производних снага расла и њена улога у феудалном друштву током његовог прерастања у капиталистичко.

Напомене

[1] Држ. архив у Загребу (Краће: ДАЗ), Commissionalia, 13/1745.
[2] Нетачно стоји код дра Рудолфа Хорвата у Popisu srijemske županije god. 1745. (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. Zemaljskog arkiva, XV, 69) да је Жупанија морала да плати 20.000 ф. контрибуције. Ову суму Жупанија је предложила, али није узета у обзир.
[3] На истом месту код Хорвата.
[4] ДАЗ, Commissionalia, 19/1746.
[5] Хорват, н. д. 69—70.
[6] ДАЗ, Commissionalia, 19/1746.
[7] Ibidem.
[8] Исто, Прилог бр. 5.
[9] Исто; такође: Сремска 57/1746.
[10] О Тренку види: F. Šišić, Franjo barun Trenk i njegovi panduri. (1900). Поближе податке за Срем и Славонију у вези са Тренковим насиљима Шишић не наводи у овом делу.
[11] ДАЗ, Сремска, 57/1746; 315/1748; ad 640/1751.
[12] Исто, ad 460/1751.
[13] Исто, 39/1746.
[14] Исто, 185, 186/1746.
[15] Исто, 238/1747.
[16] Исто, 238/1747. Прилог из маја 1747.
[17] Исто, 238/1747.
[18] Исто, 113/1746.
[19] Исто, 217/1746; Прот. 245/1747.
[20] Исто, 238/1747.
[21] Исто, 208/1747.
[22] Исто, 38/1746.
[23] Исто, 57/1746.
[24] Исто, Прот. 145/1747.
[25] Исто, 586/1750; 661, 664/1751.
[26] Исто, 195/1746.
[27] Исто, 206/1747.
[28] Исто, 140, 185, 186/1746.
[29] Исто, Прот. 783/1752.
[30] Исто, Прот. 1049/1756.
[31] Исто, 320/1748; 468/1749.
[32] Исто, 307/1748.
[33] Исто, 422/1748.
[34] Исто, 532/1749.
[35] Исто, 3/1745.
[36] Трошкови изградње касарне у Илоку и Иригу износили су 12.000 ф. Одескалки је добио дозволу од Жупаније да ову суму убере од сељака, годишње по 1.000 ф (*Исто, 604/1750*). Године 1754. на оправке касарни утрошено је 3.500 ф (*Исто, 845/1754*). Новац, работа и превоз материјала ишао је на терет сељака. (*Исто, 882/1754*).
[37] Исто, 602/1750.
[38] Исто, Прот. 1745—1764, с. 10, 18.
[39] Исто, 3/1745; 41, 179/1746.
[40] Исто, 163/1746.
[41] Исто, 311/1748.
[42] Исто, 108/1746.
[43] Исто, 542, 638/1749.
[44] Исто, 188/1746; ad 294/1747.
[45] Исто, ad 337/1748.
[46] Исто, 413/1748.
[47] Исто, ad 607/1750.
[48] Исто, 659/1751.
[49] Исто, ad 526/1749.
[50] Исти, Urb. et Conscript. Грашалковићева комисија 1749.
[51] Исти, Сремска, 647/1751.
[52] Исто, 675/1751.
[53] Исто, 692/1751.

[54] Исто, 720/1752.

[55] Издаци жупанијске благајне износили око 9.500 ф, и то: Плата 14 жупанијских чиновника — 3.550 ф (жупан — 1000, поджупан — 500, нотар — 400, благајник 400, два велика суца по 200, четири мала суца по 100, фишкал — 150, жупанијски намештеник — 150, инспектор касарни — 150); службеници изван Жупаније — 306 ф (агент, пров. комесар); 48 службеника, и то: 24 пандура, 21 војник, кастелан, џелат, ковач — 2260; дневнице — 800; трошкови канцеларије, затвора, благајне итд. — 500; евентуалије: поправке путева, мостова, чишћење канала, помоћ поплављенима итд. — 2.000. Пошто жупанија још увек није имала своју курију, касу, архив и погодне затворе, а за градњу сваке од ових зграда треба око 6.000 ф, потребно је било годишње разрезати још 2.000 ф на сељаке. Број жупанијских службеника у поређењу са другим жупанијама врло је мали, па им је служба напорна. Кад се деси да истовремено заседају жупанијска скупштина и суд, терен остаје без икога од њих, па се дешавају разни преступи. Жупанија је зато тражила да се поставе два комесара са 75 ф плате. Чувар затвора је добијао 75, а џелат 100 ф. (*Исто, ad 700/1752*).

Већина спахијских и жупанијских чиновника била је из редова армалиста који су сачињавали главни део племства сремске жупаније. Према попису из 1754, било је у овој жупанији племства: Донатарија — Марко Александар Пејачевић, барон; Јосип Шандор од Славнице, барон; Фрањо Берњаковић, барон. Армалисте: Стефан Јанчо; Јакоб Антун Пер од Розентала; Михајло Чех; Мартин Ебнер, Стефан Пелтеци; Антун Јанковић; Андрија Јовановић от Шакабент. Следећи чиновници су тврдили да имају племство, али због удаљених места рођења још нису били поднели документа о племству: Сигисмунд Заборски; Фердинанд Богдањи; Јован Изолд; Јован Франк; Емерик Вамоши, Јосип Белај; Емерик Козо; Стефан Хорват и Даниел Сеп. —

[56] Исто, 423/1748.

[57] Исто, 423/1748; 645/1751; 1084/1756; 2001/1763; 37/1765. По акту 706/1752. цене неких артикала биле су: Меров кукуруза — 56 д; аков црвеног вина 3 ф; ока кафе — 1 ф 16 кр; ока банана 18 кр; ока пиринча 12 кр; ока смокава 15 кр; лимун 7 кр; теле 3 ф; фунта брашна за жемље 3 ф; фунта белог брашна 4 д; фунта шунке 5 кр; фунта макарона 12 кр; фунта масти 12 кр.

[58] Исто, Прот. 793/1753.
[59] Исто, Прот. 1165/1757.
[60] Исто, Прот. 1136/1757.
[61] Исто, Прот. 1244/1758.
[62] Исто, 1367/1759.
[63] Исто, Прот. 1466/1759.
[64] Исто, Прот. 1479/1760.
[65] Исто, Прот. 1591/1761.
[66] Исто, 1929/1763.
[67] Исто, 2001/1763.
[68] Исто, ad 1277/1758.
[69] Исто, 423/1748; 645/1751.
[70] Исто, Прот. 144/1746.
[71] Исто, 645/1751.
[72] Исто, Прот. и акт 1592/1761.
[73] Исто, 519/1747; 574/1750.
[74] Исто, 783/1752.
[75] Васа Стајић, Грађанско друштво и сељаци, Војводина II, 263.
[76] ДАЗ, Сремска, 185, 186 ex 1746.
[77] Исто, ad 783/1752.
[78] Ibidem.
[79] На истом месту.
[80] Исто, ad 294/1747.
[81] Исто, ad 783/1752.
[82] Исто, Прот. 819/1753.
[83] Исто, ad 437/1748.
[84] Исто, ad 829/1753.
[84a] Милутин Јакшић, О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти, Карловци 1899, 110.
[85] Исто, Прот. 246/1747.
[86] Исто, 53/1746. Прот. 755/1752.

[87] Исто, ad 1166/1757; 1330/1774.
[87a] Исти, Хрват. краљ. вијеће, Фебруар 11/1770.
[88] Исти, Сремска, Прот. 868/1754.
[89] Исто, Прот. Сремска 867/1754.
[90] Исти, Urbarialia et Conscriptiones, Прот. број 1,
[91] Исти, Сремска, ad 869/1754.
[92] Исто, 48/1746.
[93] Исто, Прот. 119/1746.
[94] Исто, ad 283/1747.
[95] Исти, Urb. et Concript. Прот. број 1.
[96] Исти, Сремска, Прот. 866/1754.
[97] Исто, 877/1754.
[98] Исто, 905/1754.

Dr Slavko Gavrilović

ÖFFENTLICHE LASTEN UND SCHWERE MATERIELLE LAGE DER BEVÖLKERUNG VON SREM UM DIE MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Außer den urbarial regulierten Verpflichtungen zu den Feudalherren hatte die Bevölkerung von Srem (sowie überall in Österreich und Ungarn) große Staats = und Gespanschaftslasten (onera publica) zu tragen. An erster Stelle war die durch den Hof bestimmte Kontribution, die Gespanschaft aber gab sich die Mühe, diese Kontribution auf die unstete Bevölkerung so zu veranlagen, daß dieselbe unter der Last so vieller Verpflichtungen nicht auseinanderflieht. Jede Gespanschaft bemühte sich, die Kontributionslast ihrer Untertanen auf Kosten anderer Gespanschaften zu erleichtern. Bei Kontributionsveranlagungen zählte man Grundstücke, Vieh und Ware, und diese Verzeichnisse sind wichtige Quellen für die sozial-ökonomische Geschichte unseres Bauerntums und Bürgertums. Die Bevölkerung wollte die Lasten vermeiden und gab ungenaue Angaben über das Eigentum an, oder emigrierte in die Nachbargebiete Außer den Geldabgaben gabes noch eine Reihe von Natural = und Arbeitsverpflichtungen der Bauern zum Heer (Holz für Garnizonen, Robott, Fracht usw.): die Gespanschaft wollte dieselben zu Geldverpflichtungen machen, wozu es 1751/52 auch wirklich kam.

Um die Mitte des 18. Jahrhunderts waren die Preise der landwirtschaftlichen Erzeugnisse stabil; gewisse Preiserhöhung brachte der Siebenjährige Krieg mit sich. Preise und Arbeitslohn unterlagen der Gespanschaftslimitation. Die Arbeitslohnlimitation war vom Nutzen für reichere Bevölkerungsschichten, die sich der fremden Arbeitskraft bediente. Aus Mangel an Arbeitern aber waren auch die limitierten Arbeitslöhne viel höher als die urbarialen.

Die Angaben über die Handwerker aus dieser Zeit in Srem sind sehr mangelhaft, man sieht aber klar, daß ihre Zahl ständig größer wird, besonders in Städten (genauer: in Marktflecken). Ähnlich steht es mit Kaufleuten, unter denen es viele Zinzaren gibt. Der Handel hatte besonders bis 1749 viele Schwierigkeiten zu bewältigen, wovon die Dreißigstel—Taxen und das Brückengeld die schwersten waren, die ihn zwar störten, konnten ihn aber nicht paralysieren. Mit dem Aufstieg von Produktionskräften wurde auch die Rolle des Handels beim Übergang von der feudalen zur kapitalistischen Gesellschaft bedeutender.

Трива Крстоношић

ДОПРИНОС ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ЗАДРУГА БОРБИ ЗА ОПСТАНАК СРПСКОГ НАРОДА У УГАРСКОЈ ДО 1918. ГОДИНЕ

1

ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ У ОКВИРУ ПРИВРЕДНОГ ПОКРЕТА СРБА У ВОЈВОДИНИ И УГАРСКОЈ

До половине 90-их година прошлог века када ће се у Загребу јавити српски привредни покрет са Српском банком као његовим ослонцем и, затим, при крају деценија, када ће почети у оквиру тога покрета систематски да се ради на организовању српских земљорадничких задруга, српски народ у Војводини и у тадашњој Угарској уопште у материјалном погледу у толикој мери је пропадао да се већ почела јављати брига и за наш национални опстанак у овим крајевима. То материјално опадање српског народа у овим крајевима провлачи се, мање-више, кроз целу другу половину XIX века. Оно је још 60-их година задавало бриге Матици српској када је ставила на дневни ред питање »зашто наш народ у Аустрији пропада?« и др Ђорђу Натошевићу када је под истим насловом дао одговор на постављено питање, објављен у *Српском летопису* 1865. године.[1] То и слична питања постављана су и касније. Још и 90-их година повлачење Срба у привредној утакмици испред других етничких група у Угарској било је општа појава. Угледни мађарски публициста Густав Бекшић написао је у Pester Journalu о Србима у Угарској: »Као што ишчезава Индијанац, када зајекне секира досељеника у прашуми, тако нестаје и Срба, кад дођу у додир са Мађарима и Немцима.«[2] На нашу несрећу нисмо узмицали само пред њима него и испред других. Овим питањем ми смо се бавили у једном другом раду и овом приликом задржаћемо се само на неким констатацијама.[3]

Већ из револулије (»Буне«) 1848/49 Срби су изишли не само бројно умањени него још више материјално упропашћени. Манифест цара Фрање Јосифа 1849. године којим се укида феудални систем у Аустрији обухватио је и Војводину, али је српски сељак у њој у још мањој мери

могао да ужива своје економско ослобођење него што је то био случај код земљорадника других етничких група. Они су били не само неприправљени за нове услове које је појава капитализма собом донела, него су ушли у нови историјски период већ ослабљени. Треба додати и све друге тешкоће и неприлике, заједничке свима земљорадницима, које су је пратиле на прелазу из једног у други привредни систем, из натуралне у новчано-тржишну производњу. У другом делу покрајине, у Војној граници, сељаци су живели под дисциплином и туторством војних власти и ма колико да су се ове власти старале и за унапређење пољопривреде на својој територији, у неком погледу и више него што је то било у делу који је био под цивилном управом, укидање Границе 1872. године затекло их је још мање спремне за прелаз на нов начин производње у условима капиталистичке привреде. Уз војну организацију њих је у Граници штитила кућна задруга, која је овде не само облик економске и социјалне заједнице него, може се рећи, и основна војна јединица. Овде су се оне нагло распадале после укидања Границе, чему је много допринела и сама држава својим законима који су ишли за тим да разруше ову економску базу српског народа у дотадашњој Граници.[4] У новим економско-социјалним условима, насталим са појавом капитализма, кућне задруге се не би могле одржати али би нестале постепено, са поступним улажењем земљорадника у нове економске односе и прилагођавањем овим односима, према томе и са мање жртава. Угарски закони пресекли су установу задруге у корену, а тиме су уништили и могућност постепеног прилагођавања тамошњег становништва новим условима и прелазу у нове економске односе. За прилагођавање новим економским условима и новчано-тржишној производњи било је потребно улагати у пољопривреду, што је изазвало потребу у кредиту. Ова потреба код нашег националног елемента у овим крајевима била је још тежа него ли код других, јер им је још више него ли овима недостајао погодан кредит и организација за овакав кредит. Било је и субјективних разлога који су доводили наш сељачки елеменат у овим крајевима у све теже стање и доприносили његовом пропадању: немарност у раду, расипност, раскош и друге рђаве навике и обичаји, као и друго.[5] Јаша Томић и Радослав Марковић, први као идеолог и пропагатор а други као практични реализатор земљорадничких задруга, не одбијајући и ове разлоге, тежиште бацају на оне прве, објективне разлоге и више на економски него на политички моменат у тражењу пута и начина за обустављање економског пропадања села и за његово оздрављење. Последњи указује на то да је привредном назадовању Срба у Војводини био основни разлог одсуство повољног кредита за земљораднике.[6] Ово је посредно признато и од иницијатора и вођа самог привредног покрета у Загребу када су, бирајући земљорадничке задруге као пут и начин против даљег назадовања и пропадања а за оздрављење нашег села, изабрали кредитне задруге, и то баш оне Рајфајзенова типа које су тада за наше прилике и одговарале. Пошло се, према томе, од организације погодног кредита за потребе нашег села и земљорадника. Ове ће бринути и бригу око снабдевања потребном земљом земљорадника без земље и са мало земље помоћу заједничке аренде, и под повољнијим условима. Водиће бригу и о другим материјалним

потребама земљорадника. Но поред ове, оне ће већ од почетка посвећивати знатну бригу и њиховом подизању у моралном и културном погледу, па ће и у тој области вршити знатан утицај на своје чланство, а преко њих и даље и на наше село у Војводини и у нашим крајевима уопште.

Још од раније, од оснивања Шајкашке земљоделске задруге у Тителу са делатношћу на целој територији Шајкашког батаљона, 1868. године, прилазило се удруживању као путу за привредно одржање и подизање земљорадника. Но и она, као и поједине задружне организације после ње, међу њима и Орачка задруга у Руми, као прва наша земљорадничка задруга за заједничко арендирање и заједничко обрађивање земље, представљају тек усамљене случајеве са ужим, ограниченим утицајем на најближу околину. Тек од 1897. године, од оснивања наведених српских земљорадничких задруга, почиње да се ствара систематска организација, јавља се покрет.[7] Овај покрет за заснивање земљорадничких задруга је једна од манифестација свести да одржање српског народа у Војводини и уопште у оквирима тадашње туђе државе зависи од подизања материјалног стања и привредног напретка народа. То је као начело прихватио привредни покрет Срба у Угарској настао у 1894. и 1895. години, концентрисан око Загреба. Српска банка као финансијски центар Срба у Угарској, прва од организација у оквиру српског привредног покрета, имала је затим утицаја на оснивање даљих организација: земљорадничких задруга и њихових централа — Савеза српских земљорадничких задруга и Централне касе српских привредних задруга, обе у Загребу — као и Српског привредног друштва »Привредник« у Загребу са задатком да подиже српски трговачки и занатлијски подмладак, као и штедиона и других новчаних завода у местима у којима су Срби живели. Српске земљорадничке задруге, према томе, биле су једна од компонената овог покрета.

Основна карактеристика српског привредног покрета био је принцип самопомоћи, одбијање туђе помоћи и утицаја. Овај принцип изражен је у основном ставу покрета који је постао гесло српског народа у овим крајевима па и земљорадничког задругарства.

Ми знамо да се прилике српског народа могу поправити само непрекидним и истрајним радом. За то се и не уздамо ни у кога, него смо готови и одлучни да свршавамо све своје послове сами.[8]

Овај став био је и став српских земљорадничких задруга и Савеза већ од самог њиховог оснивања и они су се тога свог става држали за све време до 1918. године. Цео рад Савеза српских земљорадничких задруга и самих задруга у Војводини и Хрватској заснивао се у толикој мери на самопомоћи да је Савез, за владе бана Куен-Хедерварија, одбио чак и понуђену помоћ Земаљске владе у износу од 12.000 круна,[9] иако би му та помоћ тада била добро дошла, само да не би ма и у најмањој мери дошао у зависан положај према тадашњој туђој, ненародној влади.

Ми смо себи поставили задатак да одредимо место које су српске земљорадничке задруге и уопште наша земљорадничка задружна организација имале у животу нашег народа и који је њихов допринос ње-

говој борби за самоодржање у бившој Угарској до првог светског рата. Да бисмо свом задатку удовољили и на постављено питање могли дати одговор, ми ћемо се, у даљем, подробније упознати са привредном делатности и утицајем који су вршиле земљорадничке задруге и њихов савез, њиховим радом на културно-просветном и моралном подизању својих чланова и уопште њиховим местом и улогом у нашем националном животу и тежњама на овој територији.

2

УТИЦАЈ ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ЗАДРУГА НА МОРАЛНО ПОДИЗАЊЕ И СТРУЧНО И ОПШТЕ ОБРАЗОВАЊЕ ЗАДРУГАРА

Српска земљорадничка задруга, према одредбама својих правила, има овај задатак: »да на темељу узајамности унапређује кредит, привреду и газдинство својих задругара и тиме да негује међу њима све врлине поштена и разумна привредника«. То је врло штура формулација њених задатака која скоро дословно одговара дефиницији задруге коју даје угарски трговачки закон из 1875, који у недостатку посебног задружног закона какав су имале Немачка, Аустрија и поједине друге земље, међу њима већ од 1875. и Србија, садржи и одредбе за задруге у Угарској, Хрватској и Славонији. Тек нешто више нам казује о задацима задруге њен делокруг, како га дају правила задруге. Тај задатак би био: а) набављати и давати задругарима јевтина зајма за привредне циљи; б) примати улоге на штедњу и тиме ширити међу задругарима свест за штедњу; в) тражити од задругара уредан, вредан и паметан живот; г) помагати стварање разних других привредних удружења у своме подручју и д) суделовати у оснивању савеза српских земљорадничких задруга основаних на истој подлози и приступити таквом савезу као члан.[10] Тачка под д) налазила се само код првих задруга, оних које су основане пре оснивања Савеза; после његовог оснивања код каснијих задруга она је измењена. И задатак овакав какав излази из одредбе правила о делокругу задруге још увек не даје потпуну слику о раду и утицају ових задруга на село и ми ћемо је, ради тога, моћи добити тек из њихове стварне организације и рада.

Већ сам избор кредитне задруге Рајфајзенова типа као средства за привредно јачање нашег народа у овим крајевима, доказ је колико су смишљено поступали иницијатори ових организација код нас. Принципи ових задруга, наиме: мала област задруге, бесплатна служба чланова управног одбора, мали износ удела, неограничено јемство чланова (»сви за једног, један за све«), једнака права чланова, недељивост резервног фонда, издавање зајмова само у привредне сврхе, кредитирање на подлози обвезница а не меница, као и други, имају реалну основу. Приликом њиховог усвајања водило се рачуна о могућностима земљорадника, о њиховим потребама, њиховом што бољем обезбеђењу код задужења, као и о културном степену на ком се налазе. Принцип мале области која се ограничава на једну општину или једну парохију омогућава међусобно познавање чланова, а оно је потребно да би се могло

водити рачуна о сваком члану, његовим потребама, његовом стању, његовим економским могућностима и моралним квалитетима. Код нас се у том погледу ишло тако далеко да је у већим местима (у Новом Саду, Кикинди, Вршцу, Великом Бечкереку — данашњем Зрењанину, а и у неким другим) оснивано и по више задруга, обично према градским четвртима, односно деловима места. Ова раздробљеност нема на око свога економског оправдања, али је омогућавала строгу селекцију чланства и међусобни утицај задругара, што је у духу Рајфајзенове организације и његових принципа. У крајњој линији, ова селекција и међусобна контрола задругара имале су и економског утицаја. То је оно што је Јаша Томић, пропагирајући ове задруге код Срба у Војводини, назвао »паметним назаренством«. Мали удео омогућава сваком, ко иначе располаже квалитетима које организација прописује својим правилима, да буде њен члан, док би ради великог удела многи земљорадници, ако не могу да га уплате, морали да остану изван чланства задруге и користи које она пружа својим члановима. Одсуство пак већих удела као финансијске базе задруге условљавало је као замену неограничено јемство чланова, јер је оно омогућавало задрузи да на другој страни, на подлози овог јемства, дође до потребних средстава за извршавање својих задатака. Неограничено јемство условљавало је, даље, да се задругари међусобно толико познају да смеју да приме овакву међусобну одговорност, што опет тражи једну ограничену малу област задруге у којој се сви познају. Да би задруга пружањем зајма пружила праву помоћ задругарима, морала је водити рачуна не само о томе коме га даје и у коју сврху, него је употребу зајма морала и контролисати. Сврха зајма, у духу одредаба правила, може бити таква да повећава производњу, унапређује газдинство члана. Да би зајам задругару заиста био од користи, он мора да буде повољан по својој цени (камати), по покрићу које се тражи и по роковима отплате. Зато, по правилу, управа није плаћена и управни трошкови се своде на минимум; зато је искључена меница као подлога зајму, зато се не дели добит него се у облику резервног фонда стварају јака сопствена средства помоћу којих се кредит појевтињује. Уз једнаке обавезе задругара везана су и једнака права и тако је осигурана демократичност управљања.[11]

Савез српских земљорадничких задруга био је по својим правилима ревизијска и пословна централна организација земљорадничких задруга. Правила овако формулишу његов задатак:

> ... да оснива земљорадничке задруге по систему Рајфајзена, да их упућује у правилном књиговодству на рационалан рад, да врши надзор над њиховим радом, да посредује у набавци повољна кредита за своје чланове, да у свему заступа њихове интересе и да их обавештава и поучава у свему што би ишло у корист њихову и њихових чланова, да посредује у заједничкој набавци привредних справа, алата, семена и осталог што је потребно за домазлук, а тако исто у заједничкој продаји земаљских производа, тражећи за све ово што повољније услове и изворе.[12]

У пракси, Савез је вршио само оне задатке који нису носили карактер привредних послова. Он се ограничио на оснивање задруга, њихово упућивање и надзор у раду. Чисто привредне послове обављала је Централна каса. Тек од 1908. године, пошто је рад Касе као самосталне организације ликвидиран услед проширивања послова самог Савеза, њене задатке, као и нове, Савез преузима непосредно на себе.

Стварна делатност задруга управљала се у првом реду на извршавање њиховог основног задатка: организовање кредита за село и пружање повољног зајма. Нема потребе да у овом раду пратимо делатност задруга и Савеза кроз податке за све године за период који обрађујемо, нити је то потребно за пружање одговора на питање које смо себи поставили. Довољно је да се изнесу неки подаци и констатују неке чињенице.

Зајмови које су задруге пружале својим задругарима повећавали су се из године у годину, напоредо са повећањем броја задруга и њихових задругара. У 1912. години издато је у свима задругама на територији коју је обухватао Савез, тј. не само у Војводини него и у осталим деловима тадашње Угарске и у Хрватској и Славонији, у укупном износу од 3,900.000 круна.[13] Права оцена привредног значаја ових зајмова добија се тек онда када се узме у обзир да је овај износ претворен у справе и алате, прежну и приплодну стоку, у нове површине земље за обрађивање, добивене арендом или куповином, у плави камен, вештачко ђубре и друга средства која служе повећању или побољшању производње, да су задруге изузетно помагале задругаре и у случају болести неког члана породице, омогућавале да се не спроводи продаја на лицитацији за заостали порез ако га задругар из оправданих разлога није могао да плати и слично. Дугачак је списак свих тих намена које су имали зајмови у српским земљорадничким задругама и према којима су они подељени у групе. У 1912. години зајмови су према својој намени били подељени на 15 група.

У Војводини — у коју убрајамо некадашње жупаније сремску, бачко-бодрошку, торонталску и тамишку које, бар делом, улазе у данашњу покрајину — имамо за ту годину податке за 118 од 197 задруга, колико их је било у тој години. Према тим подацима код њих су зајмови износили 1,937.000 круна.[14] Ако узмемо да се подаци односе само на приближно 60% задруга у Војводини и да за остатак од 40% не располажемо подацима, а да су и оне постојале и радиле, излази да је већи део укупних зајмова у свима задругама у чланству Савеза отпадао на задруге у Војводини. Према намени коју су имали зајмови у задругама у Војводини, највећи број и износ зајмова отпада на аренду земље, око 38% броја и преко 45% износа свих зајмова, а затим на остале. У жупанијама Хрватске и Славоније, без Срема, основну намену зајмова чинила је набавка приплодне и спрежне стоке.

Нема ништа изузетно и чудно у чињеници да је највећи број и износ зајмова у српским земљорадничким задругама био намењен аренди земље када се зна да је пољопривреда Војводине и после укидања феудалног система, све до првог светског рата, па у знатној мери и касније, имала крупносопственички карактер, а да су Срби пре тога изгубили велике површине земље које су прешле у друге руке, да је те године код задруга у Војводини, по структури поседа, близу 23% отпадало на беземљаше, док су ови са даље три категорије до 10 јутара (до 1,1—5 и 5—10) чинили преко 78% свих чланова у задругама.[15]

Колико је велик значај имала аренда земље код нас уопште и посебно у нашим задругама, види се по томе што оне нису само пружале члановима кредит за аренду земље, него су организовале заједничко

арендирање већих парцела преко кога су задругари долазили до закупа у већим површинама и уз повољније услове до којих појединачно не би могли доћи. Ова делатност наших задруга односила се искључиво на задруге у Војводини. У заједничко закупљивање земље задруге су улазиле већ од самог оснивања покрета крајем 90-их година. То је био случај у Итебеју (1898), Инђији (1899), а затим и у другим задругама. Према подацима за 1910. годину, у њој су се заједничким арендирањем земље бавиле 140 од 189 задруга у Војводини или преко 79%. У тим задругама 5604 задругара, од којих је 4880 земљорадника и међу њима 83 надничара, имали су 43.542 јутра властите земље а заједнички су арендирали 33.436 јутара или нешто више од ¾ површине сопственог поседа.[16]

Делатност задруга у области снабдевања задругара земљом помоћу заједничког арендирања допуњавана је закупима великих поседа које је вршио Савез. У ове закупе Савез је улазио поступно, а уговарао их је на дуже време. Сви су се они налазили у Војводини и помоћу њих је Савез искључио дотадашње велике закупце било да су они закупљену земљу обрађивали у властитој режији или су је даље издавали у закуп земљорадницима у ситним парцелама и на овом посредништву зарађивали, наплаћујући од земљорадника већу закупнину. У тренутку свога уједињења са Савезом у Београду, по завршетку првог светског рата, загребачки савез држао је у закупу ове поседе: »Сириг« — 4.600 јутара, од чије земље је на површини од 600 јутара образовао своју угледну економију а остало уступио околним задругама; »Ковиљски рит« са 2.156 јутара које су обрађивале околне задруге; »Живу« са 2.000 јутара, од чега је 666 јутара обрађивао у сопственој режији као угледну економију, а остало уступао околним задругама; земљу манастира Гргетега са 1.385 јутара, од које је на 800 јутара водио своју угледну економију а остало уступао околним задругама и земљу манастира Крушедола са 2.018 јутара коју су обрађивале такође околне задруге.[17] Од ових поседа три су у Бачкој а остали у Срему.

У арендирање земље по правилу улазе они земљорадници који немају довољно властите земље на којој би нашли рада за себе и своју породицу и на којој би се исплатила уложена средства за инвентар. То значи, они из ниже социјалне категорије. Према извештајима Савеза, задружна аренда земље била је најуспелији и по наш народ најкориснији посао у који је Савез са својим задругама улазио.

Арендирану земљу обрађивали су задругари индивидуално или заједнички у посебним »подзадругама за заједничко закупљивање и заједничко обрађивање земље«. У 1906. години било је у задругама 128 подзадруга и оне су колективно обрађивале 6.444 јутра од 13.418 јутара колико су све задруге држале у закупу.[18] То значи скоро половину закупљене земље у тој години. Пошто су у заједничком раду искрсавала разна питања, ова питања као и питања индивидуалнога или колективног обрађивања заједнички закупљене земље уопште, била су предмет посебног предавања и дискусије на десетом конгресу у Земуну 1906. године. Реферат је поднео Радослав Марковић из Инђије, за чије је име везана и сама појава наших земљорадничких задруга. Конгрес је оставио задругама да према својим приликама саме одлучују да ли ће

заједнички закупљену земљу заједнички и обрађивати, или ће је уступити задругарима на индивидуално обрађивање.[19] И у даљим годинама, све до првог светског рата, заступљена су оба начина обрађивања закупљене земље, па је тако продужено и са заједничким обрађивањем, иако се оно задржало код мањег броја задруга и на смањеним површинама.

Поред организовања штедње и кредита као основне делатности српских земљорадничких задруга и заједничке аренде земље, која је у неким задругама чак и премашала њихову кредитну делатност, ове задруге бавиле су се и другим пословима у корист својих задругара. Од ових на прво место долази заједничко снабдевање пољопривредним справама и алатима, плавим каменом, бољим семеном, вештачким ђубривом и другим пољопривредним средствима. Ово снабдевање вршено је повремено, по потреби и већином по претходној поруџбини чланова, а односило се углавном на потребе сезонског карактера. Заједничко снабдевање овим потребама користило је члановима јер су долазили до робе гарантованог квалитета и — пошто се радило о већим количинама — до повољнијих цена.

Набавка пољопривредних справа вршена је у многим задругама заједнички, не само за рачун појединих задругара него и за рачун задруге или појединих група задругара за заједничку њихову употребу — подзадруга. Мало која задруга је била у којој није постојала по која машина или нека справа за заједничко коришћење. На овај начин уношене су и оне нове машине и справе које се на појединим малим газдинствима не би исплатиле: сејачице, косачице и сл.

Било је и других послова, али спорадично, према месним приликама и потребама, као нпр. заједничко куповање и парцелисање земље међу задругаре, заједничко закупљивање и сеча шуме ради обезбеђења зараде задругарима у зимским месецима и ради огрева, као и неких других.

Савез српских земљорадничких задруга поред активности у области кредита, најпре преко Централне касе а касније непосредно, као и поред активности у области закупљивања земље и угледних економија, допуњавао је рад задруга тиме што је за рачун њихов и њихових задругара организовао набавку пољопривредних машина и алата, вештачких ђубрива и других важнијих пољопривредних средстава. Као даљу његову привредну делатност наводимо унапређење свиларства, које је у Хрватској и Славонији Земаљска влада била пренела посебним уговором на Хрватску пољоделску банку као средишњицу хрватских сељачких задруга и на овај Савез као представника српских земљорадничких задруга.[20]

Поред значајног утицаја на привредно подизање својих чланова српске земљорадничке задруге, у периоду до првог светског рата, имале су јаког утицаја на подизање својих чланова и у моралном и културно-просветном погледу.

Већ из првих докумената о овим задругама који су нам сачувани видимо да су Рајфајзенове задруге код Срба у бившој Угарској и у Хрватској и Славонији доследно сачувале принципе Рајфајзена и њихов дух. Оне су задржале и онај велики морално-етички значај који је Рај-

фајзен придавао својим задругама у Немачкој. Довољно је указати само на неколико одредаба из правила српских земљорадничких задруга из овог периода да се види тај велики морално-етички значај и утицај задруга. Из задатка задруге види се да се он састоји, поред економског подизања чланова, и у томе »да негује међу њима све врлине поштена и разумна привредника« (§ 2), а из делокруга — да од задругара тражи »уредан, вредан и паметан живот« (§ 3). Ако се задругар и после опомене од стране управног одбора задруге упушта »у лакомислено и убитачно задуживање«, затим »ако се ода пићу, разврату, картању, једном речју непаметном и неваљалом животу«, и »ако ради против интереса задруге, а нарочито ако сплеткари и завађа чланове« — задругар мора бити искључен из задруге (§ 10). »Примирителjни суд« који је расправљао спорове између чланова у односу према задрузи (§ 92), но који је у пракси често прелазио оквир предвиђен правилима и расправљао неспоразум међу њима, уопште је доприносио много сузбијању склоности наших људи за парничење, склоности која је била, па је и данас, болест нашег народа и кочница његовог напретка.[21] Треба томе додати обавезну недељну штедњу задругара, обавезне недељне састанке задругара и на тај начин њихово одвлачење недељом од крчми и бескорисног трошења времена. У другим данима земљорадник је заузет послом. Кад знамо да су наше задруге вршиле строгу селекцију већ код примања задругара и кад узмемо у обзир све ове одредбе правила и сва друга средства којима је задруга вршила свој утицај, онда не треба и посебно доказивати да је задруга заиста и вршила овај велики утицај на живот задругара. Ако све то узмемо у обзир, није чудо што су у почетку покрета задругу у селима често сматрали »новом вером« и ругали се задругарима, јер се код нас изврга ва ругли уопште све и сви они који се одвајају од оног што је већ устаљено.

Стручно уздизање чланства вршено је у задругама разним начинима и разним путевима. Већ својом редовном привредном делатношћу о којој је било речи у претходном излагању, Савез српских земљорадничких задруга и његове задруге учинили су у томе погледу много. Уношењем напреднијих производних средстава у газдинства својих чланова већ су доприносили унапређењу пољопривредне технике и стручном уздизању својих чланова. Оне су их училе вредности правовременог и дубоког орања, сејању на редове, одабирању семена, култури детелине и других легуминозних пољопривредних усева који земљу обогаћују азотом, значају вештачких ђубрива итд. Оне су често вршиле улогу пионира напредније пољопривреде. Као пример на који начин су земљорадничке задруге вршиле ову пионирску улогу, изнећемо пар најекла-тантнијих примера.

Српска земљорадничка задруга у Мирковцима у Срему, данас на територији НР Хрватске, основана је 1908. године. Савез српских земљорадничких задруга пропагирао је и набављао у то време за задругаре својих задруга нове гвоздене плугове и пропагирао дубље орање. На препоруку Савеза јавила су се у овој задрузи и поручила нови плуг свега два члана, јер је тешко било сломити конзервативност и неповерење наших људи. Да би уверила задругаре у вредност нових плугова и у њихов добар рад, задруга је, чим су два поручена плуга стигла, ор-

ганизовала на једној њиви иза села пробно орање новим плуговима. Овој демонстрацији присуствовали су како задругари тако и незадругари. Сада су се задругари уверили да се новим плугом боље и лакше оре и убрзо је дошло до потпуног напуштања старог плуга.[22] За горње крајеве, Лику и Банију, Савез је израђивао нови плуг обртач »Задругар« који је највише одговарао њиховом земљишту и њиме је снабдевао задругаре тих крајева,[23] а његов службеник, радећи са задругарима на њиви, учио их је руковању и раду овим плугом. Ревизор Јоца Поповић заслужио је овим својим пионирским радом да га земљорадници села у Банији никад не забораве. Пробно орање разним плуговима организовано је и приликом једног задружног конгреса.

Слично је било и са увођењем вештачких ђубрива у села у Војводини, а да о другима и не говоримо. Сима Гајин, делегат Српске земљорадничке задруге из Старих Шова, изјавио је у дискусији на конгресу српских земљорадничких задруга у Новој Градишци 1912 године да до оснивања земљорадничке задруге у његовом селу нису ни знали за вештачко ђубре.[24] На унапређењу пољопривредне производње Савез је вршио најјачи утицај у оним задругама које је он снабдевао земљом на поседима које је држао у закупу, а на којима је део земље обрађивао у властитој режији као угледну економију. Овим економијама којих је било три, две у Бачкој и једна у Срему, руководили су пољопривредни стручњаци. За задругаре тих задруга, који су држали земљу у закупу, Савез је израдио посебан правилник и водио о њима сталну евиденцију. Од седам чланова овог правилника нас у овај мах интересују они чланови који се непосредно односе на унапређење пољопривреде, па ћемо се на њима и задржати:

3. Код обрађивања земље мора се закупник држати ових главних правила:

а) Закупник је земљу дужан обрађивати тако, да она с временом узмогне доносити све боље и сигурније жетве. Нарочито је дужан пазити, да све радње свршава у право време, да сеје само добро, здраво и чисто семе, да чисти усеве од корова и да вољно прима упуте и савете Савезовог особља.

б) Од арендиране земље мора се једна шестина оставити као црна угар. Ко ту шестину земље или ма колико од ње нађубри сточним ђубретом, или посије по јутру 2 метричке центе суперфосфата, може толико земље место угари засејати јесењом или пролетњом грахорицом, грашком, бобом или детелином, којима не сме бити примешано више од 20 постотака зоби, ражи или јечма. Најкасније до 30. јуна морају ови усеви бити са поља скинути, а најкасније до 31. јула мора та шестина земље бити узорана.

4. Сваки задругар добива књижицу (арендашицу), у коју ће му се бележити све, што се на обрађивање земље односи (на пример, када је и колико је извукао сточног ђубрета, колико је изнео вештачког ђубрета, како земљу обрађује итд.). Ту је књижицу дужан задругар увек уза се носити и дати је на увид свакоме од Савезовог особља, који ту књижицу заиште.[25]

Са вештачким ђубривом као новином није ишло лако. Из изјаве већ поменутог задругара Гајина; члана Српске земљорадничке задруге из Ст. Шова, која је такође обрађивала земљу на »Сиригу« коју је Савез држао у закуп, дате приликом конгреса у Новој Градишки 1912. године, видимо да су задругари узимали од Савеза обавезне количине вештачког ђубрива, сразмерно површини арендиране земље, јер им иначе Савез не би дао земљу.[26] Но они су у почетку купљено ђубре крадом бацали и затрпавали у јарке и по путевима а не на њиву. Но било их је који су бацили ђубре и на њиву, као и Савез на својој економији, и

тек када се показала разлика између земље ђубрене овим ђубретом и ненађубрене њиве, почела је општа примена овог ђубрива. То је случај и са другим задругама које су држале у закупу земљу на »Сиригу«.[27] О томе нам сведочи и извештај Управног одбора Савеза о Сиригу и угледној економији Савезовој на Сиригу, поднесен XIII годишњој скупштини Савеза, одржаној 22. фебруара 1911. године. Према том извештају вештачко ђубре се одомаћило у доњој Бачкој преко Срба задругара.[27]

После наредбе владе бана Томашића о устрајању тзв. узорних господарства, Савез је организовао три таква узорна сељачка господарства у Банији, у Двору, Глини и Топуском, и она су дала неочекиване резултате, док је наредба иначе остала на папиру и од стране владе и од осталих пољопривредних организација.[28]

На конгресима српских земљорадничких задруга, а они су се одржавали сваке године у другом крају, држана су уз остали рад и предавања и реферати о појединим чисто стручним пољопривредним питањима, водиле се дискусије и доносиле резолуције. На конгресима до првог светског рата држана су предавања о обрађивању земље, сточарству, виноградарству, воћарству, пчеларству, о комасацији пољопривредних имања, о млекарским и виноградарским задругама. Два предавања из области пчеларства држао је чувени пчелар и писац, професор Јован Живановић из Сремских Карловаца. Нека од конгресних предавања, осим у свом органу *Привредник,* Савез је штампао и посебно. Поред тога, проблеми пољопривреде су на конгресима и у оквиру других, општијих тема.

Што је врло важно, Савез је организујући конгресе ступао у везу са пољопривредним установама и организацијама у месту у ком се конгрес држи, па је у вези са конгресом организована посета неком угледном имању, изложби пољопривредних справа или пољопривредних производа, неком предузећу итд.

Шири културно-просветни утицај на задругаре а преко њих и на село уопште вршиле су српске задружне организације на више начина: недељним састанцима задругара у задругама, преко листа *Привредник,* предавањима на конгресима земљорадничких задруга, препоручивањем и растурањем књига и листова свога и других издања, нарочито књига за народ Матице српске.

Недељни задругарски састанци о којима смо већ говорили вршили су вишеструки утицај. Они су, негде више негде мање, коришћени и на шире, културно просветно подизање својих чланова. Ево како упутство шаље Савез задругарима редовно преко свога листа *Привредник:* »Читајте на недељним састанцима *Привредник, Здравље* и друге поучне српке листове и књиге; расправљајте увек заједнички о свему ономе, што на тим састанцима прочитате; обавешћујте, упућујте једни друге, јер је то од неизмерне користи.«

Овако се, обично, на овим састанцима и радило. Наводимо о томе пар примера. У једном извештају о раду Српске земљорадничке задруге у Ашањи из 1907. године наводи се да се сваке недеље у задрузи заједно читају поучне ствари и о њима се онда воде разговори и расправе, а читањем у задрузи подстрекавају се задругари да вредно читају и код својих кућа. Код оснивања задруге 1900. године нико од ратара није у-

опште држао новине, док се тада, 1907. године, чита у селу: 20 примерака *Привредника,* 8 *Српског кола,* 4 *Заставе,* 3 *Њиве,* 2 *Народна гласника,* 2 *Врача погађача,* 1 *Нови Србобран* и 1 *Српски пчелар.* Радослав Марковић, свештеник у Инђији, у дискусији приликом конгреса одржаног у Новој Градишки 1912. године, износи како се ради у Голубинцима: »Најпре се ради са новцем. Када се то сврши, чита се на глас: и писма од Савеза, и *Здравље* и *Привредник,* а што је најглавније, чита се све то и друге недеље и понавља, да се боље упамти.«[29] Но и тамо где није било заједничког читања *Привредника* и где су људи провели време у паметном разговору, мењали мисли и расправљали о задружним и пољопривредним пословима, већ и то је било значајно средство за културно подизање чланова. У неким задругама задругари нису били појединачно претплаћени на лист нити је он заједнички читан у задрузи. Задруга је претплаћивала *Привредник* и задругари су га наизменце узимали и носили кући на читање. Лист *Привредник* заузима посебно место у раду Савеза и задруга на културно-просветном подизању задругара. Кроз своје рубрике »Чланци«, »Пољопривреда«, »Здравље«, »Трговина«, »Наука и живот«, »Срби у Америци«, »Одговори«, »Зрнца од знања«, »Подлистак«, »Забава«, »Разно«, »Белешке«, »Умрли«, »Шта се догодило у свету«, »Нове књиге и листови«, »Недељни извештаји« (о ценама), »Недељни вашарски извештаји« и др.[30] кроз дуги низ година од 1898. када је почео излазити до 1914. када је почетком рата против Србије даље штампање и растурање било забрањено, дао је безброј поука и обавештења нашем народу из свих области нашег народног живота и рада. Колико је овај наш лист био популаран, може се видети из броја претплатника који се од 300 у почетку попео на 12.000 у 1912. години.[31] За оно време то је импозантан број. Тада је то био најчитанији српски лист у тадашњој Аустро-Угарској, што је уједно и доказ његовог утицаја на наш народ у овим крајевима.

Поред утицаја у области стручног уздизања чланова и ширег културно-просветног утицаја *Привредника,* које смо поменули, нарочити утицај имао је на подизање националне свести код нашег народа, на ширење идеје јединства свих делова народа без обзира на његову припадност разним државама и областима и наглашавање повезаности интереса свих делова нашег народа. Гесло »свој своме«, пропагирано и код других етничких група у Аустро-Угарској, *Привредник* је међу Србима највише пропагирао, иако углавном као одговор на примену овога гесла код других националних група, нарочито Немаца. У томе је *Привредник* био толико горљив да се то, гледано данашњим нашим очима, граничи са шовинизмом и антисемитизмом. На другој пак страни *Привредник* региструје сваки напредак, сваки нов успех код других народних група и резултате њихових напора и истрајног рада хвали и ставља Србима за пример.

Скупштине Савеза и конгреси српских земљорадничких задруга имали су у овом утицају задружних организација на живот и напредак нашег народа веома значајно место. На њима су се стицали представници српских земљорадничких задруга из свих крајева бивше Угарске и из Хрватске и Славоније, скупштине и конгреси трајали су по неколико дана и били једна врста наше народне школе. Уобичајене су биле

претходне конференције делегата, пре скупштине и конгреса, које су претресале не само непосредна питања из рада Савеза и задруга него и питања која су била од интереса за све земљораднике, па и по наш народ уопште. Дан пре почетка рада на скупштинским и конгресним састанцима, задругари су пристизали, смештали се по кућама грађана, обилазили место и упознавали се са животом и знаменитостима града и околине. Скупштина Савеза, после одржане конференције делегата, била је у ствари задружна манифестација онога што се претресло и закључило на конференцији. Сам конгрес, као продужење савезове скупштине, обухватао је реферате и предавања, водио о њима дискусије и доносио резолуције. Поред предавања из области пољопривреде, која смо већ поменули, одржавана су предавања о разним питањима задружне праксе, народног просвећивања, здравља, привреде уопште и о задацима друштва »Привредник«.[32]

Неки од конгреса били су посвећени крупним општенародним проблемима о којима су доношене резолуције које су имале утицаја на цео народ. То је случај са конгресом у Топуском 1904, у Дарувару 1905. и Новој Градишки 1912. године.

Конгрес у Топуском, под притиском чињенице да су Срби још увек испуштали земљу из својих руку и продавали је досељеним странцима, нарочито Немцима, позабавио се овим проблемом. По том питању конгрес је донео резолуцију:

Србине, не испуштај земље из шака, јер је свака груда, свака бразда, сваки педаљ српске земље, свака изгубљена кућица, свако напуштено кућиште српско, што Срби лакомислено из шака испуштају и странцима продају — неизмерни народни губитак, сигурна и неизбежива народна пропаст, највеће српско народно издајство.

Српски листови су уједно замољени да резолуцију истичу на видном месту, »како би сваки Србин, сваки дан сам од себе — и један другога — увек и непрекидно помињао, да не буде издајица: тј. да не испушта земљу из српских шака«.[33] И заиста, ова резолуција публикована је и ширена у народу на разне начине и била је гесло српског задругарства све до првог светског рата.

На конгресу у Дарувару одржао је Радослав Марковић предавање »О раскошу (моди) и осталим штетним навикама нашег народа«, који су већ од раније доприносили знатним делом нашем пропадању, били кочница нашем привредном напретку и доводили наш народ у неповољан положај у односу на земљораднике осталих националних група у Војводини, који су водили умеренији и трезвенији живот. Конгрес је по овом питању донео и резолуцију:

Уверени потпуно у томе да прекомеран раскош, — који се у душу народну увукао и од тога нам болује цело тело народно — раскида имовину и снагу народну, да је у многим и многим нашим местима повод раскућавања и расељавања народа, да у многим крајевима управо у пропадање наш народ води — Осми конгрес српских земљорадничких задруга мање на срце у првом реду свима задругарима, а затим свима осталим Србима свуда, да се чувају и клоне раскоша да га остављају и напуштају, а напротив да сав рад и све своје деловање удешавају тако, да нам снага народна буде велика, јака, способна да одолева свакој сили, сваком ударцу против сваког појединог и свију заједно.

Резолуција, даље, апелује на народну интелигенцију да народу предњачи и упућује га нарочито у сузбијању раскоши, штетних обичаја и сваковрсних народних порока.[34]

На конгресу у Новој Градишки одржао је Лаза Хорват, секретар Савеза, предавање »Наше исељеничко питање, или шта нам је Америка дала и донела«. Он је пре тога провео две године у Америци у проучавању живота, рада и стања наших исељеника. У предавању је Хорват изнео резултате свог проучавања и стање наших исељеника, које је у случају велике већине негативно. То се огледа и из ове резолуције конгреса:

Србине, не иди у Америку, јер је Америка најстрашнија гробница наша. Не раскопавај, Србине, ни за живу главу своје огњиште; не изневеравај свој завичај; не испуштај своју земљу из шака, већ мудро живи, ради и штеди, па ћеш видети да је и код нас добро свуда разумном Србину.[35]

Проблем напуштања своје земље и опомена против исељавања у Америку односи се тада у 1912. години претежно на горње крајеве у Хрватској. У Војводини задруге и Савез нашли су пут за решење овог проблема у задружном закупљивању земље.

Ако узмемо у обзир да су конгреси одржавани сваке године у другом месту и тако долазили у непосреднију везу са задругарима и целим једним крајем, да су приликом конгреса долазили у међусобни додир представници задруга из разних крајева и са разним степеном пољопривредне и опште културе и да су у том додиру вршили измену знања и искуства, да су домаћини у месту конгреса и у његову част обично организовали изложбе, концерте, гимнастичке вежбе Сокола и сл. и да су задругари — учесници конгреса, на првом недељном састанку износили осталим задругарима своја запажања и утиске са конгреса — тада се може правилно оценити значај задружних конгреса не само по задругаре него и њихов значај уопште.

3

ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ У »ВЕЛЕИЗДАЈНИЧКОМ ПРОЦЕСУ« 1909. ГОД.

Рад Савеза српских земљорадничких задруга у Загребу и његових задругара на целој територији Хрватске и Славоније, Војводине и уопште некадашње Угарске био је праћен и оцењиван како од пријатеља овог покрета тако и од његових противника, ових и више, само сваког од њих на свој начин.

Што се тиче објективног оцењивања овог рада на привредном пољу оно је долазило и од Земаљске владе и њених представника не само у времену када је на власт дошла српско-хрватска коалиција него и раније, па и од влада за које се не би могло рећи да су биле наклоњене српском народу у Хрватској и његовим организацијама, па ни земљорадничким задругама. Нарочито признање оном раду који има колико привредни толико и шире национални значај одали су велики жупани Хидегети и Трнски, као и представник владе Ђуро Погачић. Велики

жупан Сремске жупаније Хидегети, на скупштини Савеза у Земуну 1907. године, оцењује рад Савеза и уопште српског земљорадничког задругарства овим речима:

Није се молило никога, није се ни од кога ништа, а нарочито »од горе« очекивало, није се никога питало, већ се прегло и извело, што се хтјело. Тако ваља, а тако треба и у будуће да се ради.[36]

Ђуро Погачић изасланик Земаљске владе на скупштини у Бјеловару 1908. године, рекао је између осталог:

»Ми смо јуче слушали . . . како се централа брине да задругари арендирају посједе, и како да посједи, који су дошли у туђе руке, дођу опет у народне . . . Мислим да је то и лијепа и узвишена задаћа и да се љепша задаћа не може замислити . . .«.[37]

Велики жупан Пожешке жупаније, витез Трнски, као заступник владе на скупштини Савеза одржаној у Липику 1914, непосредно пред избијање првог светског рата, рекао је:

»Видим да сте ви Срби јуначки прегли, да на привредном пољу што боље узнапредујете, што ме јако весели, јер ће тај ваш рад дати потицаја и другима, а нарочито Србима и Хрватима у Пожешкој жупанији, да све живље раде на свом напретку и да тако што сигурније очувају себе и своју домају . . .«.[38]

Овај и овакав рад Савеза и српских земљорадничких задруга како у жупанијама тадашње Хрватске и Славоније тако и у Војводини и уопште тадашњој Угарској, имао је и својих противника и тешких препрека у своме раду и извођењу својих идеја. У Угарској су услови за покрет били тежи него у жупанијама Хрватске и Славоније, ради чега су прве задруге и осниване у Срему и Славонији. Но и ту није ишло без потешкоћа и подозрења са разних страна. Као пример наводимо један документат од 20. IV 1897. из кога се види да је месна власт у Инђији с подозрењем гледала долазак Јаше Томића у Инђију и његово предавање о Рајфајзеновим задругама као и његова настојања да са тамошњим свештеником Радославом Марковићем оснује задругу у Инђији. Поготову је власт на опрезу ради тога што ће Томић 26. априла поново доћи у Инђију и на забави певачког друштва поново говорити о Рајфајзеновим задругама. Орган власти из Инђије, по наведеном документу, подноси овај извештај Предстојништву котара пошто сматра време критичним и обећава даљи извештај са образложењем: »пошто не знам шта се може излећи и који је прави циел тога говора«.[39] Тек пошто се тамо успело, осниване су задруге и у жупанијама Угарске. Па и сада су окружни судови у случајевима појединих задруга без стварне потребе и разлога и по годину-две одгађали или одбијали да изврше регистровање задруге које је било условљено законским прописима. Није случајно да су се скупштине Савеза и конгреси земљорадничких задругара у годинама пре првог светског рата одржавали у разним местима Хрватске и Славоније, нарочито у Срему где је одржано шест конгреса (у Каменици, Вуковару, Сремској Митровици, Руми, Сремским Карловцима и Земуну), док се све до уласка осталих области Војводине у нову југословенску државу, образовану после рата, није у овим крајевима одржао ни један једини конгрес. Од 1898. године, после доношења посебног закона о привилегованим кредитним задругама везаним за централу у Пешти,[40] под утицајем државе и финансираним

од ње, опроштеним од такса и са другим повластицама, па према томе и под њеним политичким утицајем, српске земљорадничке задруге као и задруге других немађарских народности у тадашњој Угарској осетиле су се угрожене. Према Младену Вукмиру наша целокупна јавност оценила је ову организацију као очити покушај мађаризације односно као финасијско заробљавање села од стране туђинске власти.[41] На оснивању ових задруга радили су народни посланици, а под притиском власти и општински бележници и учитељи. *Привредник,* као орган Савеза српских земљорадничких задруга, појаву ових задруга у српским селима скоро да је сматрао народном издајом. Но и поред тога, захваљујући обилним средствима као и томе што су кредите пружале много једноставније и што није вођен строг надзор над његовом употребом као што је то било у српским земљорадничким задругама, број ових задруга био је знатан и у крајевима са српским становништвом. Но политика ове нове организације није постигла свој циљ, бар не индиректни, да омете оснивање и рад народних задруга код Срба и Хрвата, као и осталих немађарских народности. Иако у далеко неповољнијем положају, ове не само да су се одржале него им је број из године у годину растао и утицај бивао све већи.

Рад Савеза српских земљорадничких задруга и његових задруга био је на нишану тадашњих власти у Хрватској и Славонији, укључујући и Срем, нарочито за време злогласног бана барона Павла Рауха, за чије је владавине дошло до познатог »велеиздајничког процеса« у Загребу, вођеног у 1909. години против 53 истакнута Србина из свих друштвених редова за које државни тужилац у оптужници тражи казну смрти на вешалима. Они су ухапшени још 1908. године и провели су већ пре почетка суђења у загребачком затвору време од августа те године до марта 1909. Процес је покренут за време Раухове владавине, али је уследио после неколико крупних политичких догађаја који су имали далекосежног утицаја на политички живот у тадашњој банској Хрватској. Почетком претходне године, 1908, на изборима које је бан Раух спровео, рачунајући да ће на њима сатрти српско-хрватску коалицију, ова је добила 57 мандата од укупно 88, док је владина странка остала без иједног, што је довело до распуштања сабора чим се састао. Дошло је до анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске и у вези с њом до прогона Срба у Хрватској.[42] Непосредни повод за хапшење Срба и отварање »велеиздајничког процеса«, као што је познато, дала је брошура *Finale* Ђорђа Настића, повереника војних и цивилних власти у Сарајеву и агент-провокатора, против којих је био и главни сведок. Рад Савеза и писање његовог органа *Привредника* нападани су у овом процесу као »велеиздајнички«. Свима оптуженима, целокупном њиховом раду на културном, политичком и привредном подизању свога народа у Хрватској, свима народним установама и организацијама Срба, нарочито »Српском соколу« и земљорадничким задругама импутирана је мисао одвајања од Аустро-Угарске и припајања Србији. Свакој акцији и појави која је служила одбрани српског имена и ћирилице, просвећивању српског народа у Хрватској и Славонији, његовом економском одржању и подизању, сваком чланку у српским новинама којима су обавештавале о догађајима у Србији — ако

је оно било повољно за Србију — приписује се карактер »великосрпске пропаганде«, па и више, велеиздаје, подривање Аустро-Угарске за рачун »Велике Србије«. Све што се радило на унапређењу српског народа било је пропаганда »српска«, »свесрпска« или »великосрпска«.[43] То су све ступњеви ове пропаганде које из оптужнице државног тужиоца изводи др Хинко Хинковић, бранећи као један од бранилаца оптужене Србе и касније, у току првог светског рата, један од најистакнутијих Хрвата у акцији на стварању заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца — Југославије, вођеној у иностранству. Од ових ступњева пропаганде последњем се импутира да је ишао за одвајањем југословенских земаља од Аустро-Угарске. Рад српских земљорадничких задруга уопште, а нарочито њихов удео у подизању националне свести и самопоуздања, указивање на интересе нашег народа у овим крајевима, позивање на слогу и на удруживање на свим пољима и посебно писање *Привредника* који има јаког утицаја на народ, био је трн у оку државног тужиоца када је подизао фамозну »велеиздајничку парницу«. Нас у овој прилици не интересује толико цео овај процес у својим појединостима, колико онај његов део који је био везан за српске земљорадничке задруге у тадашњој Угарској и у Хрватској и Славонији, чији је центар Савез српских земљорадничких задруга у Загребу.

Поједини догађаји и моменти везани за рад српских земљорадничких задруга и Савеза инкриминишу се против Петра Петровића, учитеља из Старог Села, Николе Милића свештеника из Стипана, затим Гаје Живковића, Ђуре Јовановића, Рада Малобабића, Милована Момчиловића, Васе Вукдраговића и других, поред општих оптужби против земљорадничких задруга као једног од инструмената тобожње српске пропаганде, како их третира оптужница.

Једном од ових велеиздајника, Петру Петровићу, учитељу и задружном раднику из Старог Села, државни тужилац је у оптужници и у току процеса уписао у злочин велеиздаје да је био члан извршног одбора Српске самосталне странке, да је истицао сваком приликом као дужност сваког Србина да се служи ћирилицом, да се дописивао са Светозаром Прибићевићем, да је ширио лист *Српско Коло,* да је вршио српску пропаганду, да је радио за ствар Србије. Преко њега је оптужена и Српска земљорадничка задруга у Старом Селу, јер је Петровић — према оптужници — ову своју активност развијао на састанцима ове задруге, коју је он и основао и био јој председник. Нарочито се државни тужилац окомио на једну скупштину одржану 16. децембра 1906. године, на којој је говорио Петровић, по коме говору је ова скупштина и постала позната. Тешко би било рећати све оно што су у току расправе о овој скупштини и Петровићевом раду износили и државни тужилац и поједини сведоци и уопште шта се о томе испредало. У задрузи се, према њима, вршила револуционарна активност. Један сведок, неки Људевит Шмит, под заклетвом је дао изјаву о неких 37.000 пушака које су наводно сакривене у згради задруге у Старом Селу, док према изјави једног другог сведока, суседа задружне куће, ова нема никаквих подрума и лагума. Фамозна скупштина била је политичке природе, али је одржана у вези са општинским изборима и изборима за Хрватски сабор и Српски народно-црквени сабор и на овој су били присутни и

Хрвати. У току процеса приговарано је да католици нису имали приступа на састанцима у задрузи, а ови су се одржавали »сваки дан и сваким свецом«, како је изјавио један сведок. Из тога се закључивало да су ови састанци у Српској земљорадничкој задрузи у Старом Селу били тајни и да се у задрузи водила великосрпска пропаганда. Један од сведока теретио је задругу да су неки Хрвати тражили зајам па га нису добили, а и он лично није могао од ње добити зајам да купи земљу. Што Хрвати нису могли добити зајам, у томе се видео бојкот Хрвата, некакво одвајање и отцепљење Срба, или како је навела оптужница, »грчкоисточног живља од католичко-хрватског«. Међутим, на самој расправи, када је Петровићев бранилац др Хинко Хинковић поставио сведоку питање зашто и они не оснују своју, хрватску задругу, овај је одговорио да им она не треба. Они, објаснио је др Хинковић, неће да оснују задругу већ су зајмове тражили од Српске земљорадничке задруге, а по правилима задруге зајам могу добити чланови задруге, за које је она и основана, а ти су Срби. У питању је била индоленција тамошњих Хрвата, како је нагласио др Хинковић.[44] Што се тиче тобожњих тајних састанака у задрузи које је одржавао Петровић, то се радило о редовним састанцима на којима је задруга обављала своје пословање и извршавала своје задатке. О овим састанцима било је речи у нашем претходном излагању.

Петровићев говор на фамозној скупштини у Српској земљорадничкој задрузи, одржаној у 1906. години, био је инкриминисан већ раније, у 1907. години, па је био проведен поступак и извршени извиди, али је после саслушања поступак био обустављен.[45] То није сметало државном тужиоцу да овај говор поново инкриминише.

Од даљих оптуженика који су имали везе са задругама и код којих су ове везе и рад у задругама инкриминисани, био је и Раде Малобабић. Њега терети исто што и Петровића, а нарочито што је одржавао везе са Петровићем, присуствовао скупштини у кући Српске земљорадничке задруге у Старом Селу и слушао Петровићев инкриминисани говор.[46] Др Хинковић је у одбрани оптужених побијао да су они спроводили великосрпску пропаганду јер се њима истовремено инкриминише и то да припадају Српској самосталној странци, а баш та странка сарађује са Хрватима као српски партнер у Хрватскосрпској коалицији.[47] Хинковић је закључио одбрану тиме да он држи »да наша будућност, будућност и Срба и Хрвата, није нити у великој Хрватској нити у великој Србији« и да он, са свога личног гледишта, зазире »од сваке тежње за стварањем великих држава са централистичким уредбама, па макар биле основане и на националном темељу«.[48]

Задругару Николи Милићу, свештенику у Стипану, уписало се у кривицу што је у велеиздајничку сврху прешао заједно са члановима Савеза српских земљорадничких задруга у Београд, 1907. године. У ствари се радило о скупном излету задругара, учесника на конгресу српских земљорадничких задруга у Земуну, а да није у том смислу покренут поступак и против осталих учесника тога преласка у Београд.[49] Гаја Живковић, трговац из Топуског, такође је оптужен, а кривица му је што је одлазио у задругу у Старо Село и што се често састајао са Петровићем. Међутим његов одлазак у задругу и састанци са Петровићем који

је председник задруге сасвим су разумљиви када знамо да је и Живковић члан те задруге. Њега је међутим теретило и његово присуство на фамозној Петровићевој скупштини у Старом Селу.[50] Ђура Јовановић, земљорадник из Бовића, читао је и скупљао претплату за *Српско коло, Србобран* и *Привредник;* имао је симпатија за краља Петра за кога је говорио да је демократски владар, да обилази задруге и да осећа са сељацима; члан је српске земљорадничке задруге и организатор Српске самосталнѐ странке; одлазио је на тобожње тајне састанке што му се такође приписује у кривицу.[51] Милош Бороjевић један је од најбољих учитеља и сарадник у хрватским учитељским листовима, члан је Српске самосталне странке и одржавао је везе са Петровићем. Те везе га терете као и то да је хушкао народ. Њему се као и Милићу инкриминише прелаз у Београд. Све ово је државном тужиоцу било довољно да оптужи и њега ради велеиздаје.[52] Међутим као доказ велеиздаје оптуженог Милована Момчиловића, државни тужилац је навео, поред осталог, да је и он био на састанку земљорадника задругара у Земуну, иако он није био међу онима који су учествовали у скупној посети Београду.[53] Лазара Бачића из Јасеновца државни тужилац је такође теретио због великосрпске пропаганде и због тобожњег ширења мржње на Хрвате. У ствари никакве мржње тамо није било него је међу њима долазило и до сарадње. И сами сведоци су у току расправе рекли да је последњи избор за општинско веће спроведен на темељу споразума чланова хрватске и српске земљорадничке задруге.[54] За српске беседе такође се тврдило да су у служби великосрпске пропаганде, мада су нпр. у Дубици две српске беседе одржане у кући хрватске земљорадничке задруге.[55]

Др Душан Поповић, један од бранилаца оптужених Срба у велеиздајничком процесу, овако је у одбрани окарактерисао оптужбу:

»Не могу, а да не споменем, како је управо симптоматично, да је државни одвјетник, у низу појава, које би имале доказати велеиздајничку акцију, уврстио апсолутно све, што је до данас код Срба у Хрватској у погледу народног организаторног живота и рада учињено. Зато смо детаљно морали испитивати и говорити о српским земљорадничким задругама и о српским соколима и пјевачким друштвима и уопће о свему, што је ма у каквом савезу са животом Срба, што показује ма какву организацију. Све је то узето као симптом великосрпске акције тако, да збиља по том Србима не преостаје друго, него да скрсте руке, па да чекају да им печене шеве падају у уста, јер им је сваки покрет и корак велеиздаја.«[56]

Васо Вукдраговић, учитељ из Окучана у Славонији који је нешто пре хапшења био премештен у Мајске Пољане, терећен је такође ради велеиздајничке делатности. Тај тихи и мирни сеоски учитељ морао је и сам бити врло зачуђен, како то рече на суђењу његов бранилац др Лав Мацура, Хрват, да је могао бити ожигосан ради велеиздаје, конкретно:

... да је он са неуглављеним ортацима склапао савезе, којима је била сврха да се дио Аустро-Угарске монархије и то краљевина Хрватска, Славонија и Далмација, Истра, словеначке земље, Бачка и Банат, Босна и Херцеговина од исте отргне и приса једини краљевини Србији ... да је у тим савезима држао састанке на којима се закључивало, да се народ у краљевини Хрватској и Славонији у ту сврху одгоји ...

и даље:

... да се ишло за револуционарним одгојем народа, да се онда овај револуционарно одгојени народ дигне на револуцију против Аустрије, а услиjед те револуције да се оцијепе од монаркије све југословенске земље од Триглава до мора и још даље...[57]

У ствари то је био човек који се, поред своје школе, сав посветио раду у народу: раду у читаоници, у Српској штедионици као члан њеног равнатељства, у Српској земљорадничкој задрузи, чији је био оснивач и члан управног одбора. Он је члан Матице хрватске, радио је са учитељима на сталешким питањима итд. Од тога човека учинила је оптужница револуционара који припрема револуцију: сматра се Србином и шири српску свест у народу, учи децу ћирилици, учи их српској историји, шири тобож екавштину којом говоре Срби, одваја Србе учитеље од учитеља Хрвата, а нарочито, шири бојкот против Хрвата и држи тајне, револуционарне састанке, итд.

Ни овде се нећемо задржавати на оним инкриминацијама које су опште код свих оптужених. Задржаћемо се на онима које су у вези са радом Вукдраговића у привредним организацијама и на привредним питањима, посебно на пропагирању принципа »свој своме«, бојкота католика у окучанском крају чиме га терети оптужница, као и оним његовим тајним састанцима.

Вукдраговић је, према оптужници и неким сведоцима, великосрпски пропагатор. То проистиче из тога што је настојао да српска земља не прелази у туђинске руке, а то је углавном спроводио преко земљорадничке задруге. Један од сведока потврдио је да Српска штедионица није хтела да му прода својих 14—15 јутара земље, јер се бојала да ће земљу дати у друге руке и да је у Дубовцу, селу које је донедавно било чисто српско а затим се у њега населило неколико Галицијанаца, основана Српска земљорадничка задруга да спречи ово насељавање; други је изјавио да штедионица прекупљује земљиште и да га скупље плаћа само да не пређе у руке којег католика. Видели смо пак да се није радило о Хрватима него католицима досељеним из Галиције. Др Мацура, бранећи окривљеног, изводи из исказа ових сведока констатације да је овде инкриминисана привредна организација српског елемента, јер се српски народ окучанског краја привредно организовао и узео за лозинку ону Привредника: »Не дај Србине из српских руку своју земљу!«. За овакво организовање било је разлога, јер је годину дана пре оснивања задруге у Дубовцу прешло 23 кућне нумере из српских руку у руке оних католика из Галиције. Мацура је о овој акцији дословно рекао:

Знајући камо то води, видећи, да ће на тај начин за кратко, умјесто домаћег српског елемента, доћи у већину те Окучане поплавити туђинац, учинио је мој бранъеник своју патриотску дужност, као добар син своје домовине Хрватске, те је са сељацима дубовачким основао српску земљорадничку задругу, која је подјељивањем кредита и купованъем земљишта доспелих под бубањ, пријечила усељивање туђем елементу.

А то је држим једно велико патриотско дјело. Веће свакако него ли их даномнице видимо у најпатриотскијим и најрадикалнијим хрватским круговима, веће него ли урликање даворија и пражњење чаша за Велику Хрватску.[58]

Ова појава у Дубовцу само је део опште акције Срба на очувању земље покренуте на конгресу српских земљорадничких задруга, одржаном 1904. у Топуском, а чији повод смо ми дали у нашем претходном излагању. Опасност од испуштања земље из својих руку у руке туђинских насељеника — која је претежно долазила од насељеника Немаца — била је у Славонији општа и претила је подједнако и Србима и Хрватима.

Тајни, револуционарни састанци које је Вукдраговић одржавао према исказима неких сведока, сводили су се у ствари на састанке учитеља из околине, седнице управног одбора штедионице и редовне састанке Српске земљорадничке задруге у Дубовцу. Што се тиче састанака у задрузи, то су исти они састанци који су се редовно одржавали у свима српским земљорадничким задругама и који су, како је изнесено у претходном излагању, једно од врло значајних средстава за извршавање задатака задруга и вршење њиховог утицаја у моралном, привредном и културно-просветном погледу.

Сам процес трајао је седам месеци. Благодарећи сјајној одбрани бранилаца, нарочито др Хинка Хинковића, и интересу који је за овај монстр-процес показао др Тома Масарик, тада професор универзитета и посланик на бечком сабору, и који успева да докаже агент-провокаторску улогу Настића, процес је постао светски догађај и задао тежак ударац престижу монархије. Осуда против »велеиздајника« је 6. новембра исте године ипак изречена, али је убрзо амнестијом брисана. Покретањем овог процеса Раух није успео да сломи Српскохрватску коалицију и да је преко »велеиздаје« Срба дискредитује. То није успео ни тзв. Фридјунгов процес вођен у Бечу крајем исте године са истим циљем, а покренут на основу докумената за које је било доказано да су фалсификати. Оба процеса постала су европски скандал и Српскохрватска коалиција изишла је из оба ова процеса појачана у народу и са повећаним угледом у свету.[59]

4

ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Свакако, чисто привредни рад Савеза српских земљорадничких задруга и његових задруга није могао бити формални разлог за директне мере против целе ове организације, чији је представник био Савез. Организовање штедње на селу и давање позајмица члановима, делатност коју су спроводиле и разне друге кредитне организације, осниване на разним принципима, у разним облицима и са разним циљевима, па и појединци. Уношењем преко задруга у село савременијих метода и средстава за унапређење пољопривредне производње унапређивана је пољопривреда, а снабдевање земљорадника без земље или без довољно земље потребним површинама на којима би користили радну снагу своју и своје породице доприносило је економском очувању и унапређењу чланова и решавању једног колико економског толико и социјалног проблема на селу. Ова делатност није се могла узети као правни разлог за кажњавање, обуставу рада или растурање ових организација, ма колико јачање националних мањина није било у интересу државе чија је политика ишла за мађаризацијом својих мањина, које су овде — узевши их заједно — представљале стварну већину становништва. За ово је могао послужити као повод само онај други вид делатности задруга и Савеза као њиховог представника. Ту делатност власт је и узела као повод за поступак против Савеза на почетку и у току првог светског рата.

Први атак на Савез српских земљорадничких задруга, а преко њега и на земљорадничке задруге извршен у току рата, био је забрана *Привредника,* органа Савеза. Она је уследила наредбом бана Краљевине Хрватске и Славоније бр. 4595 од 27. јула 1914, према којој је одређена забрана излажења и даљег растурања *Привредника,* јер се његовим садржајем »угрожавају интереси ратовања«.[60] Против самог Савеза непосредне мере тада још нису предузимали, иако ни Савез, ни његове задруге у ратној психози и посебно психози створеној против Срба више не би могли нормално пословати, јер за то више није било ни најнеопходнијих услова. Непосредни напад против Савеза и његово ликвидирање уследило је тек идуће, 1915. године.

»Краљевско редарствено повјереничтво« за град Загреб својим поднеском бр. 169 од 6. маја 1915. тражило је распуштање Савеза српских земљорадничких задруга у Загребу, чија је последица био и стварни престанак рада свих земљорадничких задруга, квалификујући његов рад као »велеиздајнички«. »Велеиздаја« Савеза земљорадничких задруга из 1908. и 1909. године јавља се и у 1915. години, но она је сада узета у обзир иако је »велеиздајнички процес« у 1909. години био обустављен а тиме су и инкриминације против српских задружних организација отпале. Сада, уз грмљавину топова и у јеку рата, када дејствују други закони, редарствена пријава против Савеза не само да је узета у обзир и судски поступак против Савеза не само да је спроведен, него је захтеву »Повјереништва« и удовољено. Пошто су кроз *Привредник* манифестоване све тежње Савеза и задруга, целокупна њихова делатност и њихова политика, у њему су и оптужбе и пресуда налазиле corpus delicti, тумачећи све његове написе онако како је то требало за доношење одлуке о »распусту« организације. На овој оптужници, пресуди и њеним последицама ми ћемо се поближе и задржати. Сама оптужница, односно поднесак редарства, није нам стојала на расположењу него оно што је из ње поновљено у самој одлуци суда и од суда утврђено, као и из жалбе (»Утока«) Савеза поднешене против одлуке Судбеног стола (Окружног суда) у Загребу вишем суду — Краљевском банском столу у Загребу.[61]

Да би суд доказао да се рад Савеза кретао изван делокруга његова рада, утврђеног правилима, он у одлуци најпре наводи те задатке Савеза онако како се они огледају из Савезових правила.

Овосудном одлуком од 1. вељаче 1898. бр. 1786. гр. уписана је у овс. трг. регистру за друштвене тврткe тврткa »Савез српских земљорадничких задруга као задруга« са настаном у Загребу. —

Према § 2. друштвених правила, прихваћених на конституирајућој главној скупштини од 29. просинца 1897/10. сјечња 1898 задатак је ове задруге, да на темељу узајамности унапређује вјересију, привреду и газдинство својих чланова, а нарочито да оснива земљорадничке задруге по систему Рајфајзеновом, да их упућује у правилно књиговодство, на рационалан рад, да врши надзор над њиховим радом, посредује у набави повољна кредита за своје чланове, да у свему заступа њихове интересе и да их обавјештава и поучава у свему што би ишло у корист њихову и њихових чланова, да посредује у заједничкој набави привредних справа, алата, семења и осталог, што је потребно за домазлук, а тако исто у заједничкој продаји земаљских производа, тражећи за све ово што повољније услове и изворе. —

Основана је на неизвјесно време и уз неопредијељен број чланова. —

Одлука суда наводи даље да је Савез као свој орган издавао већ од почетка свог деловање лист »Привредник«, од кога је први број изишао 1/13. листопада 1898.

Противно задатку који је утврђен правилима, делатност Савеза — како суд наводи — излазила је из ових оквира, при чему се позива на писање *Привредника.* Рад на подизању националне свести коју је Савез вршио преко *Привредника,* одлука суда, исто као и предлог који је поднело Повјереничтво, квалификује као »велико-српску пропаганду«. Ево формулације самог Суда:

Већ из првог броја тог Привредника види се, да господарствену сврху те задруге, намијењену јој законом и друштвеним правилима превладава друга мисао, а та је не само основна, већ и коначна сврха, која прелази господарствену сврху, а та је ширење велико српске пропаганде, не само међу задругама спадајућих у свезу већ и појединим задругарима. —

Из писања Привредника јасно се разабире, да је Савез српских земљорадничких задруга већ од првог почетка свог дјеловања развијао своју агитаторску дјелатност у правцу велико српске пропаганде међу својим задругарима, прикривеним начином и разним правцима. —

Шири и гоји међу пучанством грчко источне вјере настањеним у краљевини Хрватској и Славонији путем разних пјесама, које су унешене из Србије, и разним чланцима српску повјест, редовито и искључиво о свим догађајима, који говоре о сеоби Срба, о бившем српском царству, о цар Душану, цару Лазару, Девет Југовића, о боју на Косову, и у опће о јунацима, који су били знаменити у раду за велику Србију, те позива народ, да се угледа у примјер тих јунака, знаменитих Срба, као својих националних идеала, који су радили на ускрсењу Душановог царства за велику Србију.

Овим дјеловањем настоји та задруга, да преко свог органа Привредника, пробуђује међу својим задругарима свијест, те их одгоји за мисао, да се сматрају саставним дијелом јединственог српског народа, који називају »Целокупно Српство« и да се сваки појединац грчко источне вјероисповести у овим краљевинама сматра истовјетним са оним, у краљевини Србији. —

После овакве уопштене оптужбе суд у својој одлуци наводи цео један дуги низ инкриминација против Савеза, базирајући у свима на писању *Привредника* као његовог органа. Навешћемо само неке од њих: доноси животописе »народних нам Срба светаца« како би у српском народу оживели стару веру и дужно поштовање према њима; пише о гуслама да оне »подсјећају Србина на песме о независности и слободи, на часове побуна, на снове о српском јединству, који су узбуђивали срца народних јунака«; велича победу Црногораца на Царевом Лазу поводом 200-годишњице ове победе; говори поводом нове, 1913. године о ослобођењу свих српских крајева испод Турака и упућује жељу »да српски народ у овој новој години од све снаге прегне на озбиљан и трезвен живот јер то води правој просвјећености и јер ћемо само на тај начин брзо надокнадити све оно што је српски народ изгубио толико векова робујући Турчину«; доноси песме и написе о победи над Турцима у балканском рату; доноси песме: »Пропаст царства српског«, »Смрт мајке Југовића«; »Царица Милица и Владета војвода«, »Косовка девојка«; доносио је песме и написе о Светом Сави, Стевану Синђелићу, Хајдук Вељку, Милошу Обилићу, Карађорђу итд.

У пресуди се даље наводи следеће:

Из небројених састава Привредника произлази, да је та задруга била прожета мишљу, да је за просуђење српских интереса, интереса целокупног српства »најмеродавнији фактор краљевина Србија«, за коју се са прозирном тенденцом истиче, да је

независна и слободна Српска држава, па стога доноша у свом органу биљешке и чланке о приликама у Србији, о господарственим, индустријалним, обртним и умјетничким одношајима, који се узвисују, а успехе на било којем од тих поља означује као успехе цјелокулног српства, да тако побуде у својим задругарима освједочења, да се Србин може развијати успјешно само у националној, слободној држави српској. —

Међу инкриминисаним ставовима налази се и оно што је *Привредник* написао у чланку »О земљорадничким задругама«, дајући одговор на питање која им је сврха и зашто се оне оснивају:

Земљорадничке задруге уједињују цела села, уједињују цијеле покрајине, уједињују цијели српски народ у непробојну цјелину која слабе испомаже, која отима натраг што је Србин изгубио. Зато земљорадничке задруге нијесу ствар појединаца него цијелог народа. Оне хоће да скупе снагу народа, да ју употребе на народну корист... Ми не тежимо за господарством у свету, али хоћемо да смо своји на свом дому, да се као народ одржимо, а одржати се не можемо расцепкани него сложни здружени... а задруге се саме између себе опет уједињују у своје савезе, те је тако онда цио народ уједињен па може више и почети и свршити... И кад би се цио народ удружио могао би чуда починити. А то би требало бити, јер вредан и разуман човек као што је Србин већ од Бога заслужује бољу судбину и бољи положај него што га има данас...[62]

Инкриминисани су и сви чланци у којима се Срби упућују да чувају земљу, међу којима се налази и овај став:

У српским рукама постаће она (српска земља) залогом лепше будућности не само српства, већ и оних Срба који немају, који су слаби и сиромашни, дакле и потомства нашег. У туђинској руци постаје она нож који виси над главом свему српству и сваком Србину.[63]

Инкриминисана је и позната резолуција »Србине, не испуштај земље из шака...«, донешена на конгресу српских земљорадничких задруга, одржаном у Топуском 1906. године.[64] Исто тако је инкриминисан чланак у ком се говори о жртвама и материјалној штети које су Срби претрпели у 1848, од којих се нису никад потпуно опоравили и за које им никада ништа није било признато. Тај чланак изводи закључак: »Почели смо увиђати, да Беч и Пешта нису једино наше уздање, нису наша једина срећа, наш једини спас«.[65]

Када је барон Раух отишао са положаја хрватског бана, кога су Срби у Хрватској по злу запамтили, *Привредник* је написао чланак »Шта ћемо после Рауха?«, који је такође инкриминисан. У њему је написано и ово:

Преживели смо две страшне године насиља, незакоња, свакојаке неправде, свакојаког зла. Осим општег застоја у свему, страдали су недужно многи најбољи људи, штетовали смо и оштећени смо сви у свему врло много. Поколебана нам је и вера, да живимо у уређеној правној земљи, а кад грађани и ту веру изгубе, онда је заиста и тешко и страшно и по таке грађане, па и по саму земљу.[66]

Нису оптужници и судској пресуди измакли из вида ни задружни конгреси и њихов утицај на народ, зато су са Савезом једновремено осуђени и они. Тако је из извештаја о деветом конгресу српских земљорадничких задруга инкриминисан и овај став:

Сви ми и без састанка знамо једни за друге и осећамо да нисмо осамљени. Али то наше знање и осећање, у мислима само магловито и нејасно још, претвара се у џиновски осећај самопоуздања и вере, кад се стотине нас живих људи, за се слабих, на једном месту, сложних у једно снажно опипљиво, сваком видљиво тело, које је своју сену бацило преко целог Српства. И зато ми сви идемо сад из наших састанака још одлучнији и чвршћи, бољи за даљи рад... Зато сваки задругарски конгрес има успеха, зато је сваки корак напред у бољу српску будућност.

Инкриминишући овај став, пресуда иде и даље и утврђује на основи писања *Привредника* да су овом конгресу присуствовали и изасланици из Србије као гости: др Милан Радовановић, професор на Београдском свеучилишту, др Ђока Николић, представник Савеза српских земљорадничких задруга у Србији и Паја Аршинов, професор, у име Београдске трговачке омладине.[67]

Ређајући даље оптужбе против *Привредника* и његовог писања, одлука суда наводи и овај став:

Којим плодом је уродило то писање органа ове задруге види се по духу којим су те задруге дисале, што најбоље и најјасније осветљају догађаји што су се збили за вријеме конгреса земљорадничких задруга у Липику 19. и 20. свибња 1914., а Привредник орган тих задруга вазда је најтоплијим и најзаноснијим ријечима нукао и потицао задругаре да ниједан од конгреса не изостане јер да ће се управо на конгресу задојити новим духом и задобити нове мисли.

Догађаји у Липику, који се наводе у судској одлуци, састојали су се у томе да су се за организацију конгреса нарочито залагали др Јован Ненадовић,[68] купалишни лекар, а са њим службеник Савеза Поповић,[69] да су на конгресе имали приступа само они који су посебним позивницама били позвани, из чега се закључује да су приступ имали само они најпоузданији, затим, да је првог дана, тј. 19. маја пре подне свештеник Душан Поповић из Босанске Градишке пред скупљеним народом показивао своје мишице и додао: »да ће се овим мишицама у случају потребе борити за своју Српску домовину«, чему су присутни пљескали и одобравали кличући: »Живела наша Српска домовина«. После подне истога дана падале су у купалишном парку сличне изјаве, а затим су се учесници, како наводи одлука суда мислећи на учеснике конгреса, упутили у Пакрац са српском заставом, где су на железничкој рампи клицали Србији и певали песме у том духу.

Прави пак смисао ових догађаја је у томе да се конгрес одржао као и сви ранији и да су на уобичајеној претконференцији, која је у Липику одржана у недељу 19. маја пре подне, присуствовали само делегати задруга, а по подне на предавањима сви задругари који су дошли на конгрес и гости који су нарочито позвани. За то време и пре и после подне у Липику је приређена јавна соколска вежба са гостима из Босне, коју је после предавања посматрао и један део задругара. Одлазак у Пакрац и догађаји на пакрачкој рампи такође се односе на Соколе. Ова јавна вежба и манифестације нису имали неку непосредну везу са конгресом.[70]

Нећемо се даље задржавати на овим инкриминацијама Редарственог повјереничтва и суда, јер је тога веома много. Подвлачимо да је инкриминисан и одломак из народне песме са Лазаревом клетвом: »Ко је Србин и српскога рода и од српске крви и колена, а не дошо у бој на Косово, не имао од срца порода« (1913, стр. 88), као и један чланак о Карађорђевом устанку, у коме је било написано и ово: »Пред сто година дигла се била у Шумадији кука и мотика против силе Турске, с којом пре тога није могла да изађе на крај ни Русија ни Аустрија«. (1913, стр. 263).

Савез се терети да је преко *Привредника* ширио мржњу против оних грађана који нису Срби и да је међу Србима проповедао гесло

»Свој своме« против несрба. Уопште, тешко је у писању *Привредника* наћи оно што за оптужбу и судску одлуку није било велеиздаја, осим чисто пољопривредних чланака и поука.

Узевши као доказано све оно што је наведено у захтеву Редарства, суд је донео своју одлуку а да оптужени Савез није ни саслушан нити му је дата могућност да се брани. Судска одлука је гласила:

Наредбом бана краљевине Хрватске, Славоније и Далмације од 27. 7. 1914. бр. 4295 прс. Народне Новине од 27. 7. 1914. бр. 170. одређена је забрана излажења и ширивања повременог тискописа »Привредник« органа Савеза српских земљорадничких задруга, Српског привредног друштва и Главне привредне задруге у Загребу, јер да се садржајем тога тискописа угрожавају интереси ратовања. Ова је задруга властник и издаватељ тога Привредника, исти је његов орган па је услијед тога свим горе наведеним доказано, да је ова задруга тим начином писања прекорачила свој дјелокруг и проширила своје дјеловање на друге сврхе него ли је то одређено правилима односно § 223. тр. зак. по свом органу Привреднику и по члановима равнатељства као по органима те задруге, те се овиме зато назочној молби удовољује и обналази зато овај Кр. судбени стол као трговачки суд у Загребу по §§ 247. точ. 5. и 248 т. з. одлучити:

Одређује се распуст и ликвидација »Савеза српских земљорадничких задруга као задруге у Загребу«.

Суд је уједно својом одлуком одредио ликвидаторе, а то су — супротно одредбама закона — потпуно страна лица која немају никакве везе са Савезом и његовим пословањем, а не чланови управног одбора који носе одговорност за материјалне обавезе Савеза, како је то законом предвиђено.

Управни одбор Савеза жалио се Банском столу као надлежном вишем суду против одлуке Судбеног стола у Загребу, побијајући оптужбе на основу којих је пресуда донесена. Управа се позива на то да је *Привредник* забрањен и да је престао излазити још пре десет месеци и да његово писање не може оправдавати одлуку о ликвидацији Савеза, поготову када се узме да су инкриминисани ставови написани и објављени раније, а да тадашње власти нису против Савеза подузимале никакве мере, да лист није био забрањиван и да је рад Савеза добијао признања и на званичним местима. Побијао је и оптужбе да је међу својим члановима ширио мржњу против онога што није српско и указивао баш на писање *Привредника* који је увек износио добре особине и рад других народа и позивао Србе да се угледају на њихов пример.

Својом жалбом Савез је успео само толико да је поништено именовање ликвидатора и ликвидација Савеза препуштена члановима управног одбора у својству ликвидатора. Одлука Судбеног стола о распусту и ликвидацији Савеза остала је на снази.

Франковци су хтели да искористе први светски рат па су у току овог рата предузимали све да се у Хрватској укине устав и уведе војни комесаријат и преко њега њихов утицај и политика. О томе је постојао и документат са потписима др Франка и др Хорвата, у коме је као велеиздајничка денунцирана хрватско-српска већина коју је представљала Коалиција у Хрватском сабору. Било је и других докумената са овом тенденцијом, о којима је расправљано на седницама Сабора, а изнео их је пред Сабор на седници од 19. јула тадашњи бан Антун пл. Михаловић.[72] Међу њима је и Раухов меморандум, писан још 8. јуна 1915, у коме Раух признаје свој пакт са франковцима и Франкову странку брани као »једину лојалну странку«, мада у меморандуму и-

наче нема ништа што већ не би било познато. Све то ишло је за тим да денунцира Хрватско-српску коалицију и њену политику у Хрватској. За нас је овом приликом од интереса то, да барон Раух идентификује Народну одбрану у Београду са револуционарним статутом Милана Прибићевића на коме је, знатним делом, била базирана оптужница у »велеиздајничком процесу« 1909. године, а са Одбраном повезује Раух и српске земљорадничке задруге чија је управа у Загребу. То значи и задруге не само у Срему који је административно и политички везан за Загреб него и задруге у осталим деловима Војводине, јер су све оне биле везане за центар у Загребу као општи центар свега српског земљорадничког задругарства у тадашњој Угарској. О »издајничком раду« Српско-хрватске коалиције, о саботажи интереса државе коју је вршила коалиционашка земаљска влада и, посебно, о задругама и оним што је са њима повезано, барон Раух — поред осталог — наводи и ово:

Као главне точке хоћу само да напоменем, да је статут Народне одбране, у својој цијелости, тако рећи идентичан с револуционарним статутом Милана Прибићевића из загребачког процеса. Откривене тенденције Народне одбране једнаке су наканама организације која је прије откривена у Загребу и која је поглавито темељила у земљорадничким задругама, којима су опет стојала на челу и још данас стоје господа Матијевић и Ћук. Једнако се већ онда видјело, што има значити тако звани видовдански дарак;[73] тек је овај пут сасвим јасно доказано, да се ови дарови, који су се сакупљали у нашим земљама, били употребљени за уморство нашег љубљеног престолонасљедника и осталих личности.[74]

Раух у своме меморандуму оптужује земаљску владу да је своју противдржавну политику продужила и после избијања рата, чак приговара и самом графу Тиси, председнику угарске владе, да је био недовољно опрезан на ове симптоме »велеиздаје«. Њега Раух чини одговорним што је развој прилика у Хрватској ишао у овом правцу. Ево шта каже барон Раух:

Како се је држала наша влада у Хрватској након свега тога код почетка рата? Ево одговора. Требало је мислити, да ће одмах, чим је букнуо рат, наступити одлучни преокрет у досадашњем правцу. Но ништа од тога. Насупрот. Пријеки суд код нас у Хрватској није био објављен због рата и преступака, који су евентуално с њиме у вези, него очито само зато, јер су сељачки причувници у Загребу мислили да се заправо најприје мора поћи против домаћих непријатеља. Услијед ове логике приредили су ови људи демонстрацију, која је ишла до уништења власништва и на овај су начин хтели исправити што је по њиховом мишљењу влада промашила. 18. је августа додуше била приређена патриотска поворка, али је при том, према објави шефа полиције, било строго забрањено употребљавати поклике, који би могли вријеђати један дио загребачког пучанства у његовим осјећајима! Према томе се није смјело клицати »доље Србија«, »доље краљ Петар«!! Сугласно с овим фактом тече руком о руку и даља акција наше владе у Хрватској. Коалиција је била даље заштићавана, премда је против многих њених чланова било тешких разлога, да се поступа против њих. На том неразјашњивом држању није могла ништа промијенити ни скупштина српских земљорадничких задруга, одржана у Липику 20. јуна 1914., ни начин писања централног органа »Привредника«, који је по признању и централни орган Народне Одбране. Што више, кад су у Сријему наступили одвратни догађаји са издајом маса, кад су се у застрашној мјери повећавали једнаки знакови свуда, гдје су Срби или Црногорци прешли преко наших граница — дапаче је још онда гроф Стјепан Тиса који је у првом реду одговоран за смјер у Хрватској, јавно и у приватним круговима изјавио, да се из тога не смију нипошто стварати општи закључци у ствари издајничких тенденција Срба. Он је увек мислио, да су то само поједини случајеви.[75]

Већеслав Вилдер, објављујући овај меморандум, објашњава да се није радило о сељачким причувницима (резервистима) него о пљачкању српских дућана на почетку рата које су аранжирали франковци и њима слични елементи.[76]

Уопште, Раух у своме меморандуму и не признаје Србе у Хрватској него у њима види »православне«, док су се Срби — споља — бацили свом снагом и најразличитијим средствима, подупирани страним капиталом, на хрватску земљу како би ове, тј. »православне« у Хрватској — посрбили. Не вреди се ни освртати на Раухове инсинуације о улози страног капитала у служби тобожње великосрпске пропаганде и његовим утицајем на Србе у Хрватској, или по Рауху »православне«, па чак и онда ако он ту мисли на Србију, осим ако и привредну сарадњу Срба из Војводине са Србима у Хрватској није сматрао страним утицајем. Међутим, он и српске земљорадничке задруге и њихов Савез у Загребу, што је очигледно из његовог става према њима, подразумева под оним »најразличитијим средствима« којима »великосрпска пропаганда« врши свој утицај у Хрватској. Зато, по њему, у њиховој делатности треба тражити оне друге моменте ради којих он, Раух, у јеку рата са Србијом, доводи задруге у везу са »великосрпском пропагандом« и тиме их квалификује као велеиздајничку организацију. Ради ове пропаганде терети Раух и целу тадашњу већину у Сабору, хрватско-српску коалицију, а с њом и већину народа у Хрватској коју она представља. Није чудо, јер је под његовом владом вођен фамозни »велеиздајнички процес« у Загребу, који је обухватио и рад српских земљорадничких задруга кроз оптужницу против појединих »велеиздајника«.

Сада, тј. у јулу 1918, Раухове оптужбе нису више имале оног значаја нити последица, јер је организација српских земљорадничких задруга, као што је већ изложено, већ од почетка рата третирана као велеиздајничка и као таква стварно ликвидирана.

Бан Михаловић обелоданио је на наведеној седници Сабора, поред осталог, и један документат који представља тзв. Листину А) у групи објављених докумената, са именима народних посланика у Хрватском сабору, Срба и Хрвата, и са подацима којима се настоји да се на врховима тадашње Аустро-Угарске ови компромитују. На листи су и председник и оба потпредседника Сабора. Неки од посланика на овој листи припадају делегатима које Хрватски сабор шаље у заједнички сабор у Будимпешти. Каквих је све лудости било у тим подацима, нека послуже подаци убележени за др Ивана Лорковића, новинара у Загребу и припадника Коалиције који је као посланик био биран у Валпову. За њега се каже да је студирао у Прагу, да је тамо припадао ужем кругу Масарикову, да је вративши се у Загреб (1902. године) основао напредну странку и да је ова прва међу Хрватима пропагирала »Масарикове великосрпске панславистичке тенденције«. За нас је у овом напису од интереса да је у подацима за поједине посланике, који би требало да се политички компромитују, наведен и њихов рад у задружним организацијама, штедионицама и банкама или веза са њима, уколико су оне српске или југословенски оријентиране: др Миленко Марковић — основао Српску штедионицу у Пакрацу; Ђорђе Мишчевић — оснивач више »пропагандистичких српских новчаних завода«; Васа

Муачевић — »оснивач и вођа велико-српског господарског удружења у Славонији, нарочито српских земљорадничких задруга, које су на почетку рата биле распуштене због свог велеиздајничког деловања«; Паја Обрадовић — оснивач и члан равнатељства једне српске кредитне банке; др Душан Пелеш — оснивач две »пропагандистичке штедионице«; Никола Петровић — оснивач неколико српских новчаних завода; др Светислав Шумановић — члан равнатељства Српске банке у Загребу.[77] Неке од ових штедионица и кредитних завода такође су задружне организације, иако не припадају земљорадничким задругама нити су основане на истим принципима на којима су основане српске земљорадничке задруге. Када се ради о Васи Муачевићу, није потребно посебно подвлачити да Господарско друштво у Осијеку — а о њему се ради — није била српска организација, најмање је »великосрпска«. Напротив, за разлику од српских земљорадничких задруга и хрватских сељачких задруга, Господарско друштво у Загребу и Осијеку и њихове подружнице имају чланове и међу Хрватима и међу Србима и оријентисане су југословенски. То је за Рауха и франковце било довољно да и овом друштву у Осијеку припишу да је великосрпско. Везе пак Маучевића са српским земљорадничким задругама односе се углавном на Прометно друштво које је водило више привредних послова у заједници са Савезом српских земљорадничких задруга. О везама овог друштва са Савезом ми смо говорили другом приликом.[78]

Судбину својих организација у току рата делили су и сами задругари. Као свесни Срби, а у подизању ове народне свести допринела је много баш задружна организација, они су били у првом реду изложени прогонима, нарочито они из реда интелигенције. Села у доњем Срему су паљена а народ депортован зато што је дочекивао као браћу и ослободиоце српску војску при њеним прелазима у Срем и тако извршио ону масовну издају о којој говори Раух у свом меморандуму. Истакнути задружни радници нашли су се у затворима Арада и другим, а председник Савеза нашао је склониште у иностранству. Дух који су задруге подржавале код својих чланова, а преко њих и на нашем селу уопште, дошао је до изражаја у току рата и у великом броју добровољаца из ових крајева у редовима српске војске.

5

ОПШТИ ОСВРТ НА ДОПРИНОС ЗАДРУГА

У току 90-их година прошлог века почело је преовладавати гледиште да се наша национална позиција у Угарској и земљама које су за њу повезане, па и уопште позиција Срба у Аустро-Угарској, може поправити ако се напоредо са радом на политичком и културном пољу посвети пуна брига и привредним питањима. Појачана економска база нашег народа требало је да послужи као база нашем опстанку у Угарској. Из оваквог гледишта јавио се половином тога деценија цео један организовани покрет Срба у Угарској и у Хрватској и Славонији, сконцентрисан око Загреба.

Свакако, интереси разних класа и група у народу нису увек идентични, чак у оваквој заједници има противречности, што ће се у годинама пред први светски рат и у току тога рата показати и у односу између Српске банке и Савеза услед њихових посебних интереса. Но онда, у самом почетку покрета и за све време до првог светског рата и у ондашњим условима, ова сарадња са ширег националног становишта била је и разумљива и потребна.

Српске земљорадничке задруге и њихов Савез примили су у оквиру тога покрета на себе задатак у вези са подизањем нашег народа на селу. На заустављању пропадања Срба земљорадника имали су својих материјалних интереса и припадници других класа и друге привредне гране код нас. Својом масовношћу земљорадници су чинили пословну клијентелу и Срба занатлија и трговаца, чије се благостање могло остваривати у првом реду са рачуницом на земљораднике. Они су пословно повезани и са поменутим штедионицама и заводима и чине њихову клијентелу, а преко њих или и директно везани су и са Српском банком. Поред националних интереса и веза, њих су повезивали и ови, чисто материјални интереси. Са националним ослобођењем ова тешња веза међу њима ће престати.

Својом делатношћу на извршивању свога основног задатка — организовања повољног кредита за Србе земљораднике — српске земљорадничке задруге су стекле великих заслуга по народ. Њихова непосредна делатност односила се само на задругаре који су чинили врло ограничен број у односу на број нашег народа у то време у овим нашим крајевима, али су оне вршиле и посредан утицај преко кога су захвatале цео народ. Ако се узму у обзир све оцене нашег стања из времена пре појаве земљорадничких задруга, наш народ не само да није штедљив него, напротив, троши више него што треба, често и више но што зарађује. То га доводи у положај да се неразумно и задужује.[79] Систематска пропаганда и организација штедње коју су задруге вршиле најпре у своме оквиру а затим на селу опште, у свим њеним облицима, као база задружне организације кредита на селу, показала је успехе који су омогућили да су оне у 1912. години подмириле потребе у кредиту својих чланова са 70% из властитих средстава и уштеда својих чланова и села уопште. У годинама пред први светски рат оне су биле стварно независне од средстава Српске банке, код које је Савез, бар формално уживао неограничене кредите. Одвраћањем нашег народа од неразумног задуживања и усмеравањем зајмова које су оне издавале својим члановима у производне сврхе, оне су их чувале од непродуктивног задуживања и упућивале на подизање зајмова у привредне сврхе који ће сами себе отплаћивати. Оне су у том погледу вршиле посебан утицај и на остале земљораднике и становништво села, а тиме и на српски народ уопште.

Другом својом делатношћу, снабдевањем земљом оних својих чланова који нису имали своје земље или је нису имали довољно и према томе нису имали — у ондашњим приликама — сигурног извора за живот, оне су вршиле важну економско-социјалну, али и крупну националну улогу. То најбоље доказује чињеница да је у 1912. години у чланству земљорадничких задруга у Војводини скоро једна четвртина свих

задругара припадала категорији беземљаша и да је српски народ у овим крајевима престао да се расељава, јер је сада имао довољно земље за рад.[80]

Задруге и Савез, пружањем кредита и организовањем заједничких набавки пољопривредних средстава, преко поука у *Привреднику,* предавања и посета угледним економијама и пољопривредним изложбама, помоћу Савезових угледних економија и иначе вршили су непосредни утицај на унапређење пољопривреде. Задруге са Савезом биле су у многоме пионири напредније пољопривреде на нашем селу.

Већ самом својом организацијом и начином пословања задруге су вршиле знатан утицај на своје чланове, а преко њих и на село уопште. Никад се не сме изгубити из вида *Привредник,* орган Савеза, и поред више приговора које бисмо му данас могли упутити. Онда и под ондашњим условима, кроз период од 1898. до 1914, када му је даље излажење и растурање било забрањено, са 12000 претплатника колико их је пред рат имао и тако био тада најчитанији српски лист у Угарској, он је вршио истинску националну, задружну и културну мисију на нашем селу.

Даљим акцијама које су имале шири значај оне су и непосредно вршиле снажан утицај на цео српски народ у овим крајевима, нарочито на његово привредно одржавање и јачање. Конгреси српских земљорадничких задруга претресали су неколико крупних, општих питања нашег народа, доносили по њима резолуције и давали директиве, што им је давало карактер наших општенародних организација.

Радослав Марковић, најдоследнији задружни радник у Војводини из тог периода и, свакако, најбољи познавалац рада и утицаја српских земљорадничких задруга, даје у 1910. години, десет година после њихове појаве, своју оцену њихова рада коју можемо сматрати компетентном. По тој оцени наше задруге су својим радом улиле самопоуздање нашим ратарима и разбудиле њихову привредну снагу. Нарочито заједничким закупљивањем земље. Овај рад је допринео да престане наше расељавање и да се привредним јачањем ојачамо и бројно.[81] На конгресу одржаном 1912. у Новој Градишки, у дискусији о закупљивању земље, Марковић који је та питања стално пратио и добро их познавао, изјавио је да су раније други куповали српску земљу и узимали их у аренду, а нарочито Немци, док тада, у 1912. години, Немци не могу да напредују, јер Срби сада купују земљу. Према њему, Србе су у том погледу, благодарећи своме умереном животу, претицали само Словаци.[82]

Српске земљорадничке задруге и њихов Савез стицали су признања за свој рад и често служили и другима за пример. На задружну организацију земљорадника Срба у Хрватској угледали су се у прво време и Хрвати, а касније су преко средишњице хрватских сељачких задруга — Хрватске пољоделске банке — предузимали заједничке акције по појединим питањима са српским земљорадничким задругама и њиховим Савезом. Мађарске независне задруге узимале су преко својих изасланика учешћа на конгресима српских земљорадничких задруга и одавале раду наших задруга пуно признање. Ово признање добивале су наше задруге и са званичних места, када се радило о њиховој чисто привредној делатности. Међутим, својом активношћу по свима питањима народ-

ног живота, нарочито на подизању националне свести и самопоуздања код нашег народа у овим крајевима, оне су још више скренуле на себе пажњу. Та активност доводила их је у опречност са појединим ненародним режимима у Хрватској који су одрицали постојање Срба у Хрватској као и са тенденцијама за мађаризирањем немађарских народа у Угарској. Тај рад је изазивао подозрење и у два маха, 1909. године и у току првог светског рата, оквалификован је као велеиздајнички. Противници нашег народа у овим крајевима добро су оценили огроман значај и утицај српских земљорадничких задруга.

Оваква оцена рада српских земљорадничких задруга од стране противника нашег народа, у најтежим његовим данима, њихов страх од утицаја задружне организације на народ, најбоље је признање утицају који су српске земљорадничке задруге вршиле и њиховој улози у животу нашег народа у овим крајевима, нарочито у Војводини, где је раније наш национални опстанак био највише угрожен. У току рата оне су делиле судбину целог народа. На првом југословенском међузадружном скупу после рата, у 1919. години, Аћим Ђермановић, као представник Савеза српских земљорадничких задруга у Загребу, изјавио је да су српске земљорадничке задруге у Војводини и Бановини услед рата примиле толико жестоких удараца да ће много времена проћи док се од њих излече. Па и поред тога, када се радило о помоћи упропашћеној Србији и њеним задругарима, изјавио је у име Савеза: »... могу рећи да смо ми спремни делити са Србијом све што имамо. Она то заслужује са јуначким својим пољопривредницима који су спремно гинули и толико страдали за наше ослобођење...«[83]

У једном ранијем раду о социјалној структури српских земљорадничких задруга у овим крајевима у времену до првог светског рата ми смо говорили и о противречностима у тадашњем задружном покрету Срба у Угарској и у Хрватској и Славонији и указали на негативну страну тесне везе Савеза српских земљорадничких задруга и Српске банке у Загребу. Указали смо, баш на примеру Савеза и Српске банке, на то да представници капитала, чак и у покретима који су настали ради општенародног интереса, раније или касније своје посебне интересе стављају на прво место. То ће се уочити и овде, но тек по завршетку рата, када је престала опасност по наш национални опстанак у овим крајевима и када су се ови односи подвргавали строжијој анализи.[84]

Ми смо у овом напису имали пред собом одређени задатак и посматрали смо српске земљорадничке задруге са тога аспекта. Посматрали смо их у ондашњим условима и те услове имали у виду код оцењивања њиховог рада и утицаја. Чињеница је да су оне, иако привредне организације, носиле национални карактер, што је случај и са задругама других народа и народних група које су биле у позицији да бране свој опстанак у туђим, ненародним државама или од повлашћених група.

Узевши у обзир целокупну активност српских земљорадничких задруга и њиховог Савеза и њихов многострани утицај можемо закључити да је њихов удео у животу Срба у овим крајевима био врло значајан, а њихов допринос борби нашег народа за свој опстанак у Угарској до 1918. године био врло висок.

НАПОМЕНЕ

[1] Др Ђорђе Натошевић, Зашто наш народ у Аустрији пропада?, Нови Сад 1866.
[2] Pester Journal, 1899 (Према Привреднику 1899, бр. 17, стр. 277).
[3] Трива Крстоношић, Прве земљорадничке задруге код Срба у Војводини, Задружни архив 1, стр. 7—16.
[4] Исто, стр. 11—12.
[5] Др Ђорђе Натошевић, Зашто наш народ у Аустрији пропада, Нови Сад 1866, стр. 11—13, 53.
[6] Радослав Марковић, Садашње стање наше аграрне привреде. Летопис Матице српске, књига 286, стр. 52.
[7] Задружни архив 6, стр. 5—6.
[8] Ово гесло Срба задругара штампао је Савез на првој страни испод самог наслова листа у свим бројевима Привредника, почев са првим бројем у 1899. до његове забране у 1914. години.
[9] Куен-Хедервари није био расположен према задругама, али је попустио под утицајем околине, нарочито др Ливија Радивојевића. Ипак је одобрио из земаљских средстава ову помоћ (Нова Европа 1924, бр. 9—10, стр. 279).
[10] Правила Српске земљорадничке задруге, Загреб 1897.
[11] Демократичност у управљању није потпуна утолико што жене нису имале права гласа, што у то време, пре више од пола века, много не изненађује.
[12] Правила Савеза српских земљорадничких задруга (као задруге) у Аустро-Угарској, Задружни архив Војводине, збирка ССЗЗ-З.
[13] Извештај о раду српских земљорадничких задруга у 1912 години, Загреб 1913.
[14] Према подацима из Задружног архива Војводине, у даљем: ЗАВ, Фонд IX.
[15] Исто.
[16] Радослав Марковић, Садашње стање наше аграрне привреде, Летопис Матице српске, књ. 286, стр. 62—63.
[17] Михаило Аврамовић, Тридесет година задружног рада, Београд 1924, стр. 193—194.
[18] Привредник 1907, бр. 16, Прилог Задругарство стр. 67.
[19] Исто, 1907, бр. 18, стр. 198.
[20] Земаљска влада дала је Савезу српских земљорадничких задруга у Загребу концесију за четири жупаније у ужој Хрватској (личко-крбавској, модрушко-речкој, загребачкој и беловарско-крижевачкој) и у сремским срезовима: митровачком, румском, иришком и пазовачком. Остале жупаније, односно срезове, препустила је Хрватској пољоделској банци.
[21] Прва правила српских земљорадничких задруга код Срба у Војводини, Задружни архив 3, стр. 213—226.
[22] Подаци Саве Гаћеше, једног од оснивача и дугогодишњег пословође Српске земљорадничке задруге у Марковцима, ЗАВ.
[23] Привредник 1911, бр. 14, стр. 218—219 и бр. 15, стр. 235—236.
[24] Привредник 1912, бр. 18 стр. 256.
[25] ЗАВ, збирка ССЗЗ-З.
[26] Привредник 1912. бр. 18, стр. 256.
[27] Исто, 1911, бр. 4, стр. 55.
[28] »Уток са жаобом ништовном против Одлуке Судбеног стола у Загребу о распусту и ликвидацији Савеза српских земљорадничких задруга у Загребу«, ЗАВ, збирка ССЗЗ-З.
[29] Привредник 1912, бр. 18, стр. 256 и 1907, бр. 1 Прилог Задругарство стр. 4.
[30] Рубрике су наведене према Привреднику из 1912. године.
[31] Према изјави Владимира Матијевића на конгресу у Новој Градишки 1912. године. Привредник 1912, бр. 18, стр. 255.
[32] Подаци из чланка Јована Дурмана, Задружни архив 5, стр. 71 и из извештаја о раду конгреса, објављеним у Привреднику за те године.
[33] Резолуција је објављена у Привреднику, почев од броја 9 кроз целу годину 1904, најпре скраћена (бр. 6, 9 и 10), а затим у пуном тексту.
[34] Привредник 1905, бр. 10, Прилог.
[35] Исто, 1912, бр. 18, стр. 260.
[36] Исто, 1907, бр. 18, стр. 193.
[37] Исто, 1908, бр. 16, прилог Задругарство.
[39] ЗАВ, збирка РМ.

[40] Зак. чл. XXIII од 1898.
[41] Нова Европа, 1924. бр. 9—10, стр. 284—285.
[42] Ф. Шишић, Хрвати, Народна енциклопедија Срба, Хрвата и Словенаца I, стр. 870.
[43] Говори бранитеља у казненој парници против Адама Пребићевића и педесет двојице другова ради злочинства велеиздаје, Загреб 1909. стр. 8.
[44] Исто, стр. 98—100.
[45] Исто, стр. 12.
[46] Исто, стр. 108—109.
[47] Исто, стр. 34.
[48] Исто, стр. 111.
[49] Исто, стр. 264—265.
[50] Исто, стр. 265—267.
[51] Исто, стр. 268—269.
[52] Исто, стр. 265—271.
[53] Исто, стр. 271.
[54] Исто, стр. 327.
[55] Исто, стр. 298.
[56] Исто, стр. 245.
[57] Исто, стр. 333.
[58] Исто, стр. 350.
[59] Ф. Шишић, Хрвати, Народна енциклопедија Срба, Хрвата и Словенаца I, стр. 870; Јосип Хорват, Политичка повјест Хрватске, Загреб 1906, стр. 391.
[60] Власт у Хрватској имао је тада у својству комесара барун Иван Скерлец (1913—1917).
[61] »Одлуку« и »Уток« поседује ЗАВ у копији, у својој збирци ССЗЗ-З.
[62] Привредник 1907, бр. 10, прилог Задругарство.
[63] Исто, бр. 1, стр. 1.
[64] Исто, бр. 1, стр. 2.
[65] Исто 1906, бр. 20, стр. 195.
[66] Исто, 1910, бр. 3, стр. 33.
[67] Исто, 1906, бр. 10, прилог, Цитат из одлуке Судбеног стола.
[68] Др Јован Ненадовић био је бањски лекар у Липику од 1902. до 1918, а затим све време лекар у Новом Саду. Рођен је у Ади 1875, а умро у Новом Саду 1953.
[69] Ради се о Јоци Поповићу, главном ревизору Савеза.
[70] »Уток«.
[71] »Одлука«.
[72] Бан Антун пл. Михаловић припадао је Хрватско-српској коалицији.
[73] »Видовдански дарак« био је замишљен као општенародни допринос за културне потребе Срба у Аустро-Угарској.
[74] В. В. (Вјенеслав Вилдер), Два смјера у Хрватској политици, Загреб 1918, 65—66.
[75] В. В. Два смјера . . . , стр. 101—102.
[76] Исто, стр. 102, фуснота 1.
[77] Исто, стр. 109—117.
[78] Задружни архив 4, стр. 95—103.
[79] Исто.
[80] Исто.
[81] Радослав Марковић, Садашње стање наше аграрне привреде, Летопис Матице српске, књ. 286, стр. 69.
[82] Привредник 1912, бр. 18, стр. 257.
[83] Записник Задругарске конференције 13. и 14. априла 1919. у Београду, ЗАВ, збирка ГЗС-Б.
[84] Трива Крстоношић, Социјална структура земљорадничких задруга код Срба у Војводини до Првог светског рата. Задружни архив 4, стр. 108—109.

Triva Krstonošić

DER BEITRAG DER BAUERNGENOSSENSCHAFTEN IM KAMPFE UMS DASEIN DES SERBISCHEN VOLKES IN UNGARN BIS 1918.

Zusammenfassung

Nach der Revolution 1848/49 gab es weniger Serben in der Vojvodina als vorher, und dieselben wurden materiell zugrunde gerichtet. Nach der Aufhebung der feudalen Verhältnisse traten sie unvorbereitet in die kapitalistische ökonomische Ordnung und materiell schwach für den ökonomischen Wettkampf mit den anderen ein. Der Zerfall der Hausgenossenschaften nach dem Gesetz aus dem Jahre 1873 trug dem Verfall der Dorfbevölkerung auch in demjenigen Teil Ungarns bei, der die Militärgrenze bildete. Die Hauptschwierigkeit des Bauern in dieser Übergangsperiode bestand im Mangel am organisierten günstigen Kredit und, als Folge dessen, die starke Wucherei. Dieser Prozess des materiellen Verfalls des serbischen Volkes in der Vojvodina und in Ungarn überhaupt wird bis um die Mitte der 90er Jahre fortgesetzt; dann meldet sich in Zagreb die serbische wirtschaftliche Bewegung und Ende der 90er Jahre in deren Rahmen melden sich am Lande serbische landwirtschaftliche Genossenschaften. Es sind im Grunde Kreditgenossenschaften, ihre eigentliche Tätigkeit ist aber vielfach. Die erste dieser Genossenschaften wurde im Herbst 1897 gegründet, der Bund derselben entstand schon 1898 in Zagreb.

Die serbische wirtschaftliche Bewegung in der Vojvodina und in Ungarn überhaupt, in Kroatien und Slavonien hatte nationale Merkmale. Die Bewegung lehnte die Staatshilfe ab, um unter den bedingungen des fremden Staates ihre Unabhängigkeit zu bewahren.

Bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges wuchs die Zahl der Genossenschaften und derer Mitglieder, und damit auch die Zahl der Anleihen, die fast ausschließlich zu Produktionszwecken bestimmt wurden. In der Vojvodina wurden die Anleihen zur Verpachtung bestimmt, was der Struktur des Grundbesitzes in Ungarn und der Struktur der Mitglieder der serbischen Bauerngenossenschaften entsprach, unter welchen es fast 23% der Landlose und alle übrige Kategorien bis 10 Joch mehr als 78% gab. Gewisse Genossenschaften nahmen Boden für ihre Mitglieder in die Pacht, der auch großenteils gemeinsam bebaut wurde. In Kroatien und Slavonien wurde der größte Teil der Anleihen zur Viehanschaffung verwendet.

Die Genossenschaften befaßten sich mit der gemeinsamen Anschaffung von Produktionsmitteln und dadurch übten sie einen qualitativen und quantitativen Einfluß auf die Produktion selbs aus. Nach Bedarf unternahmen sie auch andere Geschäfte zu Gunsten ihrer Mitglieder. Der Bund und die Genossenschaften übten auch einen moralischen und kulturellen Einfluß aus, sie hielten das nationale Bewußtsein aufrecht, verbreiteten den Geist der Gegenseitigkeit und stärkten das Selbstvertrauen bei ihren Mitgliedern, und dadurch übten sie einen starken Einfluß auf das serbische Volk in diesen Gegenden überhaupt. Der unmittelbare und mittelbare Einfluß der Genossenschaften war sehr groß; eine besondere Stelle in dieser Hinsicht nimmt das Bundesblatt „Privrednik" (Der Wirtschaftler) ein.

Die Verbundenheit der Genossenschaften und derer Mitglieder mit anderen nationalen Organisationen und Bestrebungen des serbischen Volkes in Ungarn schuf viele Feinde, darunter besonders die damaligen Behörden. Wegen ihrer Tätigkeit wurde die serbische Bauerngenossenschaft zweimal direkt und indirekt des Großverrates angeklagt. Zum ersten Male 1909 mittelbar, im sogenannten „großverräterischen Prozess" in Kroatien, als Paul Rauch Banus von Kroatien war; zum zweiten Male im Anfang des ersten Weltkrieges, als der Baron von Skerlec als Banus von Kroatien und Slavonien herrschte. Damals wurde zuerst „Privrednik" verboten, da das Blatt gegen „die Interessen des Kriegführens" schrieb, schon Anfang 1915 aber wurde auch der Bund wegen des „Großverrates" verboten, der auf Grund des verbotenen „Privrednik" seit seinem Erscheinen „nachgewiesen" wurde.

Der Anteil der Bauerngenossenschaften und ihres Bundes im Leben der Serben in diesen Gebieten war sehr bedeutend, und ihr Beitrag im Daseinskampfe des serbischen Volkes in Ungarn bis 1918 sehr groß.

ДНЕВНИК ЈУСТИНА МИХАИЛОВИЋА (1831—1844)

Несхваћен од савременика, нападан и вређан с многих страна, од свих и свакога, и званих и незваних — Вук Стеф. Караџић је управо најмање својих идејних присталица и личних поштовалаца имао у редовима интелектуалног круга. Из многих објективних и субјективних, оправданих и неоправданих разлога чланови његове партије »обично нису били књижевници или, ако су штогод и писали, нису имали књижевних претензија. Књижевници који су припадали Вуковој партији (све док нису приспели млади) имали су у своме раду вазда нечег половног и у своме ставу нечега непоузданог; они су често, или због страха од Стратимировића, или ради проће својих књига, или због опортунизма, или зато што никад до краја нису ни усвојили Вукових идеја — напуштали Вукову партију«.[1] Разочараном и осамљеном Вуку ова немилосрдна и морално заиста ниска стварност, међутим, никада није потпуно заклањала видик и он је у више махова, изгледа нам, тражио разлоге да правда некадашње своје привржснике, који у том тренутку то нису више били, чак и своје изразите и гласне ортодоксно-конзервативне противнике, који његови једномишљеници никако нису ни могли бити: »Међу људима је свагда више људи луди него паметни — писао је Вук 1833. године — а завист и злоба и приватни интерес сила пута и паметна човека залуде, те говори и ради против свога разума«.[2]

Један од ретких поборника Вукових идеја и његових најоданијих пријатеља и сарадника из редова српских писаца прве половине XIX века био је вуковарски трговац Јустин Михаиловић (1800—1849). Рођен у породици у којој се из националних побуда пазило на образовање и где је културни рад био увек и са симпатијама негован, он је још у најранијем детињству — у кругу најближих сродника — могао добити подстицаја за свој каснији специфичан развитак. Отац његов, досељеник из Скопља, гвожђарски трговац у Вуковару, налазио се међу претплатницима *Аждаје седмоглаве* (1806) од Георгија Михаљевића.[3] Његова је сестра Софија »била лепо васпитана и ударала је у харфу и гитар«,[4] док за његова најстаријег брата Атанасија, у калуђерству названог Методије, знамо да је 1808. године испевао једну »оду«, и за којег имамо индиција да се шире занимао за књижевност и филозофију.[5]

»Ни Јустин није остао прост и неписмен ћифта, него је гледао да оскудицу школовања надокнади читањем. Било му је 17 година кад се

претплатио на *Љубомира у Елисијуму,* другу свеску (1817), и Милован Видаковић га је међу претплатницима назвао »Јустиниан Михаиловић«; то је било много пре Јустинова познанства са Вуком, а и пре но што је Вук написао познату уништавајућу критику на ову књигу. Доцније га виђамо као претплатника на Милутиновићеву *Зорицу* (1827), на Стеријина *Светислава и Милеву* (1827), на Магарашевићев *Дух списанија Доситејевих* (1830), Стејићеве *Забаве* (друга свеска, 1831), Стеријину *Злу жену* (1838) и на многе, ваљда све, Вукове књиге«.[6] Његов син Ристо, познати биограф Бранка Радичевића, казивао је да је Јустин у својој »магази« имао богату библиотеку и да је радо проводио слободно време у читању књига.[7] Ванредно даровит и прилично образован — и поред све скромности: у једном свом писму за себе је сам рекао: »Ја сам истина човек неучен и само трговац«[8] — Јустин је за живота стекао прилично угледа својим радом и поштеним ставом према деликатним друштвено-политичким питањима из предреволуционарне 1848. године. За њега се једном рекло да је спадао у најбоље познаваоце српске и немачке књижевности. »Његова магаза крај дућана била је права књижница. Сви знаменити књижевници који су бивали у Вуковару, или су кроз Вуковар пролазили [...], бејаху му обично гости с којима је сковао и ковао планове око унапређења Вукових идеја и око зближења на два закона раздвојене браће«.[9]

Колико је од својих савременика био поштован, толико је данас Јустин Михаиловић непознат. Ту мислимо најпре на његов књижевно-публицистички рад, за који имамо само неколико узгредних наговештаја. Тако је, на пример, већ споменути Ристо за свога оца навео да је он још у двадесетој години, дакле 1820, вредно сарађивао у тада популарном немачком листу Augsburger Aligemeine Zeitung, што је једино што данас знамо. Нешто смо више обавештени о његовој сарадњи у српским листовима 1848—1849. године. »У оно бурно и лудо време, љут на беспаметно држање многих Срба, онако отприлике као Стерија у *Родољупцима,* Јустин почиње писати чланке у *Напретку,* београдским новинама, загребачким новинама, и разлаже у њима своје политичке и националне идеје, прави критику онога што се ради«.[10] Ти су његови чланци јамачно били запажени чим му их Ђура Даничић хвали и, у Вуково и своје име, истиче: »Нама су обојици ваши чланци мили, макар се гдје штампали и обојица вас молимо да бисте писали што више можете«.[11] Јустин је, колико данас знамо, био сарадник и других савремених листова. У свом писму од 21. фебруара 1877. године Ђорђе Рајковић је, поводом Вукова пријатеља Васе Васиљевића, писао проти Димитрију Руварцу: »Господар Васиљевић је још пре педесет и толико година дописивао у Давидовићеве новине; превео је *Војводкињу Церфалчку* језиком за оно доба заиста лепим и чистим: то је у оно време био једини књижевник међу трговцима, као што су то доцније били Павао Рожа Михаиловић (превео Коцебујеве *Крстоносце* 1830) у Темишвару и Јустин Михаиловић и Јован Марковић у Вуковару, који су дописивали у Павловићеве новине, у Арнотов *Магацин* и у *Летопис*«.[12]

Још у потпуности непознато, Јустиново књижевно интересовање и његову књижевно-публицистичку ангажованост требало би, пре свега, открити и изворно проучити, што ми овом приликом не можемо учинити.

Не би се никако смела изгубити из вида чињеница да је и његова опсежна преписка са Вуком и, делимично, са Даничићем такође вредан пажње документат његових озбиљних преокупација.[13] Поред редовних извештаја о сакупљању пренумераната, у својим писмима Јустин је обавештавао Вука о свему што га је заиста могло интересовати. Информације из културног и књижевног живота једне су од најбројнијих. Тако, на пример, писао је Јустин о тек изишлим књигама, реферисао о књижевним приликама, доносио вести о српским књижевницима, износио своје утиске о страним писцима; помињао Јувенала, Рабенера, Виланда, а од домаћих, поред Вука, још и Доситеја, Симу Милутиновића итд.

Један занимљив и објективно користан историјско-културни налаз, међутим, пружа нам лепу прилику да још дубље упознамо интимну личност Јустина Михаиловића. Ради се, наиме о његову досад непознатом рукописном *Дневнику,* који се налази у његовој заоставштини у Архивској збирци Вуковог и Доситејевог музеја у Београду.

Дневник је писан у свесци мале осмине, повезане у полукожу с тврдим корицама. Свеска има 81 лист и још један лист непагиниран (лист 50а), дакле укупно 162 стране. Текст иде од листа 3 (стране 5) до листа 52 и обухвата свега 100 страница.[14] Употребљавано је различито мастило. Хартија је стара (»ребраста«), без жигова.

Свој *Дневник* Јустин је почео да бележи 18. јуна 1831. и, с већим или мањим прекидима, водио га до 5. августа 1844. године, када је датиран последњи запис. Већ на самом почетку Јустин је истакао да ће у *Дневник* бележити само стога да једнога дана, »кад се јесен мога живота приближи, ово забележено нађем, да се осврнем на ову точку мог живота, да видити могу с чим се мог мишљења силе забављаше«. Касније, међутим, он је стекао сасвим друкчије мишљење о основној намени тог свога посла. Тако, на пример, 29. септембра 1837. Јустин је забележио: »Како ћу? Шта ли ћу у тебе писати, књиго моја? Брига и печаљ загњавили су ово моје душевно осећање, угушена, угушена је воља све тужна и невољна бележити, доста ми је да бригом одим, с тужним мислима лежем и ноћивам, већ у тебе зар да бедна и невољна цртам? У тебе зар да будушти читатељ ниједне врсте не нађе које би га сретнијим и веселијим данима сачинитеља њиова упознати могли«.

Да ли је, пак, и сам писац желео да објави ове своје мемоарске записе — немамо засад још поузданих доказа.

Рукопис *Дневника* је без наслова. Судећи, међутим, по извесним пишчевим речима у самом тексту *Дневника* — да је он »магазин мисли моји«, односно »одпечатак душе, срца мога« — имамо разлога за домишљање да на овим страницама Јустин није желео да забележи само интересантније појединости из свога живота и живота своје породице, него и догађаје из културног и политичког живота Вуковара и ближе околине. У *Дневнику,* између осталог, налазимо нову грађу за изучавање колеричне епидемије која је средином 1831. године харала по Европи,[15] али и саопштења о бунама у »Горњој Мађарској« из исте године, о Милошевој диктатури у Србији, детаље из живота појединих вуковарских грађана (Јована Гавриловића, на пример, Адама Драгосављевића, Паје Адамовића, Игњата Игњатовића, Матије Ковачевића, Јустинова брата од стрица Јанка—Христофора Михаиловића и др.).

С друге стране, многе Јустинове забелешке исписане на страницама овог *Дневника* осветљавају понеке засад још тамне и непознате појединости из његова живота и осталих чланова његове породице. Тако, на пример, и досада се знао тачан датум рођења Јустинова сина Ристе Михаиловића, већ споменутог као биографа Бранка Радичевића, но сада имамо и поуздан податак да се он родио рано изјутра. По једној другој белешци видимо да је прво име (»на знамењу«) његова другог сина Михаила (касније директора штедионице у Вуковару) било — Јанко. Да наведемо још један пример корисности ових, па и још ситнијих, појединости. По П. Поповићу,[16] Јустинова кћер Јелисавета удала се »око 1843 за Саву Георгијевића«. Датум није тачан. »И тако исти дан — пише Јустин у *Дневнику* за своју »Јецу« — 13ᵍ јула [1844] прстенује се а 24ᵍ јула изјутра венча се...«

Дневник је крцат и обиљем друге грађе која нас у овом тренутку може дубље заинтересовати. Реч је о његову занимању за књижевност. Прелиставајући поједине забелешке можемо сада поузданије изнаћи које је књиге, када и с каквом пажњом, Јустин читао, шта је о њима мислио, какав су утицај на њега оне имале. Поред страних — Гетеа, Волтера — помињао је и домаће писце. Од значаја је, рецимо, његов суд о Магарашевићевој *Историји,* још пре забелешка у којој је изнео свој утисак после читања Сарајлијине *Сербианке.* Између осталог, одушевио га је приказ француске револуције од немачког писца Јоакима Кампеа. Чита »бившег појету« Коцебуа, док за Шилера интимно пише »мој славни«. Интересујући се и за друге књиге, чак и за новине, Јустин с поносом истиче кад је почео учити латински језик, »... ком међу језицима пара нема«, наводи Вишњићеву песму »Почетак буне на дахије«, преводи две песме из нама непознате књиге на немачком језику Politischer Catechismus, бележи — штавише — и једну своју оригиналну песму.

Пуно занимљивих, иако најчешће ситних, чак врло ситних, појединости — које Јустинов *Дневник* садржи — баца нову светлост на овог нашег заборављеног писца из прве половине XIX века. *Дневник* је од интереса, с друге стране, и својим правописним особеностима, јер га је Јустин писао без иједног сувишног знака старе предвуковске азбуке, онако дакле како је и сам Вук писао, језиком скоро чистим народним, донекле само колорисаним дијалекатским цртама Јустинова говорна језика, управо језика из околине Вуковара. И својим садржајем и начином како је написан, он представља нов прилог нашој иначе неразвијеној мемоарској литератури у којој ће, и поред ретких литерарно надарених фрагмената и одсуством основних принципа у обради мемоарске грађе, заузимати ипак одређено (иако не високо) место управо својом сировом документарношћу и драгоценом анализом психофизичких криза и успеха у животу свога писца.

Текст Јустинова рукописног *Дневника* објављујемо у критички верном препису. Једине наше интервенције састојале су се у усклађивању употребе великих и малих слова, растављених и нерастављених речи и интерпункције према данашњим правописним принципима. У тексту смо, осим овога, исправљали и очевидне пишчеве погрешке у начину писања појединих речи, поготову у њиховој промени (*призрење* м. *прузрење,*

прилици м. *прилицу, сад ћу* м. *сад ћи, исто* м. *исту* и сл.). Године је Јустин писао у скраћеној форми са титлом изнад бројки, како је то и иначе било у обичају у његово време (789, 831 и сл.), што смо ми транскрибовали савременим начином писања (1789, 1831 и сл.). Угласте заграде у тексту Јустинова *Дневника* потичу од редактора: њима смо или додавали потребна тумачења и објашњења, или смо изостављали поједине пишчеве речи за које нисмо били сигурни да ли их добро читамо, или их уопште нисмо ни могли прочитати. Напомене које смо на крају придодали Јустинову тексту представљају само мали осврт и анализу његова причања. Потпунији коментар његову *Дневнику* нисмо могли дати из многих узрока. Питање коришћења грађе из Градског архива у Вуковару никако не би могло бити на последњем месту, а управо нам је та грађа остала неприступачна.

Дужност нам налаже да се на овом месту захвалимо Ђуру Гавели, управнику Вуковог и Доситејевог музеја, и кустосу Голубу Добрашиновићу, на предусретљивом уступању Јустинова *Дневника* у вези његова изучавања и објављивања, а Велибору Николићу, студенту оријенталних језика Филозофског факултета Универзитета у Београду, на дивној помоћи у заморном читању најтежих и најмање разумљивих места Јустинова рукописа.

Боривоје Маринковић

НАПОМЕНЕ

[1] Ђ. Гавела, Вукова »партија«, Књижевност, Београд I/1947, бр. 9—10, стр. 209.

[2] Вукова преписка, књ. VI, стр. 271.

[3] П. Поповић, Породица матере Бранка Радичевића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд III/1923, стр. 4.

[4] Исто, стр. 11.

[5] Б. Маринковић, Методије (Атанасије) Михаиловић, непознати српски песник с почетка XIX века у Војводини, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд XXIII/1957, св. 3—4, стр. 237—252.

[6] П. Поповић, нав. чл., стр. 6.

[7] Јавор, Нови Сад, XIV/1887, стр. 604—605.

[8] Вукова преписка, књ. VI, стр. 277. Занимљиво је, међутим, на овом месту истаћи да је Јустин Михаиловић, у ово време, имао сасвим позитиван став према узајамном односу националне књижевности и националног ослобођења. У свом писму Вуку Караџићу од 28. III 1833. он је, између осталог, и ово написао: »Ал' вам ја искрено исповедити морам да ми је прежао било чути да сте ону земљу, ди сте се родили и узрасли — оставити морали. Тамо је само (по мом мишљењу) наше књижество становито цветати и плода принети могло, узимајући на ум оно што историја свију народа сведочи — да ниједан народ без политичне самосталности изобразио се није« (Вукова преписка, књ. VI, стр. 269).

[9] Д. В., Вуковар је у Вуковом покрету играо значајну улогу, Правда, Београд, 11. XI 1937, бр. 11876, стр. 6.

[10] П. Поповић, нав. чл., стр. 8.

[11] Вукова преписка, књ. VI, стр. 345.

[12] А. Ивић, Архивска грађа о српским и хрватским књижевним и културним радницима. Књига друга (1790—1897), Зборник ИЈК СКА, Београд 1931, стр. 325.

[13] Вукова преписка, књ. VI, стр. 269—348 и 725—736.

[14] Листови 53 и 54 су чисти. На листовима 55—60 Јустинов син Ристо Михаиловић је исписао 10 својих краћих песама, оригиналних и преведених:

1) *Душа милостивна* (»Ово је песмица под овим насловом у Невену год. 1855 штампана«);

2) *Борба у души* (»У Бечу 1854«);
3) *Шта је?* (»Ова је песма под овим насловом у Седмици год. 1855 штампана«);
4) *Царски дар*, с руског (»У Бечу августа 1855«). [Она је двапут била штампана: први пут 1856 у *Седмици*, Нови Сад, год. V, стр. 257 и, други пут, под истим насловом, у *Војводанину, Србско-народномъ календару за просту 1857 годину одъ Милана Д. Рашића*, Беч, стр. 50—51. О изворнику ове песме говорим на другом месту (исп. засад чланак М. Павића: Војислав Илић и две песме из дела Александра Пушкина, Књижевне новине, Београд, Н. С., год. VIII, 6. I. 1957, бр. 32, стр. 2)]'
5) *Безбожнику;*
6) *Морална сила новца;*
7) *Детенцу* (»Из Шилера«);
8) *Различност људи у мислима а једнакост у делу;*
9) (Из Хајнеа) (»У Бечу 1857«) и
10) *Јемство* (»Из Шилера«).

Листови 61—80 ове свеске потпуно су празни.

[15] Исп. М. Хаџи-Сава, Белешке на једној старој књизи, Јавор, Нови Сад XIV/1887, стр. 28; В. Михаиловић, Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804—1860. Пос. издања САН, Београд, 1951, стр. 6—39.

[16] П. Поповић, нав. чл., стр. 10.

ДНЕВНИК ЈУСТИНА МИХАИЛОВИЋА

РЕГИСТАР

1ви лист. План и намера књижице ове.
„ Одлазак мог пријатеља J. Г-ћа.
11№ Прво писмо од J. Г. и први глас колере.
„ Дан код пријатеља Барта инџилира.
3ћа№ Глас о колери.
„ Писмо брату и рођење детета Ђокина.
„ Нешто о свемирн. Историји Магарешев.
4та № Колера.
4 и 5та Шетња у Адицу и разговор са три друга.
6та № Искуства, преимућство и ћутања.
6 и 7ма№ Шта сам од неког времена чуо, видио, искусио и мислио.
7ма нум. Отење да престанем бележити и за љубав деце наставак.
8 нум. Смрт Енекешевице од колере и стра и буна.
8 н. Прво писмо од пријатеља и глас о њему.
9 н. Шта је човек на свету и одговор на то.
10 н. Стра од колере и о Коцебуу и Шилеру.
„ Смрт Мите Поповића.
11 н. Шогор Тоши писање.
„ О колери.
„ О колери конац.
„ Писмо у Крагујевац.
12 н. Адама учитеља одлазак у Србију и повратак.
13та н-ра Стање човека слободног у земљи насиља и деспотизма.
„ Човек кад погреши и сљедства греха.
14 н-ра. Берба код Станића.
„ Зли моји дани.
„ Узрок чутања дугог.
15та Узрок још дужег чута.
16 Вест о мом прија. J. Г-вићу.
„ Узрок чутања — нужда.
„ Моја нужда.
„ Характер поповски.
18 Долазак Битовљев.
„ Стање човека на свету.

19 Campe — Немац
20 Почетак латин. учити.
„ Politischer Cathachismus (!).
„ Превод одатле.
21 Одлазак Тошин у Загреб.
22 Опет превод из Polit. Cath.
23 [...]
24 стр. Песма моја.
[...]

1831

18га јуна

Први пут на тебе руку мећем, папиру, и то зато да на теби бележим све што ме у призрењу кому драго интересира — ја нисам наумијо то чинити, ни из тога да то чита когод, нити да се ту са одличним штилом узносим, нити да пофалу какву с тим заслужим, него једини је узрок мог намерења да после неког времена, кад се јесен живота мога приближи, ово забележено нађем да се осврнем на ову точку мог живота, да видити могу с чим се мог мишљења силе забављаше..., шта је душу и памет моју занимало, како је постепено моје расуђење расло, ил' падало, како сам свет, или ове предмете око мене, сматрао, како сам о њему мислијо и судијо. О свему ја ћу овде бележити, а то ће све без усиловања бити, јербо само за мене чиним.

20га [јуна]

Има већ 15 дана одкако је онај човек[1] оставио наше место, кога ја највећма почитујем и ценим, каквога у мом са светом познанству још познао нисам и каквог би Бог дао да познам, коме ја благадарити имам што ме је познао са бољим човеством, који ме је упознао што је високо, право и лепо, који је уздиг'о мог мишљења и памети силу к идеама божественим тако да од оне точке времена, од које се њим познајем, а то је од 1824 год., епоху у мом животу бројим. 15 дана од тог времена има како ме је вечно можбити оставијо, а проћи ће и 15 година, а још ћу се за њим обзирати као детенце за мајчином сисом која га дои, сваки час онај у ком је обично к мени долазијо опоменем се жалости на њега, како сам то синоћ око 8 сати осетијо — то само ја знам и још ствари моја друга који су његови почитатељи и који га тако исто цене, ако је могућ' тако га ценити као ја, јер нам је бијо друг, пријатељ и научитељ. Ал' нека! Нека иде тамо ди је нуждан, ди ће његово високо изображенија духа и срца, његова распространена научност, његово жарко светољубије, светлост своју расути и озарити све са зраком човечности, правде и лепоте, ди ће се његов филозофски дух, његове чисто човечне идеје, реализирати моћи. Нек' иде срећан! Наћи ће он и тамо гнездо са његовим преимућством, ди ће тиће њему подобне лећи, јер у томе је вечност великог човека, као што се он истино нарећи може и мора.

22га јуна. ,

Данас је учитељ писмо из Београда од пријатеља добијо у ком ме он поздравља. Прво писмо из оне стране, први поздрав одкако нас Сава раставља а туђе царство дели. А како је глас од тешке колере разнешен, ко зна оће л' се више и писати моћи, јербо је већ данас Солга у овдашњој општини обзнанио да се чувати морамо, да се страже од свију страна поставе, да се без пасоша никуд моћи није слободно.[2]

24га [јуна]

Био сам код мога пријатеља Барта[3] и провео сам тај дан код њега као љубовню пријатељски дочекан гост. Добро код њега није усилованог осмеивања и ласкајућег пријатељства, већ срдачно простоумилно дочекање и угошћење. Искрено смо се разговарали о прикљученијама која Европу и у њој сав мислећи свет умно забавља, делили смо мисли и идее — обојица мирно желећи поправљање садашњости и атање к бољем и духу времена скоднијем. Раставивши се дружеивно, дошао сам дома по ладу, кроз лепу шуму која пут раздељује, проведавши тај дан задовољно.

25 и 26тог [јуна]

Ниочем' се сад не разговара већ о страшно претећој болести, колери, која прети кукавном роду човечијем у Мађарској. Тај се дан уредило да се страже око Дунава поставе, да се нико на ову страну ма и с пасошем не пусти док се глас из Горње Мађарске не чује — ил' је болест престала, ил' се даље распространила.

26га [јуна] сам брати[4] писао, а у Пентеле нотарошу. И тај сам час чуо да родила Ђокина жена мушко дете.

27га [јуна]

Данас сам добијо »Всемирну историју« Магарашевића[5] у руке и прочитао сам је. Сирома Магарашевић! Штета што су га тешки окови опстојатељства везали, црна нужда зависности од патрона Гимназије,[6] па није мог'о онако радити као што му је мудра глава мислила и његово народољубиво срце желило. Он је мог'о оним језиком писати којим би требало и којим се до просвећенија доспети може, као што је он сам умствовао, већ натеран од превелике жеље народољубије — није мог'о ћутати, већма и по туђем плану писао је к'о што калуђери оћеју, само да у чим, чим свом народу ползује.

28га [јуна]

Данас је опет штафета о колери дошла да су још два села у Земплан. вармеђи отрована и тако се све већма стра распростире и страже се сугубљавају. Данас је публично прочитано правило како се треба од те бољ[к]е сачувати.

29га [јуна]

Јуче као о празнику био сам у шетњи са неколико моји другова у месту које се Адица зове, јербо је свуд водом опкољено. Растови лиснати прекрасну ладовину дају, а дигди чистина са различним цвећем обасута мами погледе на се, место лепо, за весеље удесно. Имасмо ту уживат', као што се код нас обилно уживање пољско ужива. Најпре смо куглу бацали, после шетали се, љуљали и напослетку вечерали вечеру просту под дебелим растом. Ал' ја сам чудан човек. Мени то још ништ' није повољно. Истина, оно четир-пет моји другова све су људи добри, ал' ја више зактевам, ја сам већ на разговоре свагдашње омрз'о, ја више зактевам већ да се при аталу о вину, наложницама и јелу разговара — просто рећи ја би волео са неким при чаши ладне воде и залогају црног леба сат провести, већ онако, премда су они добри људи, при најизлишнијој трапези. Један је од њи човек кои је живот са битангама провео од њи крв сисајући, њиову слабост на своју ползу обртајући обогатио се, па сад плод тако красно стеченог имања уживајући држи се врло мудро мислећи да је он славно што учинио друге варајући а да се они у тај ма осетили нису. Он већ, видивши тако своју итроумност богато награђену, чуди се што ове њега за особита човека не држи, још боље читајући неколико рђави књига и слаби новина држи се и учевним мислећи, по његовој лоћици, да се и ту варати може. Шта сам мог'о од тога чути? Други одвећ слабе главе човек, кои је у сиротињи, истина, одраставши, у богатој кући на госпотство се навик'о, то обдржавајући и обдржавати држи да је то највећи степен мудрости и да онај који то не може или неће да чини — врло простог духа јест, накратко рећи човек малоуман. Шта сам мог'о од тог човека очекивати? Трећи човек, истина млад, ал' од себичности (egoismus) тако обузет да свако сопствено расуђеније по њој мери, свагди му је оно »моје« у очима, који није кадар восторг душе великог човека, кога историја и нова и стара таквим назива, разумети и појати, јербо сваком делу подмеће интерес, а је л' могуће да човек оно у другом поштује што му срце кадро осећати није. Звека дуката више дражи њега већ глас најпоштенијег пријатеља. Шта би знао с тим? Четврти, одвећ малог са светом познанства и изоштренија добар, простодушан, миран, за поштено, право и истино прилично заузет, ал' не сопственим дознанством већ више по туђем навођењу, није кадар к вишем чему сам се уздигнути, већ највише мораш му помоћи. Шта ми је тај мог'о нечувено казати?

8га јула

Човек, док је год жив, учи се и због тог само дужни смо ми старе људе поштовати и њиов савет слушати. Искуство — велика је школа. Јер човек, ма са најбољим и најтврђим поглавитостима (Grundsätze), опет ако га искуство не предострожава, пореметити може свој предузети правац и може дати другима повод да га за човека онака држе који он није, нит' је рад бити. Мени је то случило се ово дана, што сам пред оним човеком нешто изговорио које би он само за њега речено сматрати морао, ал' ја сам преварен, он се изланuо, јер није бијо онакав за каквог сам га држао и са тим ми је доказао да је ћутати најпаметније. Зло је држати све људе рђавим, а још горе човек прође држећи све људе добрим и поштеним.

13га [јула]

Већ има неколико дана одкако ништ' бележијо нисам. Ал' не зато што се са памтењадостојним предметима забављати нисам мог'о, већ због тога што и нисам кад имао бележити. Сила сам измлого призрења од то доба чуо, видио, искусио и мислио. Чуо сам разносиване гласове о буни у Горњој Мацарској, ал' је л' могуће то веровати било у Мацарској буна, да су сва грађаска (!) [...] мртва, да благородија чланови сва и све уживају против чега би се они, дакле, бунили а она једна класа што тамо у зноју своју црну кору леба заслужује горко, и од ње пету част Господ. земаљском даје једну цару, једну за местне трошкове, једну попу! Она је л' кадра што и помислити, а камол' учинити, ону је уредба или, боље рећи, неуредност земаљски закона сасвим робом учинила. Видио сам људи који о слободи, о човечанском достоинству, говоре да им варнице из очију севају, а кад у прилику дођу да говоре са људима који су ма у најмањој служби, они ласкају, клањају и чланколизе као робови. Искусио сам да ми живимо у оној земљи ди је верло погубно своје мишљење о свету саобштавати и објављивати — мислио сам. О мложину и садржење мисли не могу исказати, јер би морао више времена о том радити да и све у ред поставим, као што су се у мојој памети рећале и роиле.

17га [јула] сам писао брати.[7]

20га јула

Опет 7 дана прође, а ја ни словца у књигу моју не записа. Ал' збиља! Већ сам толико пута тео престати од писања, а и на што ми то? Какав ће конац имати мој у првом листу наумљени план? Шта ћу ш њим? Да у познијем времену то читам, да мисли моје садашње онда дознам! О, то није од потребе, јер ово мишљење нигда променути нећу осим ако ми Бог живот продужи, да искуство штогод у њему (мишљењу) дометне, одметне, умери и утврди. Ал' зато опет продуживаћу мој овај ма и детињски пос'о кадкада, јер и онако времена немам да непрекидно мој запис настављам. Ако ми Бог да децу,[8] а мене са овог света раније сметне, то нек одавде као из огледала душе моје — свог оца упознаду, ако узбуду кадри за таково што се интересирати. О како би ја радо мог оца,[9] ког ми судба прерано оте, ма и по ди коју искру мишљења дознати рад бијо! Ја га нисам познавао, осим што од други људи то чујем, па и то мало, што разумем тако је мало, да са весељем мисли моје к његовој сенки обрћем и дознајем да сам његов и морални син.

24га [јула] је била страшна буна због колере. Пре тога, тј. 20га, стиг'о је глас да се та пуста болест у Бачкој вар. у 7 села појавила и због тога су страже строжије постављене и свет се све више плашити и бојати почео, тако да кад је жена Енекешева умрла нагло, а кћи му се разболела, кућу му таки затворе и сва варош у буну дође, која се сутрадан уталожи јербо од д[о]к[то]ра нашег и осечког осуђено да није колера.

29га јула примисмо вјести о нашем пријатељу у туђој земљи.[10] Давно смо били у неизвестију. О, како ми је било мило што ме је у писму споменуо, ја се тим чисто поносим што ми онакав човек те удостојава чести. Овуда су се силни гласови о њему разносили и било је мали душа који су им веровали, али ја не. Ја сам о његовом постојанству и честитости тако уверен, као истина да сам сад жив. Мог би живота задовољство свој вр' достигло кад би судба мени допустила ш њим у једном месту обитавати, у његовом научења пуном друштву живити и чисто ми се нешто слути да ћу, премда је он тамо куд ја у садањем стању сљедовати му не могу, ја то дочекати да ш њим живим и умрем. То би за мене особита срећа чинила се.

1га августа писао сам Чанићу.[11]

3га августа.

Боже мој! Шта је човек у овом свету? Је ли он лопта којом се случај, ког ми судбом називамо, по вољи несташно сигра, или је он оно што људи неки које свет великима назива — веле да је — тојест створење од Творца свемогућег на ову точку у животу постављено, са душом и разумом одарено, која и који је искра оног Творца. А зашто? Да изображавајући и савршенству атајући (!) — ту искру, душу — све више и више Творцу се свом приближи и да учини и сврши што је мудрости свеznању његовом близу и ближе и тако, као што ти људи веле, да испуни вољу свог Створитеља. Ја то верујем, осећам и атам (!) чинити у колико ми положеније моје у ком сам се застао допушћа и о томе сам пуно уверен. Одкуд ми то уверење? То је плод читања они књига које су таког истог сложенија крви људи написали. Ал' један је морао први бити. Одкуд у њему тај први помишљај? Је л' то што највише вели да је човек једна част Творца и да је душа у њему неумрла. Та мисл' сама приближује нас Богу, та једина моћ то помислити, осећати и веровати моћи јест божество.

13га августа

Од оног доба, од кога сам оно напред нацртијо, ништа ми се важно прикључило није, окром страа од колере, »љуте убитачне болътице«, која је већ у нашем сиромашном месту људе здраве здравцате као крадом између' своји крала и под земљу сакривала. Бог зна шта ће и с нама бити! Оће л' Боже већма давити? То ће време показати.

Осим новина, мени већ тако милог предмета, читао сам ово дана Коцебуа,[12] некад на великом гласу бившег појету. Да је свет и у њему људе познавао, то се види, ал' да није карактера особити људи нацртати умео, то стоји. Персоне су у његови дјели обичне и нимало чрезвичајне. Он је свет малао какав јест, а не какав би требало да буде. Ту је мој славни Шилер друкчији.[13] Његов је „Don Carlos Cabale und Liebe — образац величанства човеческог, он остаје непостижим.

15га [августа]

Кад сам прекчује оно о колери рекао, нисам ни помислијо да ћу данас о сиромашном Мити[14] ређи морати »покојни«. Оде сирома за 8 сати. 14га ноћу поче лаксирати, а 14га у 4 сата п. подне оде са правим симптомима колере. Остави жалосну жену и шесторо пиштеће дечице. Драги Боже! Како је то страовито, како је то електрички на сав свет дејствовало. Ноћас читаву ноћ заспао нисам, читавацку сам ноћ у зноју бијо, а осим стра иш'о сам напоље преко мог обичаја три пут, тојест обично идем у 8 сати ујутру, а јуче сам ишао у 8, у 3 и у 8сам увече. Ал' фала Богу, ноћас, ни сад у 10 сати, нисам још иш'о, ваљда сам ја себи одвише, које се не мож' замерити, утубијо у главу. Ако ме трефи, што ће моја жалосна мати? Шта сирота жена? Шта јадна дечица? Бог сам, који је свемогућ, може нас од тога курталисати и може ји утешити и за њи се бринути. Оће л' проћи бар који дан да се о том прилике немамо сећати? Оће л' то већ престати. Ако не престане, то ће можда и на нас, и на мене, ред доћи. Шта Бог да! Амин!

25га авгу[ста] писао сам шогору Тоши[15] у Земун да ми на питања одговори ова: је л' колера у Србији? Је л' слободно тамо? Је л' Вук у Београду?[16]

26га [августа]

Nintsch (!) Cholera! — викали су Мађари у Пешти. И ми овде вичемо, ал' забадава кад зато опет свак' дан по ди која жертва падне. И данас и јуче пала је, дакле још је колера.

31га [августа]

Већ има неколико дана откако нико од колере није умро. То је знак да је биће њено престало, али је можда карактер свој убиточни у овој земљи променула и у јаку се грозницу изметла. Да Бог да [да] се име њено заметло и да Бог да да ја у овом мом књигопису њу више не спомињем. Вечна јој памат!

Ово сам дана био у Осеку и здраво сам натраг дошао.

4га 7бра [септембра] послао сам писмо Бартово на Ј[ована] Гавр[иловића] у Крагујевац.

16га 7бра [септембра]

Оде Адам[17] и дође. Кад је пош'о, лепо смо се опростили, као што он и заслужује, а и сам предмет његовог пута — туђе царство — и помишљај: »Нигда се, можда, видити нећемо« — чињаше тај растанак особитим. Ја сам желио, колико га радо имам, да оде тамо ди он са сопственим искуством и са прибављеним знањма ползу. неисказану ползу чинити могаше и већ сам се надао од њега писмо из објетоване земље који дан добити кад, ал' ево њега натраг са намерењем да овде остане и да тамо још за њега није. Дакле, сад видим да није све тамо тако као што би требало да буде, још тамо није тако да човек, који за више планове заузет, и те у намерењу тамо реализирати, отићи може. Шта ће, дакле, наш предобри пријатељ тамо? Кад овај, кога намерење и циљ лакше они људи тамо познати и разумети кадри [ни]су — шта ће он са његовим чисточовечним, козмополитичним, великим идеама за које још тамо људи ни појатија немају и о којима се још у просвећеној и цивилизиратој Европи, у Немачкој, у Енглеској, у Француској боре, и то тешко боре, шта ће он тамо ш њима у оној простоти, у оној тек варварству и насилију отетој земљи ди је руско господарство свој деспотски барјак наумило развити и себи за будућа времена сајузника одранити. Нема дакле ништа, човеку не даду главе дигнути, не даду белога гледати света него — »помози ми се туђи против нашег тирјана, пак ћу ја после тај бити. Мењај господара, а ти си већ роб те роб«. То је Losungswort свију настојатеља народни.

19га [септембра]

Жалосно је за човека који је привезан неразрешитим оковима к земљи оној ди насилије, неправда и деспотизам влада. Која је фајда човеку који се запоји духом слободе, правде и једнакости, кад од свега тога ништа — не само уживати — него ни распространьивати не сме, нити може. Готово је боље као јарму свом навикнути во вући и теглити, не осећајући да је он као човек к чему бољем наменут. Залуд оно чувство за слободу и за једнакост кад свуд ропство, привилегије и неправду гледати мора. Готово мора човек — што рек'о велики Волтер — »руке к небу склопити и очи подигнути па на човеческу нарав процвилити што је човека тако створила«.

19га [септембра] писао сам брати.[18]

21га [септембра]

Највећи знак да је човек погрешијо то је да се човек сам себе стиди, и мени се у овај пар чисто неће писати, јер осећам да сам погрешијо. Ал' је опет у другу руку највећи знак да се такови човек још поправити може који стид осећа, јер је то неоспорими знак да морално чувство још у њему није мртво. Него, која асна то осећати, признавати а опет у првој прилици у исту погрешку пасти, која фајда од свега тога кад толико постојанства човек нема да бар, било пре шта му драго, убудуће не погреши. Човек је права справа ком се прилика, чувство и случај као с лоптом игра, данас резонира као филозоф против једне ствари — и гле! — сутра се увати као миш у рупицу. О постојанство, постојанство!

25га [септембра]

Јуче сам био на берби код Станића и веселили смо се по обичају до један сат после поноћи. Ал' сад нетом видим да сам ја за така весеља мртав. Ја би већ сад волео са неколико моји, са мном симпатизирајући, другова неколико часова у дружевном разговору провести ноћ, већ у овој галами. Ја би волео тише и простије пирове, већ ове пијанке. Ал' тужан! Ди су таки другови? Ди су те симпатизирајуће душе? Никад можда у мом веку нећу и добити.

1га 8бра [октобра]

Као што ме је злоћа и несрећа ове недеље потерала, тако не може дуго трајати, јер би под тим теретом пао, пропао. Све што се год могло зло трефити, то се за то време прикључило, тако да ни мом злотвору не желим оваке дане, оваке ноћи.

Све се моје нутарње потресло. Пао сам већ под овим терétом, на моје сам биће омрз'о. Оћу ли, Боже, будући редак са блажијим срцем написати?

16га 8бра [октобра]

Ово време, за које сам престао у тебе, о књиго, бележити није ми протекло да се ја тебе опомињао нисам, нити ће се икада угасити жеља и намера за то чувствовати, него једини поглавити узрок тог чутања (!) бијо је тај што силу и моћ чувствовања и осећања моје перо описати ни[је] кадро било, што су ме чрезвичајна опстојатељства, чрезвичајна прикљученија, тако окупила била да се маћи мог'о нисам, да сам и онемијо и оглувијо и осећати престао био, да сам готово име моје заборавијо бијо. И сад нећу, сад кад се већ то мало поутишало, и сад нећу о том ништ' говорити. Истом кад из Пеште — куд полазити наумљавам — дођем и кад те ударце преболем, онда ако кадар узбудем.

18га фебру[ара]

Четир месеца протекоше, сто двадесет дана, одкако ја ни речице не забележи, књиго, огледало моје душе и срца у тебе. Дуго време! Зар се ништа за толико време претрефило није што би писања вредно? Питам сам себе и сам себи одговарам: да је млого и премлого на душу и срце моје дејствујуће прикључило се, ал' једини узрок мог ћутања бијо је тај што су се мало послови дућански за то време умножили били, пак што Немац вели — ни времена ни мира право имао нисам к томе. Сад пак, сад ћу и одсад ћу опет у тебе записивати, књижицо моја, макар опет после године дана, као и сад кад прошавше прочатим смешк'о се. Опет ми је, и биће ми, мило и драго видети како ми дани протичу и шта и како кад судим и мислим.

19га феб[руара]

Сад ми баш паде на ум да ја једну важну и преважну вест у књижицу моју забележијо нисам, сиреч вест да је мој пријатељ у царевом граду[19]! Да, у Цариграду је он, у важној служби, као секретар депутираца који код турског цара, посредством Русије као заштитнице Србије, судбу читавог народа српског реши. Тамо ће он по његовим идеалима правде и слободе темељ будућег развитка Србије полагати и положити, само још кад би заштитник њен (Рус) бољма либералне принципије удостојавао и одобравао, онда би народ и род истом видијо и искусијо шта је и ко је мој велики пријатељ, а овако можда сирома сила пута оно с пером цртати мора, при чему му срце цепа, ал' и то побеђује, јер зна да ће оно тек с временом бити што бити мора.

На Ђурђев дан

Два месеца прође а ја се тебе неспомену, књиго! Зар се за то доба ништ' важно не прикључи? Зар сам нечувствен за то време постао? Зар сам за овај свет изумр'о? Тако сâм себе питам и на то све само ово одговарам: за ова два месеца мучила ме је, окупила, сва правња страсти човечији као што ме нигда није. Стра, љубов, надежда, жеља, очајаније, дешперат — наизменце с моим су срцем владале и само чувство о бићу Творца и увереније да све ш њим бива, учинило је да сам се одржао и са утешителним и одлакшавајућим помишљајем: »Боже, буди воља твоја«, често при тишини ноћној кад ме мисли окупе к сну се преклонуо и лаган, окрепљен устајао и лакше ударце они дана подносијо. Тако да сад признајем да је његова десница мене укрепила, подигла и помогла и сад опет будућност моју са надежде пуним оком мотрим, сваком се добру и земаљском блаженству надам, уверивши се да све божијим примислом бива.

9га јула

Ја сам мислијо давно већ да је зло за човека оног који се отргне са просвећенијем из хрпе обична пука, који не мисли, не ради, к'о што мложина пуког народа

обично се радити и мислити навикла. Такав је човек тисућма зала подложан, да баш и гоњен, а особито ако се онога реда црни људи што обично, све што се њиовог интереса каса, у име божије бране и његово свето име подмећу и њим се заклањају, лати.

У августу

Лицем на свету Петку дош'о је давно пожељени, избављеније носећи, гоненије прекидајући, комесар краљевски Алберт Битто. На њега сваки, у ком ропство још није сасвим печат и на душу ударило, сваки надежде пуно погледа, од њега избављенија чека, од њега гонења свршетак очекује. Ал' већ и јест давно, давно је већ порок насилија, неправде и силе овде барјак свој развило(!), давно већ сиромаш[тво] под осиљеним бичем Алипаше јањинског пишти, давно већ порок и злочинство нокте отровне своје у срце кукавног рода човеческог забада, мера се већ прекинула, лонац је прекипијо, небо се свети. Јер је већ »крвца из земље проврела«. О мудри Битто, буди проведан! Буди неподмићен! Име ћеш твоје у срцама (!) добри људи овековечити.

На Госпоину велику

Сиромашни роде човечији! Коме је твоја срећа и брига о теби у руке дата? Ко су твоје судије и предстојатељи? Ко ли свештеници и учитељи? Курјак овце срећу рјеши и о њој се брине, лисица незлобном голубу суди и магарац науком и просвештенијем управља. Чему се надати имаш при такој неуредности? Како је с тобом при тој наопачности? Бадава пиштиш! Бадава руке к небу као гажен црвак пружаш, бадава се тужиш! Помоћ ти великаши земаљски дати не могу. Трпи, пати, очајавај донде док ти мајчино млеко не запишти и догод те крајна нужда не нагони да сам, сам себи не помогнеш.

25га августа

Овде сам прекинути морао мој намерен пос'о јер добијем визиту која није била кадра заменути оно што сам наумијо бијо.

5га 7бра [септембра]

Ово сам дана добијо случајно у руке книгу Campe[20] »Reisebeschreibung« од Француске баш, писану у почетку 1789 године у понику прве Револуције француске, оног појављенија кога ретко земља вића. Campe је бијо славан муж, то сам ја дознавао још читајући његовог »Theophrona«,[21] ал' да је он овако умно и о том појављенију, Револуцији, писао, да је он њу срдачно одобравао, да је као први корак к избављенију човечества од деспоцког јарма весело радујући се поздрављао, то нисам знао. Кад ћемо ми имати таки људи — та ми мисао увек се у глави породи кадгод коју честиту књигу у руке добијем, кад?

7га 7бра [септембра]

Почео сам латински учити! Можда ће ко рећи, ако кад ко други ову моју књигу у руке добије, да је то мом послу убиточно. Није! Ја само моје беспослене часе на овај славни језик употребљавам. Само да га оћу моћи у овим моим годинама изучити, да оћу моћи овај језик, ком међу језицима пара нема, разумети моћи, ја би се сретним називао. Трудићу се, мући (!) ћу се док га не научим. Видећемо.

29га 7бра [септембра]

Ово сам наш'о данас у једној књижици под именом »Politischer Cathashismus« и допало ми се врло, те сам ево превео:

»И најбољи, најблагороднији људи нису још толико врло добри, или барем толико са својом добродјетељу горди, колико би се од њи по праву зактевати могло. То се из тог закључивати може, што ти исти људи још од глади не умру. Јербо добродјетељ је у свету тако мрзска, да онај који њу следује мора је се одрећи ако је рад главу читаву изнети.

Млого има људи на свету који тако исто се високо пењу к'о оцачари. И они пужу кроз гадне и тавне канале и црни су сасвим.

О слободо! Ти си јарко сунце. Од твог зрака зре народма срећа. У твом ладу мијо нам је покој. Под њом живот животом се слади. Ди ти владаш ту је отачество. О слободо! Ти нам грејеш срце, светлиш духа, палиш рабро мужа твоим зраком а на твом огњишту само горе пламен дрзке правде«.

»Слобода је народа и земаља живот, а удрученије (!) смрт«.

»Ко се своје слободе одрече, тај се одриче свог бића, права и дужности човечества. Такво се одрицање не пристоји човеку, јербо је онда човек одрек'о се свију морални дела и слободе народње« (Rousseau).

Удручење (!) је мати слободе. Ово се слаже са оним Соларичевим: »Притиснуто јаче, све навише скаче«.

4га 8бра [октобра]

Данас је мој синовац отиш'о у Загреб Атан. Поповичу у службу.[22] Нек' иде, нек' види свет. Још је време за њега што научити, а ја морам остати овде сам да леб жени и дечици мојој прибављам. Ал' нека, неће ни мени на шкоду тај одлазак његов бити, јер ћу сад моћи се и морати више са мојим послом забављати. Зато, срећан му пут!

12га 8бра [октобра]

Кадгод што читам и о читаном расуждавати почнем, свагда ми на ум падне то другом сприобштити и често ми жао бива што то учинити не могу, тојест што сретства немам колико могу моим једнопленицима што лепо у туђем језику нађем да сприобчитавајући полезан будем, да једанпут и наш род на степен поболшања ступи и паметнији, бољи и сретнији постане. Тако сам и ове три четири песмице из напред речене књиге на српски превео, шат кадгод коме у руке дођу, ком ће мисли у њима изречене срце дирнути и за оним што је боље, слободније, дакле и сретније (јер без слободе нема среће) срце преправити. Ево и:

СЛОБОДИ ПЕСМА

(Из »Politischer Catechismus«, посрбљена)

Тавна ноћ је прошла,
Дан је освануо,
Слобода је дошла,
Сунце огрануло.

Де, слободо слатка,
Развесели живот.
Животворна зрака
Нек осветли тавност.

Нек ти носе даре
Сва створења умна,
А руше олтаре
Самовољства удна.

Учи поглавицу
Шта му дужност каже,
Благом земље оцу
Виј а венац славе.

Слуге ни господе
Јестетство не рађа!
Сви смо једне правде,
Све нас мати рађа.

Уставе утврди,
У њима је срећа
Насилију луди
Нек се гаси свећа.

Вечно живи с нама
Мир нам ти заклањај!
Твоима душманма
Живот не поклањај.

Који роби рану
Сиротињи удној,
Томе ти тирану
Опраштати немој.

ТИРАНУ

(Из истог)

Тко си ти што ти је мозак на висини,
тој гордој [. . .]; земна ко Бог што с' шириш,
и докле ти влада допире,
права људства ногама газиш.

Зар је к том вишњега руке подигла?
Немоћ зар твоја мож' заповедати?
И ређи планини — дижи се,
сместа пропадај там' у море!

Можеш ли укротит бурну олују?
Страшно што ји по земљи муњу ли
по вољи управљат гласно што
громом земљу потресује сву?

Терај тај чопор робова што т' ласка
од себе, па иди међ' праве људе
и питај ји: шта је на земљи
лепо па истино и красно?

Је л' сад да видиш и признајеш да си
слеп бијо? Моћ на коју се узда, шта ј'?
Најмити слугу стрпљење је л'?
И подли да је робова ћуд.

Знај: кад народ обузме јарост и
осветом запали с', мален ћеш бит' ти
олују онда задржати,
државу која ће протрести.

Не знаш зар как' тиран плаћа крваво:
Цезар и Калигула нек т' научи,
пали који су руком убице,
и Нерон бојећ' се Сената,

Сам себе мачем очајан пробада
и душу шаље у пакао црни
да змије и фурије адске
шкрипећи зубма примају га.

15га 8бра [октобра]

Ову сам песму сам начинијо, огорчен будући са током света и видећи да људи баш нећеју и нећеју да иду на боље, још штавише презиру гордељиво и прстом пружају на оног који бар озбиљски боље оће и зактева, називајући га (само да га збуне) немирном главом. Огорчен тим, дакле, мећем овде правила бујна која је срце диктирало и која:

ОТАЦ НАД КОЛЕВКОМ СВОГ СИНА ГОВОРИ[23]

Спавај моје чедо мило,
Сањај благи красан сан,
Свакојако нећет мијо
Живот бит' ни угодан.

Смешу ти се у сну уста,
Ти се нешто радујеш,
У животу срећа пуста,
У њем' само тугујеш.

Ко би мог'о преспавати
Цео живот суђени,
Боље б' било већ живити
Живот овај сужањи.

Спавај моја мила рано,
Нек ти живот протиче,
Пробуд' ћеш се доста рано,
Печал сам ди изниче.

Будан ал' кад мораш бити,
Речи дакле чуј ове,
Сретно ћеш онда живити
Нећеш судбе бит' моје.

Смеши с' кад ти срце пишти,
Кад те гњечи властелин,
Трпи — мада живац пишти —
Кад те дави господин.

Самовољство кажи да је
Богом дана милошћа,
А што вриште гласи раје,
Реци да је бесноћа.

Сагни главу јарму тешком,
Кажи да је благ и лак,
И са муком реци горком,
Светлом дану да је мрак.

Онда бићеш добар, миран,
Од свакога поштеђен.
Ал' за главу, неправедан
Не рец'! Бићеш срамоћен.

(1832)

22га 8бра [октобра]

Боже мој драги! Ала је грбав овај свет, ала има у њему сила божија ствари које би требало, премда људи већ толико иљада година на свету има, поправити, исправити, изменути и изравнати. Ал' ди је тај Голијат кои је у стању то учинити или, боље да рекнем, ди је тај Бог, Христос који би то извршијо и, као што треба, на задовољност света учинијо. Није ли сам Спас наш, кои је тео свет просветити, на крсту са горком муком то платијо, а његова је жеља и намера била света, праведна и човекољубна, као божество само што је. Зато трпи — и чекај!

29га 8бра [октобра]

Три ноћи једно за другом већ грми и сева страшно у невреме. Је л' то какав знак ил' приказаније одозго? Је л' то оно што онај умни певац[24] у оној песми »О буни српској против даија« пророчески узвикује: »Виш' Србије на небу ведроме, трипут сунце игра на истоку« и »Гром загрми на светога Саву, усред зиме кад му време није« — ил'

је то само случај који се тек онако тревља? И не треба да буде, у нас и нема даија. Онде је »крвца из земље проврела«, а код нас су људи вешти, па лепо крвцу песком поспу да се трага не зна. Није то, није, то је тек онако.

15га новембра

Кад станем о неколико моји ова дана учињена поступака расуђивати и размишљавати, онда видим да се у мени велика промена догодила. Читање политически предмета дало је мом мишљењу правац онакав којим ја овде, на овом месту и овако, при овим опстојатељствима, никојим начином ићи моћи нећу, не што ће ме он (тај правац) на странпутице одвести, не — он води к цилу праведном, слободном и правом — већ што ћу тим правцем идући на препоне и замке, сплетке које зли и опаки људи (а ти има и биће и бивало је увек) на пут онима који ка блаженству водећем правцу ите, мећу, сметају ји и забуњују док и ти људи тим сметањем огорчени не престану и тако опет њима као победитељима у руке не падну, већ што ћу и ја на такове препоне наићи и мој живот, кои је и онако кратак, огорчити. Него, на утеху рода човечијег, пуно сам уверен да ће опет оно све с временом бити што бити мора — залуд јим мука.

*га новембра

Дан нисам записао у моју књигу, а тај је дан за мене достапамтења вредан, јер сам тај дан бијо са три моја друга код краљев[ског] комес[ара] Битто и молили смо га устмено за помоћ против насилног наименовања два варошка сенатора, на које нам је учтиво и снисходително одговоријо да му ту тужбу писмено поднесемо, које смо ми већ и учинили и не само ту тужбу, него и још млоге другѐ које ће за публикум важна, ал' за нас као коловоће тог општеполезног дела гонителна, сљедства имати, јер ови људи који своју стару систему насилија продужити желе морају на оне, који тај покор са врата стрести старају се, морају са вучијим очима сматрати. Ал' нека!

1 декембра

О, какве мисли, какви планови главу моју забављају. О, ће ли ду се Боже драги, они испунити: да падне тиран, да пропадну сателити његови у ад, одкуд су и произишли, да правда, доброта и истина свој благи престол и међ нам сиромашни људи подигну, да не стрепимо као робови, већ да као умна створења слободне погледе по лепом овом свету, као што Göthe вели, бацати можемо и да за сва напрежења, за све жертве које радо за обдржавање државе у којој живимо приносимо, барем слободу дисања у благом воздуху — кои порок са својим гадним смрадом неће тровати — добијемо. О, кад ће време то доћи? Кад? Људи веле до маја. Ох, мили мају, оди, оди, оживотвори нас задајом љупким својим. Нек се од благог зефира твог разбегне кужна воња ова као од сунца јутарњег мрак, као од просвећенија варварство, као од слободе угњетеније што бега и бежи. Амин да будет.

19га декем[бра]

Био сам са још три моја друга код крал[евског] комесара[25] са молбом да ускори Investigatia због насилно именовани сенатора. Одатле сам се увратијо мом старом пријатељу Навратилу, с ким сам највећу част младости моје љубовно провео, ал' који неће још дуго белога гледати света, јербо је тако оболео да ја мислим да је она болест — Abzehrung — од које се не оздравља.

25га декем[бра] био сам у црк[венској] Скупштини да стол један узмем и ту сам видијо и познао Пају Романића да је човек без памети, злобан и страстан.

28га декемб[ра]

Нисам записао у моју књигу да је Investigatia била и да смо се ту рабро и са опасношћу борили за право Condidationalno општине наше, и да сам ја и Пајо Адамовић[26] највише говорили и себе код спаилука овдашњег у замерку бацили. Ал' нека, ми се надамо да ће ју персона које ролу код спаилука сад играју — са театра овог уклонити се и место поштенијим, моралнијим и правичнијим персонама уступити и да ће система ова насилија растопити се и место ње правда и човечанство престол свој благи овде, као што треба, водручити.

1833

11га јануара

Први ред оћу да запишем у тебе, књиго моја, ове новонаступајуће године. Први ред после толико дана опочивања ил не опочивања због тога што ништа у тебе написати вредно није било — не! Нема тога дана кад ја не би имао што важно у тебе бележити, нити има — мислим, у свету тог човека (који само внимателно око, поред и у себе погледа) који не би имао чега бележити на које би после неког времена радо погледао и овог се ползовао. Баш ти се мени ово дана тако нешто случило, о чем сам већ пре неког времена овде говоријо, ал' о слаби човече, на које се нисам осврнуо, већ сам опет поклизнуо на оној поледици ди сам већ једанпут прст пребијо и ди је млоги врат сломијо и ломи. Ал' шта, зар, зар ћу опет — не, не, срамота ће бити опет поклизнути, бар ћеш ми ти, о књиго моја, бити опоминатељ и хранитељ.

4га фебруара

Ево има готово месец дана како веселье, пијанке и балови једно за другим трају, ал' поред свег тога како се који минут сам нађем, тако ме брига и неки стра од будућности на попадне да се чисто згрозим, ал' и како не би кад видим толики трошак и издавања која се мимоићи не могу и не даду. Цар иште своје, интерес на новце туђе морају се плаћати, доктор и апотекар морају своју заслугу коју су нама у болести бившима поднели имати, сад препитаније, огрев, одело на толику фамилију. Може ли се, дакле, ту без бриге и у ветар живити, могу ли вољу и само послу имати кад видим да тонем а помоћи се не могу, само то једино што се на божију помоћ ослањам и од њега, који је управитељ свега, окончење срећно очекујем.

4га марта

Ја сам се преко неког времена на месец мај позвао и њега као дан избављенија назначијо. Ал' сад, кад је он пред врати и кад би се то готово испунити морало, сад видим да сам ја сујетно на њега се уздао и да морам термин продужити, јер јошт не губим надежде, још нећу тако безнадежан да будем и да тај надања термин из главе и памети изгладим. Ал' докле ћу га продужити? Ко би то знао, овде, у овој земљи, ди тешко удручен триумфира, ди тешко правда над насилијем победу одржава.

24га марта

Често ми на ум падаш пријатељу, учитељу и друже мој велики![27] Нема дана кад те се не споменем и не опоменем твог подчителног друштва, твоји мудри примечанија о свету и срећи људи, твог високог тежења к цилу слободе и разума. И што дуже времена протиче одкако си ти отиш'о, то све више припознајем да не само теби равног никог нема, него да ти ни налик ниједан није. Ти си једини ког ја од свију људи, ко је у мом истина малом познанству, највећма почитујем и љубим. У теби је знање, доброта нарави и изображеније ума. Тело ти је здраво, душа ти је здрава. Ал' тужан, кад морам без тебе, без твог методичног разговора живот закључити.

На Лазареву суботу

Јуче сам се слатко опоменуо Ј[ована] Г[аврилови]ћа и оно што сам напред написао. Ништа нисам млого, премда је сила о њему рек'о. Он је славан, велики човек, то све се већма уверавам што више људе познавати се учим и са њим сравњивам. Он је у правом смислу човек. Од њега давно вести добијо нисам.[28] Да ли му је Боже добро? Да ли ће моћи што за ону земљу, на оном месту ди је, што добро и полезно израдити, да ли ће се дати по његовој човекољубивој идеји што испословати, да се потом за српски плод његовог дејства кушати могу?

5га априла

Лицем на први дан Ускрса забављали су се неколико овдашњи трговаца у кафани са картама и дош'о је Мићовић Iurassor и отео банку од Косте у којој је било 20 цванцика и однео, рекавши да ће убудуће затворити ко се hazard игре игра. Ето извршивања! Ето правде! Ето начина како се отменим житељима, првим људма

овде поступа! Он сам, извршитељ њиовог жалостног закона, он је сам први занат тог мајстора, он и све магистратуалне персоне, па је опет образ имао онаке људе осрамотити. Ал' није чудо! у овој земљи, ди својевољност влада, том поступку њега су цигурно као слаба човека инштрументом употребили. Неки, те неки да господаре, трговце са тим обесчасте, ал' ништа, има праведни Бог, има вечни судија.

8га априла

Синоћ у пол 9 сати потрес'о је све моје нутарње чувство страшни глас — »ватра«! Свучен, лежао сам у кревету читајући по обичају, скочим из кревета, пробудим жену и млађе, обучем се и одем на ону страну одкуд се светлост као месечина распростирала. Чујем да је код намастира. Задуват похитам тамо, ал' кућа кукавног Бухбиндера сва пламеном обузета. С прекрштеним рукама лелекајући стајао је он и сирота жена, гледајући 20-сетогодишњи плод труда свога у пепео се преобраћавати. Шта сам мог'о страдајућем човечеству, то сам помог'о, отиш'о сам удовици Рицофије, избављао сам имућство њено док уморен, кад се већ ватра утиша, око 12 сати, не вратим кући пун бриге и стра.

Сиромашни човече! Како је лако теби, који за благом земним гинеш, наудити, како те лако упропашћује најмањи случај, како се грозно с тобом судбина игра, ти си у руку божији и ништа ван тебе није твоје. ти си само времени уживач свега око тебе, осим оно што ти нико отети не може, чест, совест, добродетељ, оно што ћеш и у гроб однети.

15га априла

Данас је изгорела, у 10 сати пре подне, Андрићева шупа у шљивику и затим после пол сата Челиковић Петра шупа и тада је свет видијо да је и Бухбиндерова и, шта ја ни знао нисам, и Дражњакова качара у винограду запаљена. Сад видимо да продрљиво злоћудна рука пали ово и онако јадно место. Само да се тај злочинац усудити неће у самој вароши запаливати!

16га апр[ила]

Викало се у 9 сати увече опет страовито — »ватра«! Лег'о сам бијо већ, скочим и чујем да је у дољњој мали, ал' да су људи кров једне шупе мале запаљени покидали и погасили. Звер проклета! Ди је сад бијо запалијо у најгорој тескоби. Наопако да нису спасили, све би она сиротиња отишла. Ко је? Оће л' га правосудије божије открити? Тко зна?

21га апр[ила]

Данас сам писао свом добром пријатељу Барту који се, тек сам се ш њим бијо познао, одавде одселијо. Ја сам изгубијо просвећеног, поштеног пријатеља који је за човеченство и за све право, добро и красно срдачно заузет бијо. Таке сам ја среће. Тек пријатеља, ко је пријатељ у правом смислу бити кадар, добијем, тога таки и изгубити морам. Како сам се ш њим умно, полезно и лепо забављати, разговарати, идее и зајам давати и примати, мог'о, како је он о свем красно расуђивао, какви је он лепа знање притјажавао — то ја довољно исказати не могу.

27га априла

Не могу да отрпим! Морам, пре него што сам сасвим до краја књигу под титлом „Östereichs (!) Einfluß auf Deutschland und Europa" исчитао, морам штогод о њој пробеседити овде, у магазину мисли моји, у овој књиги. Заиста, ово се зове историју писати! Ово су мисли, ово је полет духа исполински, ова ревност за слободу, једнакост и правду.

5га маја

Заиста, имао сам право што сам оно напред речено написао о оној књизи. Онај је човек тако право описао политику и њено втеченије на Немачку државу и на целу Европу — дома аустријског — да се боље не може и баш како јест. Ту се види атање (!) тог славног двора да се свима религнозним и политичним новостима препрека и забрана учини. Ту се види бојање од најмање идее за слободу и народност, види се дигди плашљивост детињска од учени и ватром либералитета зажгани мужева, да и само гоненије тог аутора [...] и млоги други (ту се може успоредити с ним Давидовић) показује стољетно напрезање те једне и исте политике.

7га јула

За ова два месеца, у који ништа бележијо нисам, назначујем за постреканије моје сопствено, а јамачно ће ми за совет служити, да опазнији на здравље своје, на ово неизплаћено благо, будем. Човек га онда истом кад га изгуби ценити учи.

7га маја буде опет у Шамцу и дољњој мали ватра. Ја из ревности нужднима помоћи, отрчим тамо, помогнем гасити, рушити, викати и ознојен, уморан, напијем се воде и ту ноћ већ ватруштину добијем у којој сам 14 дана горко одлежао. Пушћата ми је крв, пијавице метате, док сам се од смрти избавијо. Од пештанска сам пута остао и, онако ослабљен, месец и више дана се повлачијо, док сад истом после 2 м[есе]ца к себи дош'о нисам.

14га јула писао сам Барту одговор на његово писмо од 20га маја.

16га јула добијо сам право колектирања лутрије и 20га сам почео већ радити. К томе још купио сам од Петра Челиковића све Loterie(!) Requisiten за ww sf.

14га септемба

Од последњег записа до данас што сам чуо, видијо и искусијо, мог'о би 10 табака исписати кад би времена само на то имао, а описивања и памтења је преко мере достојно. Јербо мој састанак и разговор са познатим литератором Вуком Караџићем тако је интересант(!) да би имао вољу њега нашироко и надугачко исписати.[29] Моја познанства са другим ученим Србљима такођер су пуна интереса.

Промена која се са мојим послом од почетка м[есе]ца авг. са пријатијем Лутрије догодила има втеченије на мој живот приватни врло велико, да ни читати на моје писмене послове осим трговачки свршивати више не могу. Тако да и у тебе, књиго моја, због тога записујем ретко.

6га октобра

Ево, ево угради час у коме могу мирно неколико речи записати! А шта? Ди ли ћу почет? Ди ли ћу свршити? Оћу ли надежду и говорења о вице Богу? Оћу л' разговоре моји другова? Оћу л' о питическом и пиндарском производу (Сербијанки) ума неумерлог певца Симе Милутиновића. Љубезни певче! Све ћу оставити, све око мене које иначе сав мој интерес обузима, пак ћу се теби, твом идеалном свету предати, тебе и ништа друго не читати. Ти си једини коме човек из метежа и немира свеколиког спокојно прибећи може, ти му накнаду за незадовљност, коју свет приноси, довољну дајеш. Ти си из свакаког прикљученија, ког си описао, најблагороднији момент избраа (.) и читатеље са тим утешијо, јер види да је онда као и овде сад било.[30]

9га декембра

Данас сам врло у бригу пао да сам готово са меланхолијом заузет. А и како не би, кад не само што видим да поред толики кућни трошкова на крај са послом мојим излазити не могу, већ што ме још и будућност већма страши: деца прерашћују и умложују, ш њима и трошкови расту и тако напред видим да ћу старост под великом бригом дочекати. Али шта ћу? Ослонићу се на промисал неба. Он ће помоћи.

1834

7га марта

Кад би сам себе запитао зашто за толико време ништа не записа у књигу живота мога, морао би се дуго промислити и дуго изјасњивати док би прави узрок исказао. Јер не само ове зиме, већ још од јула м[есе]ца прошавше године тако важна искуства о свету, о људма сам изсљедијо да би сила и млого се о том беседити дало које би мој карактер најбоље би изјаснило, зашто трење и метеж општине црквене, избирање членова општински, метеж кумпаније трговачке, дејства моја као члена општине, писмо мог пријатеља у туђем царству,[31] моје напрежение њему служити, моје жертве за њега, мој одговор на његово писмо, моје играње са прилозима Љетописа,[32] мој први прилог у Љетопис,[33] моје и моји другова патња за ослободу нашег места, наше интриге и противдејствовања сплеткама непријатеља добра општег, наша победа на једном месту, моје писмо мом брату, одговор његов — то су све предмети који подпуно право имаду у књигу моју записани, оговорени и за вечни спомен стављени бити. Но црна нужда мог домаћег посла то ми, као што би желијо учинити, није допустила. Зато нек само довољан спомен ти предмета буде засада, док ти као што треба у стање довести кадар не будем.

11га апр[ила]

Паде ми, штудирајући о самом себи, напамет као одговор на питање — »како« и »зашто« ја о свету мислим и радим и зашт'не као обични свет? Ево, дакле, како. Ја сам онај какав сам читавог мог живота бијо и рад остати. Држим се моје совести и мог уверења, ревностан испитатељ истине и колико ми је мој слаби разум познати допушта. Уверен пак да је оно што ја верујем истино и право, морам се трудити и хотети то у дејство произвести. А моја политична, морална, да и религијозна вера — да су сви људи браћа и деца едног Оца.

27га јулија

Ујутру, у 1/28 сати, родило се дете мушко именом Христофор.[34]

4га августа (п. р.) дочекан је Адалберт Битто као пештанског достоинства администратор торжествено. 5га је била силна парада стране господе и богатства углед. Ту се он под барјаком сремским цару и отечству заклео веран бити, тај дан увече бијо племенити бал и 6га у Адици Iluminacia, 8га постао мој брат Assessor а 9га је кући отиш'о по римском календ[ару].

1га септ[бра] (п. р.)

Била Restauracia у Вармеђи, у којој је Possavetz први, а Parcsetits 2ги винцишпан, Житвај пак Ober Noter постао и после тога два-три дана пијанка и част од благородства сремског провођена.

Дана 1вог нашег септем[бра] умро је мој добар друг и пријатељ Игњат Игњатовић у Nervenfieber, болујући само 7 дана, оплакан од своји другова и пријатеља, ожаљен од сваког који га је познавао. Ја сам у њему изгубијо доброг друга, поштеног пријатеља и услужног комшију.

1836

2га маја

Дакле, после више од подруге године одпочивања бележим, ево опет, у моју књигу. Имао сам шта бележити за то време и важног и памтења вредног, ал' ме је највише задржало као детињство тог бележења. Него опет ћу наставити, више као од играња дневник овај, да се имам чему после дугог времена (ако узживим, ако не а оно нек остане деци мојој) насмејати, наплакати, нашалити, надивити — наставићу и то најпре укратко оно што се за то време мени важно догодило.

1во. С концем год. 1835 тужијо је жалостни свештеник, уди човек, пакостан, горди, неизображени, духом данашњег века не напојени, на шпанску инквизицију смрдећи поп Петар Кузмановић (кога је отац у спаинској тавници лежао, он пак сам

двапут од конзисторије затворен бијо, син му тако исто гадни из карловачке Теологије истеран) мене и доброг човека Јову Лазаревића крвожедном спаинском директору Матији Ковачевићу. Зашто? Што смо по исказивању једног спаинског канцелисте Jacoba Brühst — Лазаревић псовао воведеније и посрао попа Петра, а ја да сам рек'о: »Серем га и ја«. Та ме је тужба новаца коштала 12 ком. дуката у злату, од кои је у име мог избављења од насилија подарио мој брат Ристо, а 1дан мој добар пријатељ Васо Марковић. Ипак смо се за то избавили беде, о којој ни спомена било није, него је онај канцелиста измислијо да свом тирану, ком служи, по вољи учини и да му оне људе на згоду прибавља, који су му у носу и на то је, жалостна мајко, рацког попу себи равно орудије изабрао. Тешко човечеству код таки свештеника, тешко народу код таки назовинастојатеља, тешко обаче и њему, који се за таку гадну ствар удо и гадно узајмљује.

Треба да и то споменем да му тужбе његове најважнији motiv бијо то што мисли да сам му ја на путу стајао што није по смрти проте Гаврила Поповића он протом постао, као да га мудри митрополит Стратимир,[35] да га конзисторија, не зна па се на нас срди. Ал му је залуд мука била нама шкодити, само се осрамотијо већма, ако је могуће било да се већма осрамоти, кад је већ сраман и по нарафи и по начину мишљења и по срцу и души. Жалосни човек!

2го. Дана 28г апр[ила] п. р. предата је као молбена Instantia на грофа Елца у име Contracta за нашу варош.[36]

3ће. 29 апр[ила] п. нашем. Лицем уочи римског Спасова пад'о је страшни снег и сви су виногради озебли.

23га јулија

Данас ми је дошло до ушију да је Шандор Гавриловић мене, Ристу, Косту, П. Адамовића, П. Романића, шогора Перу, Васу Марковића и г. проту Ивановића на Сл.-срем. Вармеђу обтужијо. Зашто? То не знам. Знам и знамо да ником ништа (а најмање што обштини, због које нас је без сумње обтужијо) криви нисмо. Биће, чини ми се, са том његовом тужбом — »осрамотисмо се, народе«. Вала га се ништ' не бојим, јер сам чист к'о сунце.

17г септ[ембра]

Јуче, 16г септ[ембра] кандидирани су учит. за II кл.[37] а 15г држао је Шандор Гавр[иловић] као местни директ[ор] кандидацију и бурну и фамозну и, преко обичаја и преко нужде, ктео је силом народ побунити и свадити, него му не изађе за руком. И обштина је њега на Вармеђу тужила због његово на обшт. послане прокламације.

1837

8га марта

Овај ми је час жена моја и друго дете мужко родила, ком је прото на знамењу дао име Јанко. У 10 сати ујутру. [Касније додано:] А на крштењу Михаил.[38]

31г авг[уста]

Премда сам од бележења за неко време већ престао бијо, опет ми за то треба неке ствари, које су вредне да се памте, овде уписати. Зато ћу ја редом сада написати:

1во. Мој пријатељ Јово Гавриловић находећи се у Букурешту, у Влашкој, као секретар Агенције Књажевско-српске, писао ми је и пише често писма пуна уверавања љубови и дружбе коју сам код њега стек'о и заслужијо.[39]

2го. 30г јун. Бијо је овде чувени Д-р Вук Караџић, кога сам и ја и пријатељи његови и моји онако дочекали као што његова знатност и научност заслужују. Он је с поодом његовим и с ближим познанством овде код мене веће, а код други који га лично ни познавали нису, ново почитаније задобијо. Зато му фала што нас је походијо. Ш њим смо провели десетак дана у разговору поучном, лепом и милом.[40]

3ће. Удовици Фрање Ивачића, ког је Dampfschiff између 11 и 12 јула п. р. подавијо, учинијо сам мојим трудом и памтењем то да је од администрације 100 f = ср. на поклон добила и будућа јој помоћ обећана. Она је, сирота, мужа и 2 сина тим несрећним случајем изгубила, зато ми осећање учињеног добра награду у том добром делу у пуној мери даје. Чини добро, не кај се.

29г септ[ембра]

Како ћу? Шта ли ћу у тебе писати, књиго моја? Брига и печаљ загњавили су ово моје душевно осећање, угушена, угашена је воља све тужна и невољна бележити, доста ми је да бригом одим, с тужним мислима лежем и ноћивам, већ и у тебе зар да бедна и невољна цртам? У теби зар да будушти читатељ ниједне врсте не нађе које би га сретнијим и веселијим данима сачинитеља њиова упознати могли, зар да ништа у њима не нађе чедо моје за које ја и пишем што би га весело забавити, разгалити могло? Све ноћ — тама! Ал' кад сам намеран мене као што јесам овде показати, кад ми је ова књига одпечатак душе, срца мога, онда мора бити овако, морам овде изјаснити како јест — брига с децом, стра од будућности и печал отуд што нисам у стању децу онако васпитати к'о што би желијо, што им нисам у стању сачувати, оставити оно што је мени од мог и мојој доброј жени од њеног оца остало. Стра да неће још горе бити узима ми вољу готово к животу. Ти, коме ове врсте до руку дођу, ти сине Ристо, Михаиле и ви кћери — Анка, Јецо, Катарина и Милано[41] — не осуђујте вашег оца. Он је до овог тегобног стања незаслужено дош'о, он је за друго што на овој грудви земље опредељен бијо, случај — који највећу ролу са смртнима на овом свету игра — случај га је у ово стање положијо, неразмишљени избор — не зрелост расуђења. Кад је ваш родитељ до овог послереченог дошао, онда је већ касно било. Не осудите ме но ме изговорите! И знајте да је он опет са својом чистом непоречном свешћу сретан и с собом задовољан. Ви, ви сте једина брига његова.

11г окт[обра]

Нисам записао а вредно је да се зна да се почетком месеца септембра разнео глас да ће бесни и крвави директор Ковачевић 20 нов. криминалну акцију добити. Ако то на срећу ове несрећне провинције буде истина, то је вредно и право да се сваки истино и правдољубац радује што ћемо се једанпут већ злобно-крвожедног тирана тим случајем ослободити и да рекне: Бог да живи праведног цара и краља!

Ја пак од моје стране, ја се неисказано веселим што ће злоба праведну плату воспримити и нестрпељиво чекам уречени дан.

20г нов[ембра]

Дај Боже да истина буде.

1839

16ог февруара

Лицем уочи светог Игњатија 1838 прстеновала се, а 18 јан. 1839 венчала моја кћи Анка са постмејстером из Гарчина Стојаном Претић.[42] Ја сам при прстеновању уз њу обећао у готовом новцу 1000 f = ww. дати и био сам поред свег весеља, што дете удајем, тужан и брижљив, јер сам бијо наумијо ти 1000 форинти од [мог?] шогора Пере узајмити. Ал срећа ме нађе изненада. Изигравање палате (!) у Бечу дана 3ћег јануара п. р. донесе добитак од једне лозе, коју је из Бача касапин Алберт Жигара код мене купио и која је добила 10285 f = ww. Лицем на нашу нову годину добијем листу вучења, видим срећу и тако одем у Бач да јавим. Но купац лозе умро, жена удова дâ ми лозу и обећа ми писмено 1035 ф = ww. 12тог фебр. примим по дилижансу новце и кад јој исплатим, онда ми она даде великодушно свега 2785 f = ww. и тако кад трошак кои сам које пут у Бач, које porto потрошио 38 f, 15+ одбијем, онда ми чисто ww. ф. 2746 и 45+ остане и тако ја лепо шогору Пери платим и славно се покрпим. Ето се осведочи да »Бог не да пропаст' своме«, штоно рече Милутиновић већ га у највећој беди избавља и спасава.

ЈОШ НЕШТО

Лицем на светог Јована 1839 год. разнесе се глас да је грбавог Др. Ковачевића шлог ударио, те ти мумлајући, лајући, 3 дана као проштац лежећи поживи и на св. Фабијана црну душину изрига и проклињат, погрђен, свали се у тавну раку. Не »лака му земља«, већ му fußtritt ins Grab да сваки поштен човек.[43]

У октобру

Купи виноград и кућу на вашаришту ценом на лицитацији — f 205. К томе:

дадо поклона Глиши Плавшићу	29 f	у сребру
три пут ————————	72.30	
Assekuratiu на пет година	6.15	
свега ме кошта	ww. f. 283.45	

1841

1ог декембра

Данас сам случајно узео ову књигу у руке, преметнуо неколико реди смешећи се гдиком мом послу пре неколико годинах. Зачудим се кад видим да од почетка књиге ове пуни десет година има. Десет година! Каква разлика у мени између' сад и онда! Гди су сад мисли и делања они годинах? Гди су ондашњи другови, советници и саучасници свију жеља и надежда? Гди је ватрени и духа пуни Пајо Адамовић? — У Србији тежак леба једе, без дружбе, без браће.[44] Гди је поштени, правдољубиви брат Ристо? Гди простодушни Игњат Игњатовић? Где мудри и смирени Пајо Стојшић? Сва три у гробу. Најпоследња је рана смрт мог брата и пријатеља Ристе, кои је ономад, 20г нашег нов., после 9-дневног боловања сишао у тавни гроб.[45] Сад сам готово сâм, сâм остао да се са злобним и невељалим човеком, попом Пером, борим, са човеком и без чести и без памети и без истине. Каква би човеку била чест борити се с нитковом? — Marsch и име његово из ове моје књиге.

1843

26тог јануара

Опет сам нов доказ искусијо да ме Бог није заборавијо. Дана 14 јан. 1843 био је у Бечу Ziehung код Давида Полака велике лутрије, на коју сам ја друштво од 20 персона са 24 лозе саставијо бијо, од који лоза № 136626 сретно добије 20910 f = ww. и једну Esterh. лозу, који добитак ја у Осеку код Г. Тарнера у новац учиним, давши му провизијона 50 f. = ww. и одбивши мог трошка — 25 f. остане наше дружине добитак 20835 f. = ww. и једна Esterh. лоза № 124236 у натури, на коју сва дружина ортаци останемо. Сваком је дошло на део ww. f. 1041.45+. Тако и мени. Осим тога, добијем од добри људи, којима сам ја срећу дао и имено од ови поклоне:

од Г. Пекарице	— 5 f.	= сребра	
„ „ Васе Марков.	— 1.42	schmutzig	
„ „ Јозе Голуб.	—10	=	
„ „ Васе Михајлов.	— 5.78		
„ „ шог. Пере	— 6.42		
„ „ Мединца Симе	— 5		
„ „ Першуна	— 5		
„ „ Јове Лазареви.	— 6.42		
свега сребра	45.54	} 51 ф. 54+	
Стојчевић . . .	6		

— које жени за трошак предам.

17г јуна

Данас је овамо стигао глас да је Александар Карађорђевић потврђен књазом у Србији. То записах, а кад би хтео све, све што ме занима у тебе књиго записивати што сам ово месец данах искусијо и доживијо, онда би ми мала била књиго моја, онда би ми кратко било време које на прибављање леба мени и мојима употребити морам. Дакле ћутац.

1844

5г августа

Јула 12га био сам у мом винограду са женом, сестром и Анђом, кад ал наједанпут дотрча момче и донесе ми глас да је Сава Георгијевић из Перлеса код шогора Пере дошао да моју Јецу, за коју још од маја у препису био, види. То исто вече дође ми у кућу, види је. Сутрадан дође опет и изјави жељу да је жели узети. И тако тај исти дан, 13г јула, прстенује се а 24г јула изјутра венча се ш њим и оде у Перлес.[46] Ја сам уз њу мираза готови 2500 f. = ww. дао.

НАПОМЕНЕ

[1] Јован Гавриловић (1796—1877). По М. Ђ. Милићевићу, он је 21. јула 1831. прешао у Србију — (Поменик знаменитих људи у српског народа новијега доба, Београд 1888, 85).

[2] О овој епидемији исп. В. Михаиловић, Из историје санитета обновљене Србије од 1804—1860, пос. изд. САН, Београд 1951, 6—39.

[3] Био је варошки »инџилир«.

[4] По својој прилици ово се односи на најстаријег Јустинова брата Атанасија (Методија) Михаиловића (Прилози КЈИФ, Београд 1957, књ. XXIII, св. 3—4, 237—252).

[5] Кратка всемірна Исторія (Предговоръ э одъ Павла Стаматовића), Будим, 1831.

[6] Митрополит Стеван Стратимировић.

[7] Види напомену бр. 4.

[8] То није тачно. У браку са Персидом Јустин је дотад имао већ три кћери: Ану, Јелисавету и Катарину (П. Поповић, Породица матере Бранка Радичевића, Прилози КЈИФ, Београд, 1923, књ. III, 10—11).

[9] Христофор (Ристо) Михаиловић (П. Поповић, нав. чл. 3—4).

[10] Ј. Гавриловић.

[11] Чанић је био родом из Вуковара а живео у Крагујевцу. Њега је Јустин помињао у својој преписци са Вуком (Вукова преписка, књ. VI, 273, 280, 289, 291, 304).

[12] Август Коцебу (1761—1819), популарни немачки писац великог броја позоришних комада, мелодрама и комедија; код нас доста превођен у првој половини XIX века.

[13] У Јустиновој заоставштини у Вуковом и Доситејевом музеју налази се и један његов превод Шилерове песме „Die Kindesmörderin" под насловом »Мати детоубица«.

[14] Мита Поповић.

[15] Тодор Радичевић, отац Бранка Радичевића. У Земуну је тада живео као бесплатни практикант на царини (Вукова преписка, књ. V, 133—134).

[16] По П. Поповићу (нав. чл. 6) Јустин и Вук зближили су се посредством Адама Драгосављевића тек »крајем 1831 или на самом почетку 1832«.

[17] Адам Драгосављевић.

[18] Вид. напомену бр. 4.

[19] Ј. Гавриловић. По М. Ђ. Милићевићу (нав. дело, 85), он је у Цариград пошао 22. септембра 1831. за секретара Српске агенције.

[20] Јоаким Кампе (1746—1816), немачки писац, познат по преради »Робинзона« за децу.

[21] То је дело преведено и на наш језик под насловом: Θеофронъ или искусный совѣтникъ за юность безискусну. Съ нѣмецкогъ на простосербскій езыкъ преведена П. Р. П. К. (Будим 1813). Аутор превода је Петар Руњанин (Дим. Кириловић, Каталог Библиотеке Матице српске, Нови Сад 1950, књ. I, 47).

[22] Ко је био тај Јустинов »синовац«, није нам познато. У нацрту (»регистар«) садржаја свог Дневника, који доносимо на почетку, и који смо и досад консултовали у идентификовању појединих личности, Јустин је оставио ову забелешку: »Одлазак Тошин у Загреб«.

[23] Песма је испевана без икаквог потстицаја, пошто Јустин до 1834. није имао ниједног сина.

[24] Филип Вишњић.
[25] А. Битто.
[26] Трговац из Вуковара.
[27] Ј. Гавриловић.
[28] У писму Вуку од 28. III 1833, дакле баш из истих дана, Јустин је дописао: »Од Јове ништа, као о својој земљи не чујемо. нити он коме (до још лане у мају мени) пише. Више знамо о Америци већ о Србији« (Вукова преписка, књ. VI, 270).
[29] То њихово прво виђење збило се у Пешти, последњих дана августа 1833, уочи одржавања јесењег вашара. Већ 29. августа т. г. А. Драгосављевић је обавештавао Вука: »Јустін се с вама фалі і міло му је што је с вама біо« (Вукова преписка, књ. V, 277).
[30] О »Сербианки« Сарајлијиној Јустин ће писати убрзо и Вуку (Вукова преписка, књ. VI, 271—274).
[31] Ради се о писму Ј. Гавриловића. У писму Вуку од 31. XII 1833. Јустин је у вези с тим додао: »На бадњи дан добио сам писмо од Гавриловића из Крагујевца. Он је дош'о 5 дек. из Стамбула и остаје у Крагујевцу »до даље уредбе«. Наручује ми нешто због своји фамилијарни послова и пише да је здрав, друго ништа« (Вукова преписка, књ. VI, 274). По М. Ђ. Милићевићу, Гавриловић се вратио у Крагујевац 7 децембра т. г. (нав. дело, 85).
[32] О томе исп. Јустиново писмо Вуку од 8. V 1834. (Вукова преписка, књ. VI, 277).
[33] То су »Изреченія мудры люди« потписана Јустиновим познатим псеудонимом »Правко Родолюбићъ« (Сербскій лѣтописъ, Будим, 1834, књ. 37, стр. 151—153).
[34] Исп. П. Поповић, нав. чл. 9.
[35] Митрополит Ст. Стратимировић.
[36] О томе исп. Јустиново писмо Вуку од 29. VII 1836. (Вукова преписка, књ. VI, 284).
[37] Јустин пише Вуку 18. IX 1836: »Узрок пак што ја и Адам нит воље нит времена имамо тај је: што се сад ради да он систематичним учитељем II класе у новој школи постане и распра коју је сљедством тога и други узрока — Јовин брат!!! — у општини нашој начинијо. Но засад вам као Адамовом пријатељу јавити могу да ће он, надамо се тврдо, учитељем постати« (Вукова преписка, књ. VI, 288).
[38] Исп. П. Поповић, нав. чл. 9, 10.
[39] Да је Ј. Гавриловић отпутовао у Букурешт Јустин је сазнао од неког »Ичка Мите« још почетком фебруара 1836. (Вукова преписка, књ. VI, 283), али је прво писмо од њега примио на »неки дан« пре 29. јула т. г.: »Вели да је нерадо из Београда отиш'о« — пише Јустин Вуку 29. VII 1836. (Вукова преписка, књ. VI, 285). У другом свом писму Вуку од 18. IX 1836. додао је: »Да су земљаци Јовини гледали њега одонуд да истисну — знам ја то« (Вукова преписка, књ. VI, 289).
[40] Кад је полазио из Вуковара даље на пут, Вук је од Јустина узајмио 30 форинти (Вукова преписка, књ. VI, 292).
[41] То је Јустинова најмлађа кћер Милева (П. Поповић, нав. чл. 11), о којој има речи и у Јустинову писму Вуку од 11. V 1848. (Вукова преписка, књ. VI, 340).
[42] По П. Поповићу (нав. чл. 10), она се удала врло млада »крајем 1838«. О њеној удаји имамо казивања у Јустиновом писму Вуку од 3. I 1839. (Вукова преписка, књ. VI, 295—296), од 10. I 1839. (нав. дело, 299) као и у Вукову писму од 17. I 1839. (нав. дело. 300).
[43] У писму Вуку од 10. I 1839. Јустин додаје: »Овај је час сахрањен грбави Ковачевић. Шлог га је пре три дана кврцнуо и згрушио« (Вукова преписка, књ. VI, 299).
[44] У писму Вуку од 28. XII 1839. Јустин додаје: »Синоћ се Новић са старим Глишином кћери прстеновао и већ је узео сам квартир, сву негдашњу Паје Адамовића кућу под кирију.
[45] У писму Вуку од 21. XI 1840. Јустин додаје: »Наш је добри брат Христо Михајловић мртав. После деветодневног боловања сиђе у најбољој снаги у гроб. Ја губим најбољег брата, највернијег, најистинитијег пријатеља. Ви почитатеља и љубитеља какови мало имате. Сад ћемо га саранити. Већ ево мумла тужно звоно. Лака му земља. Знате да ми се напола срце цепа« (Вукова преписка, књ. VI, 317). Датум је погрешан, пошто је у »Протоколу умрли« забележено да је Ристо умро 20. XI 1841. (П. Поповић, нав. чл. 15—16).
[46] П. Поповић (нав. чл. 10) каже само »удата око 1843«.

САВА ШУМАНОВИЋ И СРЕМ

»Један од највећих губитака за нашу ликовну културу, и један од највећих и најсвирепијих злочина варварског фашизма јесте смрт сјајног уметника, благородног човека и великог патриоте, сликара Саве Шумановића«.

Пјер Крижанић

у књизи: »*Сећања на пале ДРУГОВЕ*«.

Рођен у Винковцима, 1896, одраставши у Шиду, где је завршио основну школу, док је гимназију учио и свршио у Земуну, Сава Шумановић, сликар европског гласа, цео припада Срему: сем десетак година, проведених у Загребу и Паризу, он је у свом родном крају провео остатак свога века. И, најзад, у Срему, дочекао и смрт. Као што је познато, он је, за време злогласне Томићеве акције у Срему, убијен од усташа у Митровици, 30. августа 1942.

Овом приликом неће бити речи о његовом животном путу, о његовом великом таленту и о његовој високој уметности: без сумње, интересантан је његов животни пут, и он га је сам детаљније описао у својој аутобиографији која је штампана 1939, као предговор каталогу са његове велике изложбе, приређене тада у Београду. У истом каталогу, о њему као уметнику, дао је опширнији приказ Коста Страјнић, уметнички критичар. Недавно пак, после ослобођења, у књизи *Сећања на пале другове,* писао је о њему руг и пријатељ његов, Пјер Крижанић.

Међутим, у тренутку када је спремана књига *Сећања на пале другове*, нису још били познати детаљи о смрти Саве Шумановића. Због тога у тој, иначе одличној и пажљиво уређеној књизи, нема никаквих детаља о последњим данима и часовима његовог живота, па ни датума његове смрти.

У анкети обављеној у Срему, поводом злочина на културно-историјским споменицима, сматрали смо за дужност да размортимо и утврдимо, што детаљније, и околности под којима је ухапшен и стрељан овај уметник.

И ево шта смо, у току анкетирања, утврдили:

У Шиду је, 28. августа 1942, извршено хапшење стотридесет Шићана, Срба. Међу овима био је и Сава Шумановић. Сви ови одведени су из Шида у Митровицу, и онде после два дана стрељани и поклани, на православном гробљу митровачком.

Мати Саве Шумановића, Персида, старица од преко 70 година, још је у животу, и борави у Шиду: она онде чува слике свога јединца.

О хапшењу и одвођењу свога сина, она се, у исказу пред комисијом, сећа оволико:

»Тога дана, 28. августа 1942, око 6 часова ујутро, дошли су у нашу кућу два агента у цивилу, које нисам познавала и нисам ни касније чула како се зову, у друштву са неколико усташа и једним шидским полицајцем. Усташе нису улазиле унутра и нисам имала прилике да их

све видим (једино сам од мојих укућана чула да је један од усташа био Ефлер из Шида, наводно Калмар Ефлер). Агенти су дозволили моме сину да се спреми, да пронађе и понесе собом извесне папире којима је он мислио да ће се моћи бранити и да ће му требати, јер уопште није знао зашто га терете и зашто га хапсе. Понео је златан сат са сребрним ланцем, и, у готовом, две хиљаде куна које сам му ја силом додала да му се у невољи нађе. У међувремену агенти су извршили претачину куће, претражили су и претресли нарочито Савино одељење, његову собу, атеље, његову кореспонденцију. Ја сам Саву испратила до врата. Он ме је пољубио у руку, и опростио се са мном: »Можда се нећемо видети! Због Бога мама!« Пред агентима сам рекла да се ништа не бојим, јер смо обоје невини и праведни и ништа зло не мислимо«.

То је последње виђење матере и сина. И то је уједно све оно што мати конкретно зна о последњим часовима свога сина. Друге податке она има само — по чувењу од других.

Непуна два сата после тога ухапшена је и старица: исти агенти дошли су и по њу и одвели је у среско начелство. Није онде више видела свога сина. Али је уочила злогласног Виктора Томића кога дотле није знала. Био је то, вели, човек грубог изгледа и грубог понашања, са неком камџијом или бичаљицом у рукама. Убрзо, међутим, мати је пуштена кући. Још неке жене које су биле хапшене, па пуштене, сећају се данас извесних призора из зграде и дворишта среског начелства: у очекивању да их пусте, слушале су ове жене јаук који је долазио из подрума и из појединих соба зграде среског начелства. Око 9 часова извели су све похапшене мушкарце на двориште: ту су већ били сви, везани у жице са рукама на леђима. Њих су онде усташе тукли и злостављали, на разне начине: жилом, штаповима, песницом, ногама, шлемовима. Многи од ухапшених лежали су већ на земљи, претучени и испребијани.

Један од тих који је већ као клада лежао на земљи, испребијан, био је и Сава Шумановић. Он је лежао и јаукао. — »Јао докторе, јао докторе«, — чули су сведоци његово запомагање шидском лекару дру Станивуковићу, такође ухапшенику, сапатнику са пребијеном руком, — нашто га је један усташа ударио ногом у стомак, псујући му при том матер. (Тада га је још видела, и сећа га се, сведокиња Бранка Николић, чији је муж такође у тој групи тада одведен и стрељан).

И то је последњи податак који имамо о Сави Шумановићу. Тада је Сава Шумановић последњи пут виђен и уочен. А потом, жене су изведене из среског начелства и пуштене кућама, а мушкарце су одвели у Митровицу . . .

***

Оно што се тих дана, крајем августа и почетком септембра, дешавало и вршило у митровачком затвору »Кустодији« и на митровачком православном гробљу, предмет је посебних расправа и студија: акција Виктора Томића, његов преки суд и убиство неколико хиљада невиних родољуба, у току неколико ноћи, остају за потомство и за историју као пример најтежих и најсвирепијих злочинстава која су извршена у току фашистичке најезде.

Ево, уосталом, слике са митровачког православног гробља, оне ноћи, када је сто тридесет Шиђана, међу њима и Сава Шумановић, изгубило живот. Ова слика, — (изнета о »акцији Виктора Томића«),* — реконструисана је из исказа оних сведока који су били одређени да копају раке и да затрпавају лешеве:

Тога, првог дана стрељања, 30. августа 1942, на гробље су стигла четири аутобуса. Претходно су на гробље стигли, као и увек пред стрељање, Томић и Кватерник, са својом свитом. У светлости бакље они су прегледали раку. Чим су стигли аутобуси, зауставили су се пред гробљанским вратима. У унутрашњости аутобуса било је мрачно: светлели су само спољашњи фарови. У ова четири аутобуса било је око 200 људи, највећим делом Шиђана. Тада се разлегла команда, упућена припремној бојни: »Опседните камионе«. Чим је ово извршено, чула се из аутобуса наредба: »Главе доле«, а затим је у њему запаљена светлост.

Стрељање је спровођено по групама од десет лица. Жртве су вођене кроз шпалир наоружаних усташа, имале су руке везане на леђима; једва су се вукли, а многи су шепали. У црвеној светлости ватрогасних бакљи на свима су се опажале велике модрице како по телу тако и по глави. Људи су били преморени, нису се ничему противили, а нису ни јаукали. По налогу усташког официра долазило је по десет жртава и клекло пред раку. На команду »нишани — пали«, усташе су; из непосредне близине, пуцали у потиљак. Главе су биле често пута тако разваљене, да су њихови делови и мозгови летели преко рака, а лешине су саме падале унутра. Када се накупило већ доста лешева, руководећи усташки сатник наредио је да неколико усташа скоче у раку, да развуку лешеве и направе места за нове. Рукујући ножевима вештином месара, усташе су пресецали листове жртава, па завукавши ту прсте, развлачили их мртве, и слагали по раци. Неке жртве давале су још знаке живота: њих су усташе преклали.

Док су се групе стрељаних брзо смењивале, један Шиђанин, из трећег аутобуса, донео је одлуку да се спасе. Успео је да још у аутобусу ослободи руке веза, пожурио је из аутобуса и пред раку је стигао пре осталих другова. Искористивши у једном моменту пажњу усташа посвећену онима који су заостали, он је појурио, и, у највећем трку, скоро прелетео преко гробља. Није се осврtao што за њим пуцају, дочепао се реке Саве која није далеко од гробља, бацио се у воду и нашао спас у Србији, препливавши Саву.

Овај догађај раздражио је Кватерника и Томића. Томић је тада изабрао из следећих десетина неколико крупнијих и јачих, па их је сам убио. Кватерник је пак, од некуд, пронашао да усташе нису истовремено испалили пушке приликом стрељања претпоследње групе; стога је наредио усташама да се одстране, а он сам је својом руком убио последњу десеторицу.

Толико знамо, по исказима очевидаца, о последњим тренуцима Саве Шумановића.

***

---

* Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941—1944, књ. 2, Срем, св. 1, Н. Сад 1946, (стр. 229—231).

После ослобођења вршена је ексхумација жртава побијених на митровачком гробљу. Леш Саве Шумановића међутим није пронађен, односно није идентификован: »Стара и слаба, ја нисам могла да одем на ексхумацију«, — вели мати Савина, — »па сам замолила стога остале Шићане да проматрају лешеве«.

Али, леш Савин није препознат, и он је остао у заједничкој гробници.

Стара Шумановићка отуда не зна тачно за гроб свога јединца: уместо изласка на његов гроб, она се не одваја од његове собе, и његовог атељеа, у коме се налази још близу 400 његових уметничких радова. Ни у најтежим часовима уличних борби, када је, за време померања сремскога фронта, Шид прелазио из руке у руку, и када од грађанства скоро нико није остао у граду, мати Саве Шумановића није напуштала свој дом и уметничке радове свога сина: она је остала да ове слике сачува, или да на њима и са њима умре. Кућа је у уличним борбама оштећена, оштећен је и намештај, па и пећ у атељеу, а слике, (сем две), захваљујући пуком случају, остале су неоштећене.

***

Један добар део ових слика, то су пејсажи из Срема: они су, како вели Пјер Крижанић, — »поред уметничке савесности, резултат интензивног доживљаја присних предела његовог родног краја«.

У свом родном пејсажу равног Срема нашао је Сава Шумановић некада свој уметнички и душевни мир.

А свој вечни мир нашао је уметник опет у земљи равног Срема, оне језиве ноћи августовске, на начин можда јединствен у историји света.

Др Милан П. Костић

НАПОМЕНА

Аутор овог написа о С. Шумановићу настојао је — (као члан војвођанске »Комисије за злочине окупатора«, сакупљајући и обрађујући 1946. године документарни материјал о злочинима и штетама почињеним у области културе, уметности и науке у Војводини, нарочито у Срему) — да се што тачније утврде детаљи о страдању и смрти уметника Саве Шумановића. Ове резултате дао је, потом, у једном посебном поглављу свога опширног елабората (који обухвата око четири стотине куцаних страна). Из техничких разлога овај елаборат — иначе спремљен за штампу, остао је необјављен (објављен је само један фрагменат у Летопису Матице српске, 1947. св. 2).

Поглавље о Сави Шумановићу написано је 1946. године.

Аутопортрет — Уље

Сенке Улье

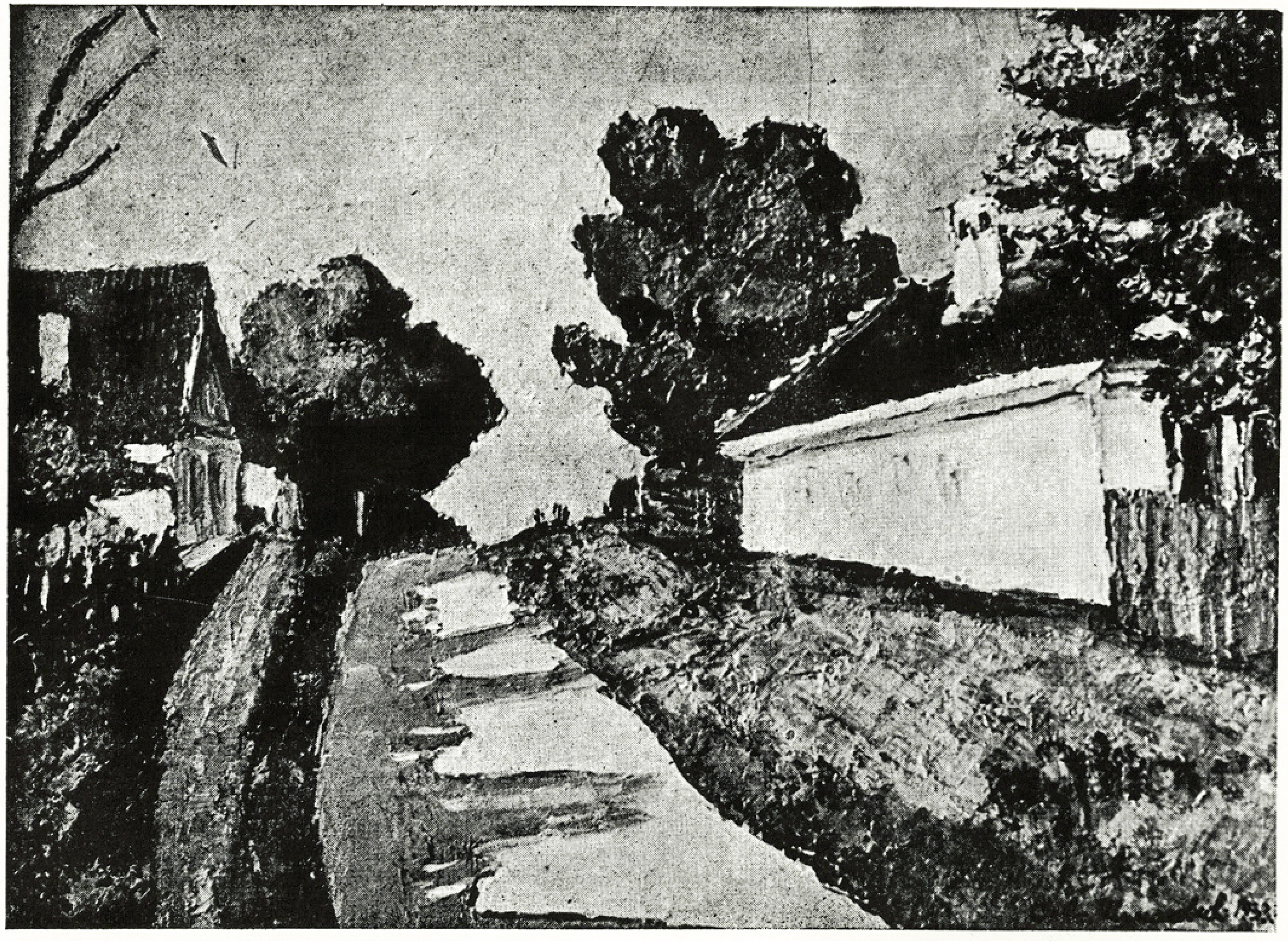

Бреговита улица Уље

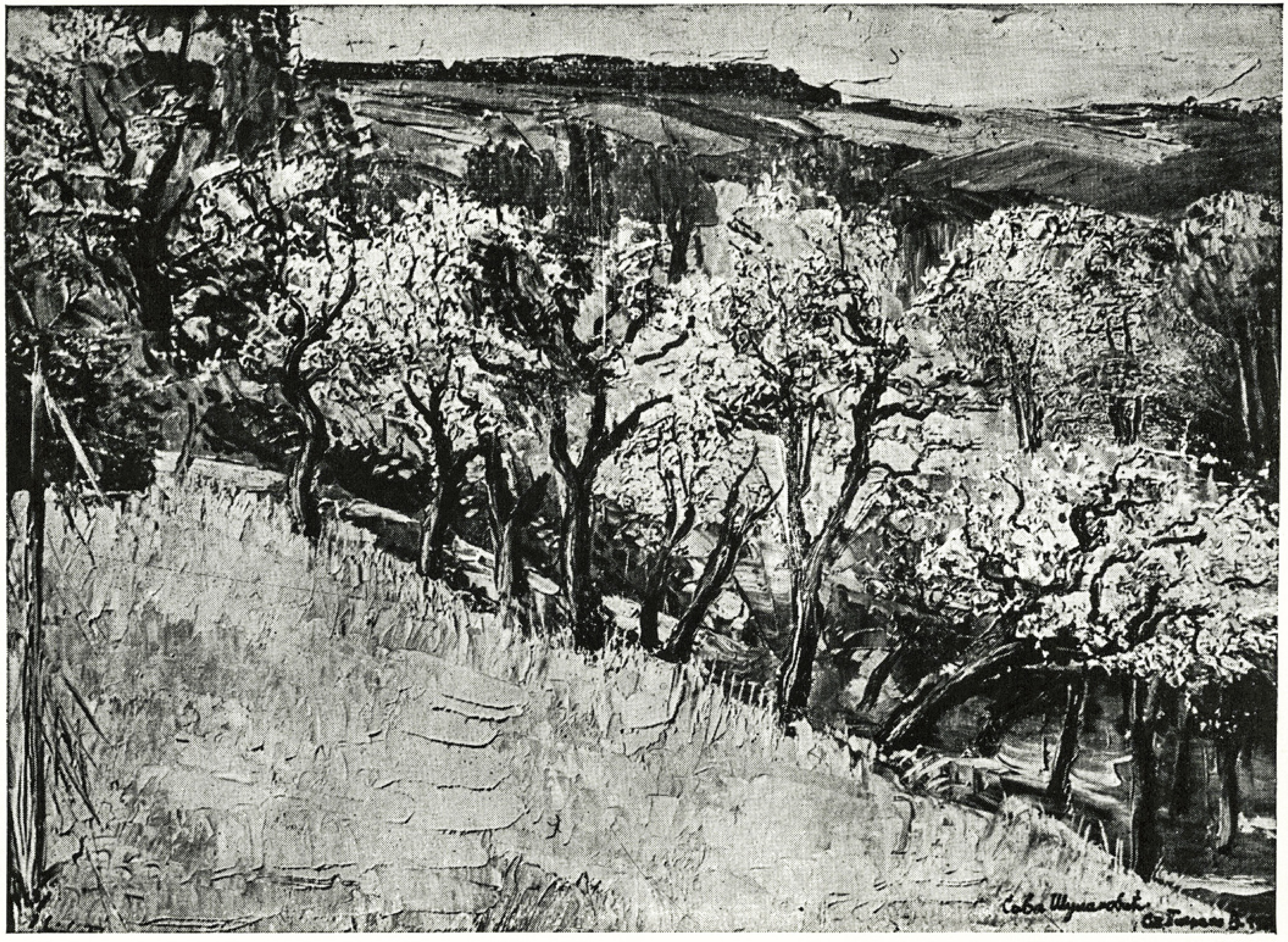

Пролеће

Уље

Куйачице

Уље

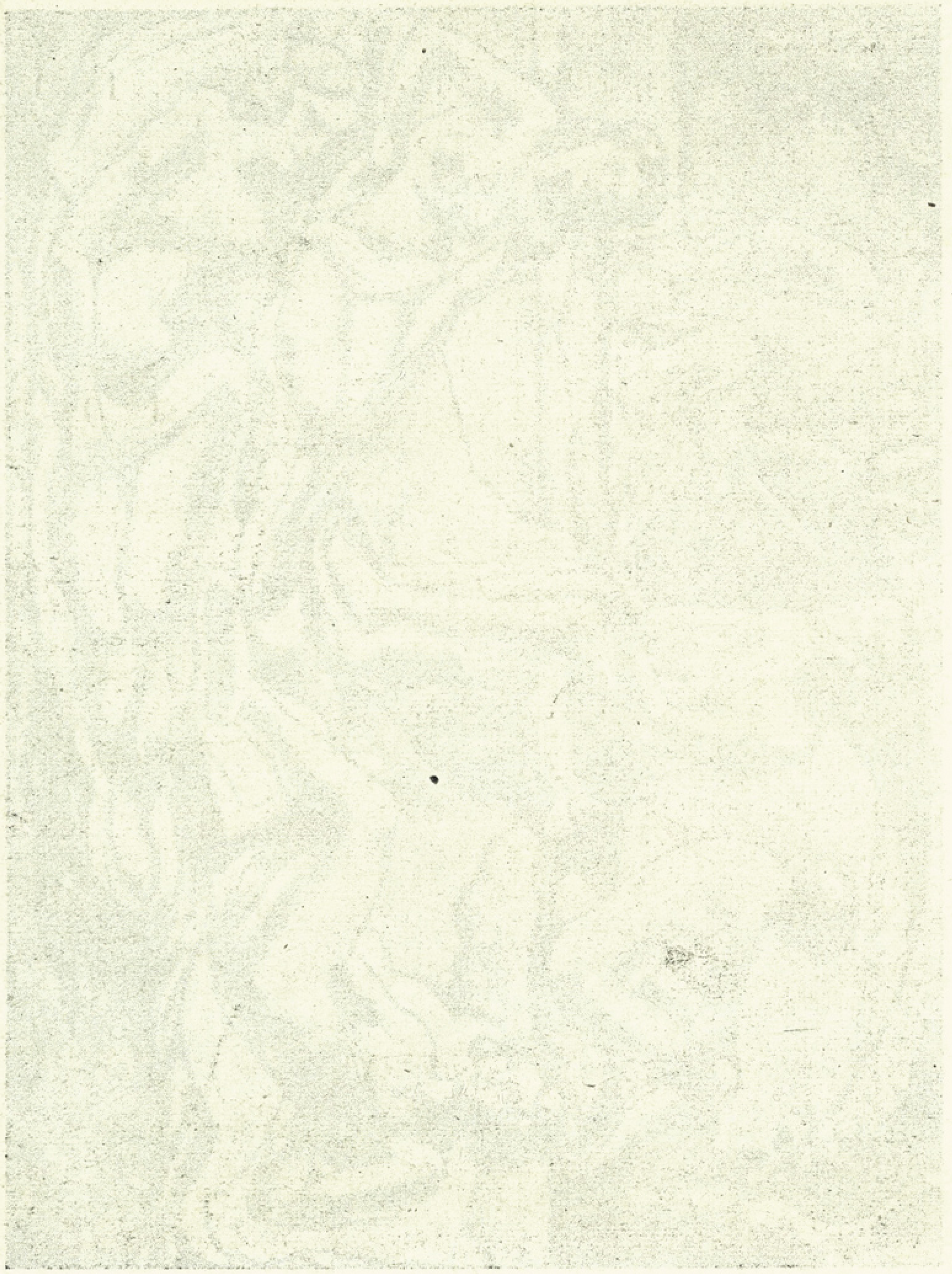

Са отварања изложбе слика Саве Шумановића у Београду 1939. године

П Р И К А З И И Б Е Л Е Ш К Е

ARANYOSSI MAGDA, FRANKEL LEO
Budapest 1952, 8, 357

Биографија Лео Франкела, једног од најзначајнијих радничких вођа у Мађарској седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, написана на основу богатог изворног материјала из архива и штампе, је од велике важности и за нашу историографију која се бави проучавањем социјалистичког покрета. Живот Леа Франкела је испуњен радом и борбом у првим редовима радничке класе у времену када је она војевала под заставама Париске комуне, покушавајући први пут у историји да изгради државни и друштвени поредак у социјалистичком духу, и када су се у његовој родној земљи, у склопу Аустро-Угарске, формирале прве радничке социјалистичке организације са класно-борбеним политичким и економских циљевима.

Животни пут Леа Франкела у књизи Магде Арањоши осветљен је многобројним подацима о њему из веома инструктивне литературе на више језика, која се односи на општу делатност Прве интернационале, ток Париске комуне и деловање Друге, социјалдемократске, интернационале (Oscar Testut, I'internationale, Paris 1871; P. Délion, Les membres de la Commune et du Comité Central, Lemerre 1871; Veil. Histoire du mouvement social en France, Paris 1904; Dubreuil, Histoire Socialiste, la Commune. Paris; Jules Guesde, La Commune de 1871, Paris 1914; Brügel, Geschichte der österreichischen Sozial-demokratie, Wien 1922; Andreas Scheu, Umstürzkeime, Erlebnisse eines Kämpfers, Wien 1923; Bourget et Henriot, Procés Verbal de la Commune de 1871, Paris 1924; Lissagaray, Histoire de la Commune de 1871, Paris 1929; Fred Oelsner, Das Kompromiss von Gotha und seine Lehren, Berlin 1951; Georges Bourgin, Histoire de la Commune. 1939; Albert Olivier, La Commune, Paris 1939; Arnost Klima, Počatky českeho delnickeho hunti, Praha 1949; Dolleans, Histoire du Mouvement Ouvrier 1830—1871; W. Blos, Denkwürdigkeiten eines Sozialdemokraten; Protokolle der Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresse), из многобројних листова и часописа, који су тада излазили у Мађарској, Француској и Швајцарској (Der Vorbote — Genf, Munkás Heti Kronika, Réforme Sociale — Ruan, Réveil, Parti Ouvrier, Hon, Arbeiter Wochen Chronik, Pesti Naplo, Pester Lloyd, Somogy. Vorwärts, Ellenőr, Légalité, Egyetértés, Volksstimme, Népszava, Kronika, Függetlenség, Pesti Hirlap, La Bataille, La Petite République, Szoczializmus, Parti Ouvrier и из докумената бечких и пештанских архива; већина архивске грађе црпљена је из збирке: »A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai, Budapest 1951). На крају књиге у прилогу додати су текстови, у одломцима или у целини, из 52 изворна документа, из оригиналних чланака, говора, писама, прогласа, извештаја. Они заједно са приложеним фотографијама, факсимилима и сумарним прегледима много доприносе приснијем упознавању читаоца са животом описане личности. (Нарочито је значајна Франкелова преписка са Марксом и другим лидерима међународног радничког покрета).

Лео Франкел је рођен 24. фебруара 1844. у Обуда-Ујлаку, у интелектуалној, лекарској породици. Отац му је био признати лекар практичар и научник са напредним погледима на свет. Његов култ према раду дошао је до специјалног изражаја у бирању радничко-занатлијских професија за своју многобројну децу. Међу њима Лео је имао да изучи златарски занат. Натпросечне способности занатлијског шегрта испољавају се рано на неочекивани начин. Он више воли озбиљне књиге него младалачке лаке забаве. Њега првенствено занимају социјално-економски и политички проблеми. Рано постаје свестан да индивидуални напори радника у савлађивању заната и опслуживању послодаваца не побољшавају њихов положај у одговарајућој и потребној мери. Само колективном борбом преко класних организација успеће да се реализује вредност труда и рада.

Млади Франкел придружује се радничком покрету у Немачкој, где је боравио као »вандрокаш« приликом изучавања заната. Убрзо постаје један од виђенијих активних чланова организације Општег радничког удружења које је основао Фердинанд Ласал. Сарађује у листу *Социјалдемократ*. Године 1867. одлази у Француску. Узима живог учешћа

у раду париске секције Прве интернационале. Пише чланке за немачке и аустријске социјалистичке листове. Ради највише на окупљању радника из Аустро-Угарске и Немачке. Удружује се са истакнутим радничким вођама појединих народности. Повезује се лично са Карлом Марксом, кога посећује у Лондону.

У расправама и размирицама око идеолошких и стратегијских питања између присталица супарничких лидера многобројних група и фракција, Прудона, Бланкија, Ласала, Маркса, истиче се реалистичким радикалним концепцијама које га приближују Марксовим схватањима. У борби против класног непријатеља избија у прве редове, признаје се једним од вођа радника. Као таквог полиција га хапси заједно са осталим првацима интернационалног радничког покрета у Француској.

Франкел се пред судом вехементно и храбро бранио, излажући истоветне тежње француских и иностраних радника у борби за социјалистичке идеале. Добро састављени одбранбени говор и агресивно држање повећали су његову популарност и ауторитет. Осуђен је са осталим оптуженима на затвор од неколико месеци, али када се на дан проглашења републије, 4. септембра 1870, домогао слободе, дочекан је као прекаљени борац. Постаје одмах члан водећих институција и група револуционара. У главном одбору Интернационале пружа подршку радикалним елементима који траже да се прекине сарадња са грађанским странкама без обзира на њихов републикански карактер, и да се покуша самостално иступање у име радничке класе.

После капитулације Париза Франкел је међу онима који критикују дотадашњи кунктаторски став већине главног одбора француске секције Интернационале. Инсистира на припремању маса за револуционарну акцију преузимања власти. Када је, 18. марта 1871, револуција успоставила Комуну, он тражи да се чланови париске секције Интернационале у пуној мери ангажују у политичким акцијама нове власти, почев од избора до изградње новоформираних одбора.

Плод Франкелове велике популарности и активности јесте успех на изборима за чланове врховног тела Комуне, који броји свега 92 посланика. Његов мандат, пошто није био француски држављанин, скупштински одбор је посебно потврдио са знаменитим образложењем: »С обзиром да је застава Комуне и застава Светске републике, с обзиром да сваки град има право да даје грађанска права оним иностранцима који га служе — Одбор је мишљења да иностранци могу бити бирани, те предлаже да се верифицира мандат грађанина Франкела«. (Стр. 39—40). Ову одлуку обележили су вођи социјалистичког покрета Маркс, Лењин и други, историјском. Узели су је као један од доказа зрелог интернационалистичког карактера Комуне, као импресивни пример прекида са буржоаско-шовинистичким схватањима неравноправне категоризације становништва.

Франкел је у Комуни био на високим одговорним положајима. Прво је изабран, 29. марта 1871, за члана Комитета за рад, индустрију и трговину, па је, 5. априла, делегиран и у Савет за финансијска питања. Двадесетог априла постао је делегат, повереник Комитета за рад, индустрију и трговину, у својству министра.

При решавању деликатних проблема свога ресора, Франкел је испољио потребне одлике револуционара. Круто енергичан у одбацивању баласта прошлости, показао се гипким при одређивању нових метода и мера за решавање текућих проблема. За искрсла практична питања тражио је одговора и од људи који су удаљени од попришта борбе могли само саветима помоћи, као што је био Маркс. Није припадао догматичарима и у сукобима између комунара различитих схватања и држања, бланкиста, нових јакобинаца, левих и десних прудониста, имао је највише пред очима реалне циљеве револуције. Сматрао се присталицом левих прудониста, који су тада доминирали као представници пролетаријата, а тражио је ослонца и код Маркса и његових привржених, чији је ауторитет растао на критици противникових слабости. Захваљујући његовим мерилима, многе социјалне установе и одредбе Комуне постале су тако делотворне да ће послужити као образац каснијим поколењима градитеља социјализма.

Када се после губитка јужних утврђења, од средине маја 1871, положај париских комунара нагло погоршавао, Франкел је ступио у борачке редове да у шанчевима оружјем брани бедеме града. Одступао је у борби, напуштајући једну улицу за другом заједно са последњим остацима бранилаца Комуне. Тек пошто је озбиљније рањен, други пут, пристао је да напусти фронт. На превијалишту морао је убрзо после тога да припреми бекство са територије освајача, који је жудан освете немилосрдно требио побеђене комунаре. Успео је да прерушен обмане гониоце и пређе границу за Швајцарску.

Пред опасношћу да га швајцарске власти на захтев француских екстрадирају, Франкел је отишао у Белгију да би се оданде пребацио у Енглеску, која је тада једина пружала уточиште комунарима, поштујући право азила политичких избеглица. После узбудљивог пута, на којем је захваљујући хладнокрвности професионалног илегалца успео да избегне опасности хапшења, допутовао је у Лондон. Ту је одмах изабран у главни одбор Интернационале као дописни члан из Аустро-Угарске. Са тог места био је у сталној вези са радничким организацијама у Аустрији, Мађарској и Немачкој. Упутства и материјале тим организацијама слао је највише по директивама Маркса, коме се толико приближио да је постао сталан гост у кући његове породице.

Велики Марксов утицај видљив је код Франкелових иступања на Лондонској конференцији Интернационале, где је био међу предлагачима нових мера за јачање синдикалног покрета и успостављање чвршћих веза између политичких и социјалних радничких организација. Пред Хашким конгресом Интернационале он инсистира код мађарског повереника Карољa Фаркаша да се из Угарске пошаље делегат већ и с обзиром на важност проблема који ће се решавати у вези са борбом против Бакуњинаца око питања правила измене на основу Лондонске резолуције. На самом конгресу врло је активан на страни Бакуњинових противника. По повратку у Лондон изабран је поред Маркса, Енгелса и других првака у редакцију познате брошуре *Alliance de la Democratie Socialiste et l' Association Internationale des Travailleurs,* која је изишла 1873. године. За све време боравка у Енглеској нарочито је агилан у организацији немачких емиграната.

Рад у емиграцији, међутим, није био довољан за његову немирну, динамичну природу. Напушта Енглеску и одлази прво у Немачку па одатле у Аустрију. У Бечу га полиција хапси као бившег министра Комуне, пошто је у међувремену, септембра 1872, био осуђен на смрт од војног суда у Паризу који је тражио његово изручење француским властима. Само захваљујући одуговлачењима услед испуњавања административних формалности око екстрадиције и захтевима да се преда властима у Мађарској, дочекао је жив амнестију која је напакон дата комунарима. Услед притиска демократског јавног мнења државни органи су га предали Мађарима на даљу надлежност, а ови су га пустили на слободу у ери »либерализације«, почетком 1876. године. (Франкел је доведен у Будимпешту 17. фебруара 1876. Пуштен је из затвора на слободу 27. марта 1876. Амнестија комунарима дата је у јесен 1876).

У Будимпешти Франкел је наставио са ранијом делатношћу у радничким круговима. У Угарској су тада сазревали услови за повећану активност радника, за издизање њихових удружења самопомоћи и самообразовања на степен оргонизација самосталне политичке странке. Да би се могли искористити дати услови за решавање примарног задатка тог времена, Франкел је усмерио рад у правцу бржег савлађивања акутних унутрашњих тешкоћа, изазваних личним и фракцијским, супарничким и идеолошким сукобима, и усредсредио активност на разраду програма и стратегије страначких организација новог типа. Пошто је успео да постане уредник листа *Arbeiter Wochen-Chronik,* који је излазио на немачком језику, њему је практички припао највећи део послова и одговорности у вођству покрета. (Од истоимена два социјалистичка листа на два језика, *Munkás Heti-Kroņika* и *Arbeiter Wochen-Chronik,* овај на немачком језику имао је већи значај с обзиром да је био више читан у многонационалној Угарској. Године 1877. имао је 2500 претплатника и тим бројем је далеко измакао листу на мађарском језику). У његовој редакцији лист је постао борбенији при критиковању недостатака постојећег режима и принципијелнији при разматрању новопостављених теза.

Године 1877. Франкел учествује на светском радничком конгресу у Генту, у Белгији, који је одржан од 9. до 15. септембра са циљем да се поврати јединство, нестало после искључења анархиста 1872. и њихових конгреса 1873, 74, 76. и 7. Франкелов пут је обезбеђен новчаним средствима радника из више градова, међу којима су се налазила и места из наших крајева, од којих се овде у књизи помињу Осијек, Велики Бечкерек, Панчево (114). На самом конгресу Франкел је дејствовао на страни социјалистичких првака, поред Либкнехта, Гројлиха и других. Био је у групи чијом заслугом су изгласане антианархистичке резолуције, којима су формулисани закључци о нужности самосталних радничких политичких странака у свима земљама, и о сврсисходности класно-борбених синдикалних организација.

По повратку из Белгије, Франкел је убрзано радио на оснивању прве радничке странке. Већ исте, 1877, године могао је са задовољством забележити да је конференција социјалиста, одржана месеца децембра у Будимпешти, закључила да се

1878, у априлу, на Ускрс, одржи оснивачки конгрес прве социјалистичке странке.

Конгрес није могао да се одржи као социјалистички услед забране власти, већ је сазван као конгрес оних који немају права гласа. Представници полицијске управе спречили су истицање социјалистичких захтева и избор страначког руководства на овом конгресу. Покушај за оснивање странке 1878. није успео али су социјалисти на челу са Франкелом показали да су зрели за политичку странку новог типа на платформи борбе радничке класе.

У даљем Франкеловом раду истичу се његови чланци и говори којима осуђује политику насиља и неравноправности према немађарским »мањинским« народима, разоткрива циљеве империјалистичке политике у Босни и Херцеговини, анализира последице експлоатације радничке класе. У политичким акцијама, после одлуке владе да не дозволи рад новој странци ни под каквом фирмом. Франкел је усредсредио пажњу на напоре за обједињавање одвојених, појединачних удружења, која су се могла стварати према постојећим прописима свака за себе по одобрењу предложених правила неполитичке садржине, око једне централне организације, око Будимпештанског удружења људи без права гласа.

У борби против носилаца радикалне политике у радничким редовима опортунистички елементи покренули су нове листове *Népszava, Volksstimme,* и приступили формирању Мађарске радничке странке, која је свој оснивачки конгрес одржала у јуну 1878. године.

Покушаји за уједињење двеју супарничких радничких формација уродили су плодом тек 1880, када су се њихови представници споразумели да оснују јединствену Социјалдемократску партију Мађарске. По споразуму, постојећа четири листа фузионирана су у два: *Népszava* и *Arbeiter Wochen-Chronik.*

Политичко јединство радничке класе није одговарало интересима владајућих кругова, и власти су повећале притисак на радничке листове, организације и функционере. Нису дале дозволу за оснивање социјалистичке странке, као ни 1878. године. Конгрес социјалиста, одржан у мају 1880, морао се задовољити прокламовањем нове странке под именом Опште радничке странке Угарске. На Конгресу, између 113 делегата са 152 мандата, било је неколико војвођанских, из Панчева, Бечкерека, Темишвара; из Славоније био је представник осијечких радника.

С обзиром да је присутни представник полицијске управе, на основу појединих законских параграфа, забранио дискусију о проблемима који су највише тангирали широке слојеве народа, а нарочито раднике, о нерационалним својинским односима на бази огромних велепоседа у приватном власништву, о ограниченом праву гласа, о потребама увођења општег, бесплатног школовања, одвајања цркве од државе, успостављања народне војске, организовања произвођачких задруга, обезбеђивања слободе састајања, удруживања и говора, Франкел је свој говор искористио за одбијање противсоцијалистичких напада истицањем програматских захтева новоосноване странке.

Програм Опште радничке странке у свом уводном делу, који је саставио Франкел према тврђењу његовог биографа, лишен је погрешних теза Ласаловаца, и по томе се може сматрати радикалнијим од познатог немачког социјалдемократског Готског програма, који је био изазвао, 1891. објављену, Марксову критику. Иначе сам програм, како истиче и Франкелов биограф А. М., и поред многобројних, исцрпних, револуционарних политичких и економских захтева, формулисаних у 20 тачака, прелази ћутке преко једног од најтежих нерешених проблема Угарске, преко националног питања. Овај недостатак, којим ће се одликовати и сви каснији социјалдемократски програми, остаје као доказ недовољне револуционарности Социјалдемократске странке већ од њених почетака.

После оснивачког конгреса Опште радничке странке још више су учестали прогони социјалиста, преметачине, хапшења, јер су власти на сваки начин хтеле да спрече деловање прокламоване странке. Услед прогона, као што то обично бива, активирале су се опет разбијачке, дисидентске, конформистичке групације.

Противудар државних органа усредсређује се на Франкела, који је носилац главних страначких стремљења социјалиста. Један од уобичајених оштрих противрежимских написа искоришћује се за подизање оптужбе против њега због повреде Закона о штампи. Као уредник листа *Arbeiter Wochen-Chronik,* у којем је објављен инкриминисани напис, осуђен је на казну затвора у трајању од 18 месеци и плаћања глобе од неколико стотина форината, што се у случају неплаћања претварало у даљих 6 месеци затвора. Тако је Франкел провео у затвору преко годину и по, од јуна 1881. до фебруара 1883. Кад је изашао из затвора радничке масе

су га дочекале као неку врсту хероја, борца, мученика. У поздравним говорима, писмима, чланцима величана је његова личност, његово држање у затвору, његова борбеност. Али на слободи он је брзо увидео да под сталном присмотром органа гоњења он неће моћи даље вршити своју мисионарску улогу социјалистичког првоборца, и то под условима горим него пре две године, јер су у међувремену ојачали опортунистички и фракционашки елементи. Зато је одлучио да напусти Мађарску. У иностранству могао је да настави своју револуционарну делатност на ширем плану, са већим, европским, светским акционим радиусом.

Од 1883. до 1888. Франкел је био у Бечу. О његовом раду овде његов биограф није успео много да сазна. Писаних трагова има мало, по мишљењу биографа А. М. томе је допринео и лидер аустријских социјалдемократа Виктор Адлер, који је са својим и сувише опортуним схватањима сигурно са подозрењем гледао на старог револуционара и потискивао га у позадину.

Из Беча је Франкел отишао у Париз, у град с којим је остао за увек везан великом прошлошћу из дана Комуне. Раднички покрет у Паризу још увек је био бујнији од покрета у другим европским центрима и Франкел се могао осећати задовољним иако је морао да живи у сиромаштву, од малих хонорара за чланке у радничким новинама, које су се и саме бориле са елементарним новчаним тешкоћама. Срећан што може поново деловати у старој револуционарној средини, он би говорио: гладовање у Паризу још увек се убраја у леп живот.

Франкел се и овог пута, као и увек, борио на страни левичарских, радикалних групација међу социјалистима, које је сада предводио Guesde као привржeник Марксових и Енгелсових учења, насупрот посибилистима који су представљале десничарске, опортунистичке групације. На првом великом интернационалном конгресу марксиста јула 1899, о стогодишњици заузећа Бастиље, он се налазио међу сазивачима, као представник социјалиста из Угарске. Захваљујући реномеу који је уживао међу делегатима, биран је у разне конгресне одборе и у својству члана радног предстедништва руководио је један дан заседањем; баш када су се сукобили у жестоким дискусијама радикални и опортунији делегати аустро-угарског покрета.

На следећим конгресима Интернационале, у Бриселу 1891, Цириху 1893, активно је учествовао у расправама о најважнијим питањима. Иако се није истакао потпуним, безрезервним одобравањем ставова правих марксиста, био је и даље увек на страни оних који су се супротстављали захтевима и предлозима »штеточинских« представника анархистичких или реформистичких групација.

Живот Франкелов остао је до краја борбен у служби радничког социјалистичког покрета. Умро је 29. марта 1896. године.

За историју значајан живот револуционара из великог периода буђења и размаха радничког социјалистичког покрета, биограф Леа Франкела Магда Арањоши успела је да проучи, опише и оживи у потребној мери. Књига о Франкелу заслужује признање са наше стране још и посебно зато што су у њој осуђени ставови мађарских влада при вођењу антисрпске и антијугословенске политике. У књизи су са симпатијама истакнути напори опозиционих политичара, а нарочито социјалиста при осуди мађарског хегемонизма и насиља.

Код оцењивања ставова револуционарних и антиреволуционарних, радикалних и опортунистичких политичара и идеолога, исправно се истичу позитивне улоге првих и осуђују настојања потоњих. За жаљење је, међутим, што се притом често употребљавају методи и изрази из текуће, дневне политике на уштрб научних принципа. При осуди Ласалових схватања, на пример, долазе до изражаја мисли његових противника а не и његове корисне акције при организовању радничке класе. Понегде се критикују борци из прошлости, па и сам Франкел, са данашњих позиција и са позивом на Марксове речи, иако су оне истргнуте из политичких списа, иако у то време Маркс још није имао касније ауторитет вође међународног радничког покрета. Не улази се у научна, гносеолошка, политичка, социолошка, психолошка разматрања опозиционих, негативних стремљења, већ се она шаблонски разврставају погрдним, само у пежоративном смислу употребљеним речима, које су разумљиве, сврсисходне, чак и природне у вреви жестоких, страсних сукоба, али које су сувишне и штетне у историјским анализама, јер не откривају корене зла. Из тих разлога се и ова значајна, корисна, на историјским фактима заснована књига може са више аргумената уврстити само у политичку литературу него и у научну, иако представља озбиљан прилог науци.

Др Андрија Раденић

М. ЕРИЋ, АГРАРНА РЕФОРМА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1918—1941. ГОД.

Сарајево, 1958.

Писац је, вероватно, уложио много труда док је написао ово обимно дело у коме је обрађена једна значајна страна аграрне проблематике у предратној Југославији. Сем тога, требало је много умешности у компоновању овог рада који има сва обележја једне синтетичке студије. Не би се могло рећи да писац у томе није успео, што се може закључити већ на основу летимичног прегледа садржаја овог рада и закључака који се намећу сами по себи кад се он прочита.

Познато је да је аграрна реформа врло сложен процес чије је успешно спровођење условљено целим низом класних и политичких момената, а особито ако се она спроводи у оквирима капиталистичких производних и друштвених односа, какви су управо и постојали за време аграрне реформе у Југославији 1918—1941. године. Напоменимо још да је аграрну реформу у предратној Југославији немогуће проучавати без осврта на поседовну структуру у области аграрних односа у нашим земљама до првог светског рата и онда ће нам бити јасно зашто је писац опширно обрадио уводну главу овог рада под насловом »Осврт на проблеме и структуру пољопривреде у југословенским земљама пред 1918 годину«. Природно је да нас овде посебно интересује осврт на структуру пољопривреде Војводине до првог светског рата, која је обрађена у следећим краћим поглављима: »Развитак капитализма у пољопривреди«, »Поседовна структура«, »Педолошке особине Војводине«, »Примена савремене технике у пољопривреди«, »Проблем релативно сувишног становништва«, »Покрет пољопривредних радника«, »Унутрашња колонизација пре 1918 године«, »Национално питање« и »Општа оцена стања које је настало током првог светког рата«. Иако је цео овај одељак о структури пољопривреде у Војводини до првог светског рата рађен искључиво на основу литературе, а не на основу архивског и другог изворног материјала (а тога има довољно у војвођанским архивима), ипак је пишчева општа оцена о структури пољопривреде у Војводини пред спровођење аграрне реформе у суштини тачна, што се може закључити на основу следећег навода: »Класне и националне супротности у војвођанској пољопривреди достигле су током Првог светског рата своју кулминациону тачку. Ове су се толико заоштриле и испреплеле да се више нису могле ублажити ситним уступцима. Увиђајући да искључиво националним паролама не може очувати утицај на сељаштво, претежни део буржоазије почео је истицати економску демократију као циљ националног покрета, а као средство да се таква демократија оствари — поделу великих поседа чији су власници стране националности« (стр. 62).

У другој глави писац је обрадио стварање Краљевине СХС и извођење припремних мера за спровођење аграрне реформе. Овде је свакако најинтересантније поглавље о присталицама и противницима аграрне реформе, у коме је изнесен став свих политичких партија, класних група-ција и друштвених слојева према аграрној реформи.

Трећа глава садржи следећа поглавља: »Субјекти реформе«, »Објекти реформе«, »Циљеви реформе« и »Органи реформе«. Према томе, у овој глави писац је приступио обради саме суштине аграрне реформе. Мора се истаћи да је писац баш у обради материје ове главе испољио особине доброг познаваоца целокупне проблематике аграрне реформе која је управо овде оцењена као средство у борби против социјалистичке револуције. Штета је, ипак, што писац није у овој глави изнео више чињеничног материјала и података, јер би у том случају његови закључци и оцене о циљевима и карактеру аграрне реформе били много уверљивији. Наиме, чини нам се да би свака аргументација у раду овакве врсте морала бити заснована, барем у извесној мери, више на непосредним подацима него на анализи појединих законских одредби о аграрној реформи.

Само спровођење аграрне реформе је обрађено у четвртој глави. Овде су, заправо, изнесена главна обележја спровођења аграрне реформе и поједине етапе у њеном остварењу. Писац је посебно истакао и обрадио у посебним поглављима неке значајне моменте у спровођењу аграрне реформе, као нпр.: постанак провизорија и његово учвршћење у току спровођења реформе, увођење и значај факултативног откупа земље и економски и социјално-политички значај издавања велепоседничке земље у привремени закуп. У последњем поглављу ове главе обрађена је колонизација, која представља један од најзначајнијих аспеката аграрне реформе у Војводини. Разумљиво је што писац овде није посебно обрадио колонизацију Војводине, али је, ипак, могао изнети мало више података о општим узроцима колонизационих струјања у време спровођења аграрне реформе. Чини нам се да бисмо на тај начин могли добити прегледнију слику о једном широком миграционом та-

ласу после првог светског рата, који се одвијао у оквирима аграрне реформе а на основу одређених економско-социјалних узрока.

На крају овога дела писац је обрадио ликвидацију, резултате и последице аграрне реформе, која се »у целини показала као мера буржоаско-демократске револуције«.

Може се с пуним правом истаћи да ово дело представља један значајан домет у нашој новијој историографији, који ће увек добро доћи свима онима који се из било којих побуда интересују за историју предратне Југославије.

Никола Гаћеша

Ф. ЧУЛИНОВИЋ, СЛОМ СТАРЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Загреб, 1958.

Аутор овога дела је већ раније стекао афирмацију доброг познаваоца проблематике новије и најновије историје наших народа. Зато није нимало изненађујућа чињеница да је баш испод његовог пера изишло једно обимно дело, које он сам оцењује као »средину између зборника историске грађе и систематског приказа историје априлског слома«.

Целокупна материја овог дела подељена је у два велика поглавља: 1) Узроци априлског слома и 2) Напад и слом.

У првом поглављу обрађене су унутрашње прилике у старој Југославији. Писац је овде поклонио доста пажње социјалним проблемима наше предратне државе, указујући да је цео комплекс тих проблема (радничко питање, сељачко питање, аграрна реформа и раздуживање сељаштва) остао нерешен све до априлског слома, што је у поменутом догађају на посредан начин и у вези с неким другим факторима »местимично деловало на попуштање многих пред нападачем и стварало атмосферу апатичности, безвољности, незаинтересованости и саможивости не малог броја људи, нарочито у вези с тадашњим националним питањем Југославије« (стр. 52). Као други значајнији проблем из живота предратне Југославије који се мора имати у виду кад се говори о узроцима њеног априлског слома, писац је истакао и доста опширно обрадио нерешено национално питање, напомињући да је оно прожимало целокупан унутрашњи живот Југославије, а сем тога и условило њену унутрашњу разједињеност уочи напада сила Осовине, тако да је »Осовини у њеном нападу на Краљевину Југославију заиста помагач била — сама нападнута држава«. У једном кратком осврту у овоме поглављу изнесен је спољно-политички положај старе Југославије. Међутим, ако су претходни осврти о социјалним проблемима и националном питању наше предратне државе изнесени у виду континуираног прегледа од 1918—1941, писац то није учинио у разматрању спољне политике, него се ограничио, углавном, на период од 1934—1941, или још тачније: до Двадесет седмог марта. И поред тога што поменути осврт не обухвата цео период постојања предратне Југославије, он је ипак доста прегледан и заснован је на бројним документима наше и стране спољнополитичке службе, на основу којих се види доста чврста и присна повезаност већег дела владајућих буржоаских кругова наше државе са фашистичким државама до самог напада на Југославију априла 1941. године.

Друго поглавље овог дела је много обимније од првог. Проблематику овога поглавља проткао је историјским документима у којима се на врло пластичан начин види цео ток непосредних фашистичких припрема за напад на Југославију. На овоме месту ваља посебно истаћи, не само због разумљиве интересантности него и због одређеног значаја, извештаје генерала Д. Симовића и П. Косића, које су дали Генералштаб ЈНА 1946. г. о политичком и војном положају Југославије од 27. марта до 6. априла 1941, иако писац напомиње да поменуте извештаје треба прихватити и читати са одређеном резервом. Летимичан преглед тих извештаја указује нам на заиста тешке војно-политичке прилике у нашој држави пред сам априлски напад. За илустрацију овог мишљења довољно је напоменути чињеницу да је Краљевина Југославија дочекала априлски напад с недовршеним ратним планом. У посебном осврту »Осовина пред напад на Југославију«, писац је изнео четири немачка званична документа који се односе на непосредан напад фашистичких снага на Југославију. У целом овом поглављу свакако су најинтересантније стране које садржи одељак »Априлски рат према записницима са седница Југословенске краљевске владе«. Наиме, у овоме одељку изнесено је стање у Југославији према записима генерала Д. Симовића и према ратним извештајима Врховне команде Краљевине Југославије. Писац је лично спровео анкету међу многобројним учесницима краткотрајног априлског рата, коју је делимично изнео у овоме поглављу. Наравно, нема сумње да је ова анкета вођена зналачки, а њени поједини наводи дају овоме поглављу карактер добро

аргументованог рада. Потписивање капитулације је обрађено доста опширно, а сем тога овде је и садржај капитулационог акта, после кога је изнета једна кратка анализа тога акта. После краће обраде војничког и политичког значаја капитулације и изношења осовинског тумачења капитулације, писац је у завршном осврту овог дела покушао да обради питање одговорности за слом, што се види из следећих поднаслова у овоме осврту: »Ко је овластио Врховну команду на капитулацију?«, »Став Краљевске владе у емиграцији« и »Да ли је генерал Симовић поступио на властиту руку?« Чини нам се да овако постављена питања не дају довољно ни логичког ни техничког простора за добијање научног и потпуног суда о одговорности за слом априла 1941. године.

Поред лепог техничког изгледа ваља напоменути да је дело снабдевено регистром имена.

Никола Гаћеша

Др ХАМДИЈА КАПИЦИЋ, АУСТРОУГАРСКА ПОЛИТИКА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И ЈУГОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ ЗА ВРИЈЕМЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Сарајево, 1958.

Међу нашим савременим научним радницима који се баве испитивањима проблематике о развоју југословенског питања истиче се др Хамдија Капицић, који је дао неколико запажених расправа из ове области, па и студију о којој ће овде бити реч.

Аустријски престолонаследник Франц Фердинанд желео је да преуреди Хабзбуршку монархију на једној широј федералистичкој основи, путем унутрашњих политичких и државноправних реформа. Уместо дотадањег преживелог дуализма требало је да дође тријализам: поред Аустрије и Угарске требало је формирати и трећу јединицу, састављену из југословенских земаља Хабзбуршке монархије, са седиштем у Загребу. У ову јединицу имале су да уђу: Словенија, Истра, Далмација, Хрватска, Славонија, Босна и Херцеговина. Од југословенских земаља Хабзбуршке монархије једино Војводина не би ушла у састав ове јединице, него би и надаље имала да остане у склопу Угарске, да се не би нарушио »интегритет граница Сентиштванске Хунгарије«, на чему су инсистирале све мађарске грађанске политичке странке без разлике.

Сарајевским атентатом тријалистичке концепције Франца Фердинанда нису напуштене. Међу тријалистима се нарочито истицао својом претераном ревношћу генерал Стјепан Саркотић, »барон од Ловћена«, земаљски поглавар и војни командант Босне и Херцеговине, који је на тај положај дошао после оставке генерала Поћорека, крајем децембра 1914. и остао све до распада Хабзбуршке монархије, управо до 1. новембра 1918. У својој студији Капицић је изнео, на основу непознатих докумената које је пронашао у бечким архивима, читав низ конкретних појединости о четворогодишњој терористичкој владавини генерала Саркотића. За то време Срби у Босни и Херцеговини били су стављени ван закона и они су најбезобзирније гоњени и затварани, стрељани и вешани као непријатељи Хабзбуршке монархије. Ванредно су интересантни подаци да је Саркотић прогонио и најлојалније »државотворне елементе« међу Србима, па чак и Данила Димовића, бившег потпредседника Босанског сабора и вођу владине Српске странке у Босни, који је у народу био врло непопуларан због своје претеране лојалности и попустљивости према Бечу.

У својој студији Капицић је изнео низ нових појединости о борби између бечких и пештанских властодржаца о превласт у Босни и Херцеговини у току првог светског рата. Ту су се укрштавале и сукобљавале »интересне сфере« и једних и других. Иза водећих аустријских државника и политичара стајао је бечки индустријски капитал, коме су били потребни босански рудници, шуме, сировине и пијаце. Иза пештанских грофова и барона стајао је мађарски земљопоседнички капитал са својим посебним прохтевима, економским и политичким. Позивајући се на одавно преживела историјска права и на »неприкосновене границе Сентиштванске Хунгарије«, пештански властодршци су већ у пролеће 1916. поставили захтеве да се Босна и Херцеговина анектирају Угарској. Они су претпостављали да ће босански Срби, огорчени и озлојеђени на Поћореков и Саркотићев терористички режим, са »развијеним заставама« дочекати Мађаре као »ослободиоце из аустријског ропства«. Пештански властодршци су замишљали да ће и сви муслимани и један део Хрвата бити за прикључење Угарској. Сам претседник пештанске владе гроф Тиса спремао се да посети Босну и Херцеговину, да би припремио повољан терен за случај референдума. Међутим, генерал Саркотић није хтео ни да чује за било какав референдум, ни за сазив Босанског сабора, нити уопште за обнову политичког живота

пре краја рата. Његова је девиза била: »Никаква политика у Босни и Херцеговини је најбоља политика«.

Према Капичићевим истраживањима, постојале су разне верзије о решењу југословенског питања у оквиру Угарске. Према првој верзији, Босна и Херцеговина имала се ујединити са Угарском као »separatum corpus sacrae coronae hungariae«. По другој верзији, Далмација би се имала присајединити Хрватској, Босна и Херцеговина Угарској. Према трећој верзији, требало би поделити све ове три југословенске земље између Угарске и Хрватске. Гроф Тиса је желео да на лицу места консултује босанске политичаре из свих странака и група о овим комбинацијама и, наравно, да припреми терен за присаједињење Угарској. После анексије Босне и Херцеговине Аустрији 1908, требало је извршити анексију ових земаља Угарској 1918. Али, гроф Тиса се и овога пута тешко преварио у рачуну. Он се састао са првацима свих странака и група, водио са њима дуге разговоре, постављао им конкретна питања и добивао од њих конкретне одговоре. На питање шта желе Босанци, лојални Данило Димовић одговорио је Тиси: »Оно, што можемо постићи. Ми хоћемо интегрално уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца. Ако велике силе дозволе и одреде да се ујединимо у Монархију, ми ћемо се и томе покорити, ако не, онда нас Ви пуштајте мирно из свога оквира ради општега мира«. Група српских и хрватских политичара, на челу са Србином Војиславом Шолом и Хрватом Јозом Сунарићем, поднела му је исцрпан меморандум у коме је отворено рекла да се босанско питање не може решити посебно и издвојено, него искључиво у оквиру целокупног југословенског питања, и то не помоћу анексија и подела »интересних сфера«, него једино путем народног самоодређења. На посебном састанку са потписницима меморандума, одржаном у Сарајеву 21. септембра 1918, Тиса им је одговорио једном дугом придиком. По Капичићу: »Тисин одговор је пун бахатости и горчине, и носи печат политичке неуравнотежености«. На крају свога говора Тиса је подигао тон и почео да прети: »Живите ли ви у свету снова? Мислите ли ви да угарска држава, која обухвата и Хрватску, није једна жива снага, која ће све раздробити што јој на пут стаје? Верујете ли ви да смо ми мртви? Да нас свако може вређати?... Ви правите рачун без бирташа! Можда ћемо и ми подлећи, али будите уверени, пре него што подлегнемо имаћемо снаге да смрвимо оне људе, који у нашој земљи спроводе игру наших непријатеља. Јесам ли ја зато дошао овамо да слушам ваше будалаштине?« На то је један од чланова делегације рекао: »Хајдемо!« И цела делегација се удаљила без опроштаја, оставивши Тису самога.

Аутор износи нове појединости о покушајима оживљавања тријалистичких концепција Франца Фердинанда. Мађарски политичари су и после неуспеха Тисине мисије инсистирали на анексији Босне и Херцеговине Угарској. Када у томе нису успевали, заједнички министар финансија барон Буријан, у чији је ресор спадала и Босна, подноси оставку и на његово место долази Александар фон Шпицмилер, раније генерални гувернер Кредитне банке у Бечу и дугогодишњи економски и финансијски саветник Франца Фердинанда. Поставши министар, Шпицмилер је дошао лично у Сарајево, конферисао данима са генералом Саркотићем, са надбискупом Штадлером и осталим присталицама бечке политике у Босни. Док су они већали, стигла је вест о пробоју Солунског фронта и капитулацији Бугарске, 26. септембра 1918. Иако је после тога свакоме морало бити јасно да је питање распада Хабзбуршке монархије још само питање дана, они су се и даље заносили тријалистичким утопијама, и Саркотић је упутио Врховној команди телеграм у коме је инсистирао на решењу југословенског питања у великохрватском смислу »као нашем још једино могућем спасењу на Југу«. Најзад, непосредно пред сам слом, Саркотић је 23. октобра поднео министру Шпицмилеру свој план о формирању краљевине Хрватске, коју би сачињавале Хрватска, Славонија, Далмација, Истра, Словенија, Босна и Херцеговина. Као што је Капичић тачно констатовао: »Излагања генерала Саркотића јасно указују на одлучно и непријатељско држање према рјешењу југословенског питања на принципу самоопредељења народа. Одлучан захтјев за рјешењем југословенског питања у великохрватском смислу имао је за циљ спасавање Хабзбуршке монархије на раније постављеном принципу тријалистичког преуређења ове државе«.

Против остварења овог тријалистичког плана једнодушно су устали и гроф Тиса, и барон Буријан, и Векерле, и остали тадашњи мађарски државници и политичари, који нису хтели ни да чују за формирање треће федералне јединице са седиштем у Загребу, јер би то повредило интегритет Угарске. У једном свом доцнијем елаборату министар Шпицмилер је детаљно изложио отпор мађарских државника против његових тријалистичких настојања и покушавао да докаже »да до једино могућег спасења Монархије није

дошло због отпора мађарских политичара«.

У својој студији Капицић је дао низ драгоцених нових података о прогонима социјалиста у Босни и Херцеговини за време првог светског рата, о одјеку октобарске револуције у овим земљама, о тешким социјално-економским условима радних маса по градовима и селима, о неродним годинама, лошој исхрани, глади и масовном умирању фабричког и пољопривредног пролетаријата. Врло је карактеристично да су се и органи општинских власти, нарочито по селима, приликом реквизиције жита показали врло непоуздани, па чак и намерно вршили саботаже. Догађало се да су и понеки свештеници саветовали народу да не предаје жито органима одређеним за реквизицију. На другој страни надбискуп Штадлер покушавао је на све могуће начине да одвоји један део хрватског радништва у Сарајеву и да га придобије за своју акцију, односно за хришћански социјализам, као што је то чињено у Хрватској и Словенији. Али, и поред свих Штадлерових настојања, хрватско радништво у Сарајеву није се одазвало његовим позивима. После свога обнављања Социјалдемократска партија Босне и Херцеговине одлучно је захтевала сазивање Сабора и доношење једног савременог, демократског устава. Партија је стајала на позицијама Прве балканске конференције, одржане у Београду 1910, и у духу познатих концепција Димитрија Туцовића и Душана Поповића залагала се за формирање Југословенске федерације и Балканске конфедерације. Потребно је нарочито истаћи да су босански социјалисти већ 1917. пропагирали федеративно уређење будуће југословенске државе, док су се у исто време социјалисти у осталим нашим земљама у великој већини изјашњавали за унитаристичко уређење.

Иако је аутор обрадио првенствено догађаје у Босни и Херцеговини, што је сасвим природно и разумљиво, он их није третирао издвојено и апстраховано, него у чврстој повезаности са догађајима у осталим југословенским земљама који су се налазили у оквирима тадање Хабзбуршке монархије. То је био једино правилан поступак, јер се југословенско питање, у свој својој озбиљности и сложености, није постављало само у Босни, него истовремено у свима југословенским земљама, које су све подједнако живо желеле да се ослободе од тесних оквира Аустро-Угарске и да се, заједно са Србијом и Црном Гором, уједине у једну заједничку државу свих југословенских народа.

На тај начин, Капицић је успео да сагледа постављену проблематику са свих страна и да продре у срж ствари. Његова студија представља најбоље што је до данас написано о овом предмету у нашој историјској науци.

Др Коста Милутиновић

АРХИВСКИ ВЈЕСНИК, I

Загреб, 1959.

Издавањем *Архивског вјесника* наша архивистичка наука поново је добила један солидан часопис, који је — формално посматрано — наследник и продужетак познатог *Вјесника кр. хрватско-славонско-далматинског Земаљског архива*. Међутим, *Архивски вјесник* није само орган Државног архива у Загребу, него заједничка стручна публикација свих архива у НР Хрватској, вођена од заједничког редакцијског колегија. Због тога је *Архивски вјесник* много шири од свог претходника, што се може закључити на основу обимног садржаја овог броја *Вјесника*.

Није случајно што је у овом броју *Вјесника* прво и најобимније поглавље испуњено историјском грађом, која је врло важна за проучавање неких значајнијих периода наше новије историје. Тако је већ првим бројем *Вјесника* указано да ће издавање архивске грађе бити његов најпримарнији задатак.

Централно место у поглављу Грађа заузимају »Прилози грађи за повијест 1917—1918 (с особитим освртом на развој радничког покрета и одјеке Октобарске револуције код нас)« од Ј. Видмара. У поменутим прилозима налази се 137 докумената у којима је на врло пластичан начин показан велики утицај идеја Октобарске револуције у нашим земљама. Ипак у овим документима требало би истаћи на прво место она која садрже податке о зеленом кадру и његовој активности у завршном периоду првог светског рата. Могло би се чак рећи да појединa документа о зеленом кадру илуструју његову већу револуционарну снагу него што нам је то до сада било познато. Овде ће бити довољно да поменемо документ бр. 74 који у ствари представља телеграм угарског министра трговине бану у коме му јавља да је између Карловаца и Земуна угрожен железнички саобраћај услед учесталих акција војних бегунаца и истовремено га моли да предузме мере у циљу осигурања железничког саобра-

ћаја. У многим документима изнесени су подаци о ширењу бољшевизма међу индустријским радницима и народној стражи у појединим местима. После проучавања докумената из овога поглавља наша знања о пропасти Аустро-Угарске и стварању предратне Југославије постаће много шира и свестранија о чему ће морати да воде рачуна сви они који буду обрађивали поменуто преломно раздобље у новијој историји наших народа.

Особито је интересантна и вредна група докумената које садржи поглавље »Прилози грађи о устанку морнара у Боки Которској 1—3 фебруара 1918« од Б. Стулија. Међу овим документима посебно се истичу изводи из дневника Стјепана Саркотића, заповедника Босне, Херцеговине и Далмације од краја 1914. године до слома Аустро-Угарске, извештај заповедника ратног брода »Keiser Karl VI«. опширни извештаји са документацијом и прилозима Заповедништва флотиле крсташа и Заповедништва ратне луке у Херцегновом, као и извештај заповедника ратне флоте у Боки Которској контраадмирала Александра Ханзе, који представља обиман и исцрпан извор не само својом опширношћу и са својих 19 прилога, већ и низом карактеристичних детаља које доноси.

Из архива Југославенског одбора који се чува у Историјском институту ЈАЗиУ у Загребу, Д. Шепић је објавио 14 докумената под насловом »Из кореспонденције Франа Супила«. Из грађе која је садржана у овоме поглављу најбоље се може пратити Супилова политичка акција и развој његових погледа на проблеме југославенског уједињења за време првог светског рата. У ствари, ова грађа представља концепте и преводе Супилових меморандума, концепте и копије његових писама и телеграма, писма која је примао, као и његова писма члановима Одбора.

Историја радничког покрета у овом броју *Вјесника* није занемарена, јер је Д. Форетић објавио интересантну групу докумената о радничком покрету у Далмацији под насловом »Докумената из Државног архива у Задру о радничком покрету у Далмацији (1897—1898)«. То су заправо документа која су пронађена у президијалним списима Намјесништва у Државном архиву у Задру, а овде су груписана и објављена према местима где су се одвијали догађаји о којима пишу, изузев оних списа која се односе на оснивање и распуштање друштва »Democrazia sociale«.

Револуција 1848—9. у нашим земљама заступљена је са седам докумената (»Неколико необјављених писама из кореспонденције Кулмер—Јелачић 19. III — 5. V 1849«), која је овде објавио К. Немет. С обзиром да је Ф. Кулмер представљао значајну политичку личност у доба револуције, ова документа ће свакако допринети бољем проучавању револуционарних догађаја 1948—9. године у Аустрији. Међутим, кад је реч о овим документима потребно је напоменути да прилог бр. 2 (Октроирани устав) у документу бр. 7 представља меморандум који је М. Георгијевић (познати учесник револуционарних догађаја 1848—9. године) поднео бану Јелачићу на мађарском бојишту као Рајачићев изасланик у вези са октроираним уставом, о чему је већ писао С. Гавриловић (*Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, II, 1957, стр. 50—58).

У последњем поглављу архивске грађе М. Андроић објављује 16 докумената из средњевековне прошлости Вараждина (»Необјављене исправе града Вараждина 1390—1521«).

У рубрици Чланци и расправе налазе се следећи радови: »О неким питањима организације архивске службе у НР Хрватске« (К. Немет), »Регистратура одјела за унутрашње послове Земаљске владе 1869—1918« (Ј. Видмар), »Питање аутентичности тзв. Андријиног вараждинског привилегија из 1209 године« (М. Андроић), »Земаљски архивари А. Штрига, Т. Погледић, Ј. Мискатовић (Прилог хисторији Државног архива у Загребу 1861—1890)« (Ј. Караман), »Сређивање школских архива у Архиву града Загреба« (И. Сребрнић) и »Сређивање и шкартирање архива Вараждинске жупаније у XVIII и XIX столећу« (Љ. Плеша).

На крају *Вјесника* налазе се прикази и рецензије, вести из досадашњег рада Архивског савета НР Хрватске, вести из архива других народних република као и преглед послератног развитка и садашње организације аустријског Државног архива у Бечу.

Што се, пак, тиче коначне оцене о вредности овог броја *Вјесника* — нека она буде садржана у жељи да *Вјесник* излази што чешће и редовније.

Никола Гаћеша

АНДРИЈА РАДЕНИЋ, ПОЛОЖАЈ И БОРБА СЕЉАШТВА У СРЕМУ ОД КРАЈА XIX ВЕКА ДО 1914. ГОДИНЕ

Београд, 1958.

Ова студија је у ствари докторска дисертација аутора одбрањена још 1956. године. Рад обрађује положај и борбу сељаштва у Срему од развојачења Војне границе 1881. до првог светског рата, односно до 1914. године.

Дело је, захваљујући ауторовом сувереном познавању целокупног материјала, његовом одличном аналитичком духу и потребној научној акрибији обрађено и написано врло успешно. Аутор излаже ванредно вешто, ретко снажним и пластичним реченицама, не нагомилавајући непотребно избегава монотонију и када даје бројчане податке и фактографски пресек детаља из којих компонује општи мозаик положаја и борбе сељаштва у Срему. У томе аутор ипак не избегава карактеристичне детаље и ситније појединости које освежавају текст.

Први део књиге под насловом »Положај сељаштва« подељен је на следећа поглавља: 1) Подаци о становништву у Срему уопште; 2) Поседовни односи у пољопривреди уопште; 3) Процес раслојавања; 4) Пољопривредно радништво и 5) Тражење економског излаза из тешког стања.

Кроз ова поглавља приказана преко обиља статистичких података, разних годишњих и других извештаја, закона, а мање и архивских докумената дат је врло пластичан преглед положаја сељаштва у Срему од етничког, структуралног и професионалног кретања становништва па преко поседовних односа и процеса раслојавања села, односно пролетаризације сељаштва, истицања и анализирања, можда и сувишно, категорије пољопривредних радника, кретање њихових номиналних и реалних надница у разним годинама па до општих закључака о тешком положају сељаштва, у тражењу излаза из тога креирањем разних задруга и исељавањем у друге капиталистичке земље.

Овим поглављем аутор је успешно приказао повољне услове који су постојали у Срему за појаву и ширење масовног покрета отпора радикално-демократског и социјалистичког смера.

Други, нешто опширнији део студије носи наслов »Сељаштво у политичкој и економској борби«. Овај део је подељен на следећа поглавља: 1) Решавање земљорадничких проблема у Сабору; 2) Сељаштво у оквиру нове грађанске опозиције; 3) Појава социјалистичке странке; 4) Сељачко питање у теорији и пракси грађанског либерализма; 5) Социјалдемократска странка у полету; 6) Проблеми сељаштва остају нерешени и 7) Еволуциони период социјал-демократије.

У овим поглављима дат је приказ покушаја да се помоћу легислативних мера спречи распадање кућних задруга и закључак да ове мере ни у ком случају нису могле спречити ток и историјску неминовност. Законима о комасацији, о лову и другим дат је пресек права велепоседника и беспомоћности сељака, дата је верна слика карактера и суштине тада важећих закона, односно законских параграфа који су имали служити као основа за регулисање бројних питања из домена права и дужности сељаштва.

Врло успешно дат је преглед активности сељачких маса, њихово учешће у многострукој делатности тада прилично снажне грађанске опозиције као и разноврсност, сличност и дијаметралност ставова појединих грађанских партија према сељаштву, односно њихових програма.

Чини нам се да су Социјалдемократска странка, њена масовност и активност дате у непотпуном светлу, на моменте прилично бледо.

Истина да је студија по проблему који обрађује и по богатству материјала врло значајна и корисна, међутим многострук и обиман материјал овде је често сведен на минимум, а у многим одељцима па и главама запажају се прави историјски вакууми. На извесним местима аутор је у недостатку изворног материјала дао само површно генералисање.

Међутим, стоји основна примедба да аутор уопште није повезао положај са борбом сељаштва. Отуд се и могло десити да студија доноси исцрпне податке о положају сељаштва, а врло мало о бунту и акцијама маса, доноси законе о комасацији а да не именује скоро ни један пример њене реализације на терену, а било их је пуно (Марадик, Рума, Шид, Ириг, Буђановци итд.), коментаришу се закони о лову али се не именују спорови, сукоби и ставови бар по неким важнијим конкретним случајевима.

У другом делу студије изгубио се умногоме терен, село и сељак, остале су партије и њихове акције и то само у појединим годинама, а не у означеном временском периоду. Али ни овај проблем није осветљен потпуно. Не види се однос грађанских партија према Социјалдемократској странци, Социјалдемократске странке и других партија према задружном покрету и слично. Када се говори о политичким странкама у Хрватској врло мало се наводе подаци из Срема. Ту се прете-

жно износе општи ставови и карактеристике без икаквих специфичности у Срему. Ни једном приликом аутор нам не даје однос снага појединих партија на терену, не види се број чланова појединих партија, њихова борба за придобијање сељачких маса, резултати и слично. То је условљено и тиме што је аутор обрадио поједине главе у специјалној аутономији, без неопходног органског јединства делова. Стога се на многим местима запажа оскудност шире медитације и синтезе, а уместо тога често налазимо само информативно излагање без проблематике, без неопходних синтеза и закључака.

Поједине главе и поглавља обрађени су у произвољним временским интервалима. Тако нпр. када се говори о исељавању наводе се подаци само за време од 1899. до 1910 (стр. 143) тј. за 11 година, док се за 23 године (од 1880. до 1899. и од 1910. до 1914) ништа не казује. Па и у томе аутор ништа не пише о условима исељавања, о борби поседника про и контра, о утицају на положај пољопривредних радника, на везу покрета и исељавања итд. Или нпр. о борби за опште право гласа говори се на 3 стране (308—311), а и том приликом се говори само о акцијама у месецу октобру 1907. год., као да тих активности ни раније а ни касније уопште није било.

Исто то чини аутор и на стр. 128—9 када анализира задруге. Том приликом дати су извесни подаци само за српске задруге (1897—1912), док (као и на стр. 140) о хрватским, мађарским и немачким задругама, које су по броју чланова биле јаче од српских, нема никаквих података.

Истина, бројне недостатке и евентуалне слабости аутор је и сам помињао и настојао да понекад оправданим, а понекад неоснованим разлозима оправда извесне недостатке и празнине у раду.

Можда би и архитектоника дела, односно распоред појединог материјала требало да има у извесним деловима другачији редослед. Нпр. легислативне одредбе о комасацији, о лову и сл. дате су у другом делу књиге, где би требало да се говори о борби сељаштва, а ови елементи илуструју више положај сељаштва те их је требало дати у првом делу књиге.

Или други пример. У другом делу књиге, у другом одељку треће главе под насловом — Успон револуционарних размера —, дати су бројни подаци о репресалијама органа власти (стр. 218—230), да би у следећем, трећем одељку под насловом — Репресалије државне управе —, поново, само опширније говорио о мерама за сузбијање покрета. То је требало дати у потребној целини, чиме би проблем био дијалектички посматран и анализиран.

Када смо већ код ове треће главе која носи наслов — Појава социјалистичке странке — сматрамо да је аутор овде био непрецизан, јер ове странке тад није било у Срему. Очигледно је да је аутор мислио на Социјалдемократску странку, јер је у V глави — Социјалдемократска странка у полету — приказао њен даљи развој, пораст њених димензија и кулминацију покрета. Међутим, термини социјалистичка и социјалдемократска странка нису једно те исто, те се не могу ни идентификовати.

Вероватно услед опсежности дела а можда и брзине писања рад је препун ситних грешака, нетачних сигнатура и ознака извора. Тако нпр. на стр. 277 аутор пише: »Међу ове крајеве захваћене таласом тарифних покрета спадала је околина Шуљма и Вел. Радинаца. У Шуљму су, према доста поузданом извештају месних органа сигурности, сељаци надничари на једном састанку, одржаном 21 јуна 1906, закључили да ће убудуће тражити на дан 2 К. са храном, а без хране 3 К«. Међутим ова социјалистичка скупштина од 70 чланова није одржана у Шуљму 21. јуна 1906, како пише аутор, већ 17. јуна 1906, а 21. јуна су власти извештене о овом састанку од 17. јуна. Сличну омашку чини аутор и на следећој, 278. страни, где пише: »Милан Глумац је у јесен 1906. протеран из Осијека те је по оснивању сремског страначког секретаријата у Ср. Митровици, прешао овамо. Но он није могао ни ту дуго остати. По избијању штрајка у руднику Врднику, био је ухапшен и изгнан уопште са територије Срема«.

Међутим штрајк рудара у Врднику је избио 4. јула 1906, то је лето, а не јесен како пише аутор. А Глумац је дошао у Ср. Митровицу пре овог штрајка, значи у лето, а не у јесен, па и његово хапшење је било раније.

На крају студије дат је краћи, али врло прегледан и добар закључак свега изложеног. Рад садржи и потребне регистре.

На крају приказа мора се констатовати с једне стране чињеница да је ово опсежна, зналачки и уметнички написана студија, ванредно значајно дело, а са друге стране да дело има још доста празнина, неотворених и нерешених питања и проблема. Но и поред извесних напомена и примедаба са задовољством закључујемо да ово дело представља једно пријатно освежење и значајан прилог још доста оскудном фонду наше новије историјске литературе.

Данило Кецић

40 ГОДИНА БОРБЕ ЗА СОЦИЈАЛИЗАМ

Младост, Београд 1959.

Децембра 1959. изашао је из штампе спомен-албум посвећен 40-тогодишњици настанка и деловања КПЈ и СКОЈ-а под насловом *40 година борбе за социјализам.*

На припремању ове досада најобимније публикације ове врсте Издавачко предузеће »Младост« ангажовало је групу еминентнијих историчара, публициста и новинара који су користили сликовни и други разноврстан документациони материјал скоро свих музеја и архива у Југославији, као и неколико уметничких слика и вајарских радова и тако ванредно успешно одабрали и обрадили око 1.500 најзначајнијих фотографија и факсимила појединих докумената и на 256 страница великог формата овога албума пружили сликовити и визуелни приказ формирања КПЈ, њен развојни пут кроз четири деценије и њене тешке, али успешне борбе за економска и политичка права радничке класе.

Албум је подељен на три дела и исти садржи илустрације: 1) између два рата 1918—1941, 2) ослободилачки рат и социјалистичка револуција и 3) изградња социјалистичке Југославије.

У оквиру делова материјал је распоређен у мање одељке са фотографијама адекватним насловима и са унутрашњом хронологијом илустрованих догађаја. Скоро свака страница има неки поднаслов, а тиме се умногоме олакшава читаоцу—посматрачу да већ на први поглед схвати садржину и карактеристику поједине странице. Садржај одељка међутим потпутније сазнајемо из информативних, кратких али језгровитих текстова, који су штампани између фотографија и који дају преглед друштвено-економских и политичких прилика у којима су изведене и у којима су се одиграле поједине акције и догађаји.

Поред општих текстова скоро свакој фотографији дата је краћа или дужа легенда. Овим је избегнуто монотоно фактографско регистровање докумената и албуму је дата потребна динамичност и свежина, а читаоцу омогућено да читањем приложених текстова и посматрањем одговарајућих фотографија и факсимила са посебним интересовањем, врло лако, скоро без предаха прегледа и упозна овај ванредно богат и садржајан извор ове сликовите историјске грађе.

Албум почиње фотографијама које приказују Солунски фронт, ратна разарања и пустош на бојиштима. Затим су илустрацијама приказани: октобарска социјалистичка револуција, револуционарни покрет у европским и нашим земљама, стварање Југославије и јединствене револуционарне радничке партије. Потом се врло рељефно и сугестивно ређају поглавља и фотографије којима се успешно приказују масовност и осцилација покрета у појединим периодима, са свим специфичностима и карактеристикама какви су и били политичка активност и борба КПЈ и СКОЈ-а.

Ренесансна улога коју је ново руководство ЦК КПЈ на челу са другом Титом одиграло у тим сложеним политичким приликама а по земљу и наше народе судбоносним данима обрађена је у поглављу — Под Титовим руководством. У овој другој групи поглавља централно место заузима и доста је успешно обрађена историјска Пета земаљска конференција КПЈ.

У другом делу албума садржан је материјал о народно-ослободилачкој борби са оквирним елементима другог империјалистичког рата. Преко приложених фотографија могу се кристално сагледати авангардна улога и значај КПЈ као организатора и руководилаца народне револуције. На следећим страницама приказана је надчовечанска борба КПЈ против фамозног и технички неупоредиво јачег фашистичког освајача, сва сложеност борбе против четника и домаћих издајника. Лако се може пратити развој југословенске народне армије, јачање и ширење мреже органа народне власти и њихови квалитетни скокови, Прво и Друго заседање АВНОЈ-а, дани постављања камена темељца и развоја нове. у револуцији рођене братске заједнице наших народа, Федеративне Народне Републике Југославије.

Иако фотографије често пута нису довољне ни да апроксимативно верно илуструју све сложености и тежине појединих догађаја, ипак су догађаји Четврте непријатељске офанзиве, епопеја Сутјеске, хероика Зеленгоре, подвизи бораца приликом непријатељског десанта на Дрвар као и касније опште наступање Народноослободилачке војске дати са више детаља, отуд, чини нам се у овом делу и најуспешније.

У трећем делу албума обрађен је период од ослобођења земље до данас. Фотографијама су приказани пустош коју је рат оставио за собом, попаљена села и разрушени градови, необрађена поља и порушене фабрике, наша настојања и општи ентузијазам да се све ово обнови и ново подигне, па преко аграрне реформе

и експропријације експропријатора, подизања базичне индустрије и давања предузећа на управљање радничким колективима до историјског Седмог конгреса СКЈ и јубиларне прославе 40-то годишњице КПЈ.

Сигурно је да су аутори и редакција при припремању и композицији овог опсежног албума наилазили на бројне потешкоће, разноврсне а често и врло сложене природе. Али захваљујући ерудицији и потребној акрибији редакције и сарадника већина ових проблема успешно је решена и отклоњена. Међутим овај заиста квалитетан албум има и прилично празнина и слабости. Мишљења смо да би исти морао у првом делу на одговарајућем месту да садржи и илустрације, цртице о међународном радничком покрету између два светска рата, односно документа и фотографије о Трећој комунистичкој интернационали уопште и о учешћу југословенских комуниста у њеном раду. Исто тако би у трећем делу албума требало дати елементе међународном радничком покрету и ослободилачких борби колонијалних народа после другог светског рата. Овим би се дао потребан амбијент збивања на међународном плану, а тиме би место и значај наше борбе за социјализам, за активну и мирољубиву коегзистенцију свакако потпуније могли сагледати и оценити њен значај. Ово је неопходно унети тим пре што је слично учињено већ и у овом издању албума када се говорило о приликама у свету после првог светског рата, о економској кризи тридесетих година, или о току операција на савезничким фронтовима у току другог светског рата.

Иако је засад вероватно већи део материјала о Трећем и Четвртом конгресу непознат или недоступан, мишљења смо да се и од постојећег материјала могло наћи нешто од значаја и корисно, те да је исти требало некако обележити и уткати у овај заиста диван и редак вез борбе широких народних маса против ненародних режима а за своја економска и политичка права. Такође је требало унети платформу Народног фронта и материјале о Странци радног народа чији су иницијативни одбори били формирани и који су деловали крајем тридесетих година. Можда није сувишно поменути да је Странка и поред извесних слабости имала и бројне успехе као и то да су на пример комунисти — кандидати Странке радног народа при општинским изборима 1939. само у Војводини односно у Банату добили у своје руке општинску управу у четири општине. Такође је требало дати факсимил историјских фочанских дописа, неке фотографије са прославе Првог маја после ослобођења као и низ других докумената а да албум ипак не иде ништа више у обимност.

Код извесног броја фотографија које немају легенду требало је дати одређену легенду, док је код неколико општих требало рећи и конкретно: шта поједине фотографије представљају.

Верујемо да ће многе слабости и пропусте редакција већ у другом издању исправити а празнине попунити, као и то да ће у прилог квалитету и лакшем коришћењу албума у настави историје морати бројевима нумерисати поједине стране и извршити бројна померања фотографија у оквиру појединих поглавља како би се исте довеле у потребан хронолошки редослед.

Данило Кецић

ИЗДАЊА НАУЧНОГ ОДЕЉЕЊА МАТИЦЕ СРПСКЕ

А. ЗБОРНИЦИ

Научни Зборник Матице српске — серија друштвених наука, св. 1/1950.

Зборник Матице српске — серија друштвених наука, св. 2/1951; св. 3,4/1952; св. 5, 6/1953; св. 7, 8, 9/1954; св. 10/1955.

Зборник за друштвене науке, св. 11, 12/1955; св. 13—14, 15/1956; св. 16, 17, 18/1957; св. 19, 20, 21/1958; св. 22, 23, 24/1959; св. 25, 26/1960.

Научни Зборник Матице српске — серија природних наука, св. 1/1951.

Зборник Матице српске — серија природних наука, св. 2, 3/1952; св. 4, 5/1953; св. 6, 7/1954; св. 8, 9/1955; св. 10/1956.

Зборник за природне науке, св. 11/1956; св. 12, 13/1957; св. 14, 15/1958; св. 16, 17/1959; св. 18, 19/1960.

Б. НАУЧНА ИЗДАЊА

Књ. I Васа Стајић, Српска православна велика гимназија у Новом Саду. Год. 1949.

Књ. II Боривоје Ж. Милојевић, Лесне заравни и пешчаре у Војводини. Год. 1950.

Књ. III Никола Радојчић, Душанов законик. Год. 1950.

Књ. IV Миленко С. Филиповић, Трачки коњаник у обичајима и веровањима савремених балканских народа. Год. 1950.

Књ. V Бранислав Букоров, Вршачке планине. Прилог географији Војводине. Год. 1950.

Књ. VI Васа Стајић, Великокикиндски диштрикт 1776—1876. Год. 1950.

Књ. VII Библиографија издања Матице српске. Саставио Драгиша Полужански. Год. 1950.

Књ. VIII Васа Стајић, Грађа за политичку историју града Новог Сада. Год. 1951.

Књ. IX Васа Стајић, Грађа за културну историју града Новог Сада. Год. 1951.

Књ. X Аутобиографија Стеве Тодоровића. Редактор Зора Симић-Миловановић. Год. 1951.

Књ. XI Инж. Славко Бокшан, Михајло Пупин и његово дело. Год. 1951.

Књ. XII Коста Петровић, Историја Српске православне велике гимназије карловачке. Год. 1951.

Каталог Библиотеке Матице српске I — Српске књиге 1494—1847. Саставио др Димитрије Кириловић. Год. 1950.

Каталог Библиотеке Матице српске II — Српске књиге 1848—1880. Саставио др Димитрије Кириловић. Год. 1957.

Документи о Светозару Милетићу. Уредио Бранислав Вранешевић. Год. 1951.

Народне ношње у Војводини. Уредио др Миленко С. Филиповић. Год. 1953.

Лазар Мирковић, Теодор Крачун — Малер. Год. 1953.

Др Миховил Томандл, Српско позориште у Војводини I. Год. 1953.

Др Миховил Томандл, Српско позориште у Војводини II. Год. 1955.

Лубор Нидерле, Словенске старине. Превео др Милорад Грбић. Год. 1955.

Васа Стајић, Новосадске биографије, књ. VI. Додатак. Год. 1956.

В. ПОПУЛАРНА НАУКА

Иван Ђаја, Људи на води. Год. 1951.

Боривој Максимовић, Велика путовања и географска открића (Стари век). Год. 1952.

Светислав Марић, На изворима физике. Год. 1952.

Г. ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Др Бранислав Букуров, Порекло становништва Војводине. Год. 1957.

Др Миленко Филиповић, Проучавање насељавања Војводине, Год. 1958.

Др Јован Трифуноски, О послератном насељавању становништва из НР Македоније у три банатска насеља — Јабука, Качарево, Глогоњ, Год. 1958.

Др Бранислав Русић, Белешке о најновијим насељеницима из Македоније у седам села вршачког дела Баната, Год. 1958.

Др Милорад Васовић, Најновије насељавање Црногораца у неким бачким селима, Год. 1959.

Др Рајко Л. Веселиновић, Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века, Год. 1960.

Др Владимир Ђурић, Најновије насељавање Бачке колонистима из Хрватске, Год. 1960.